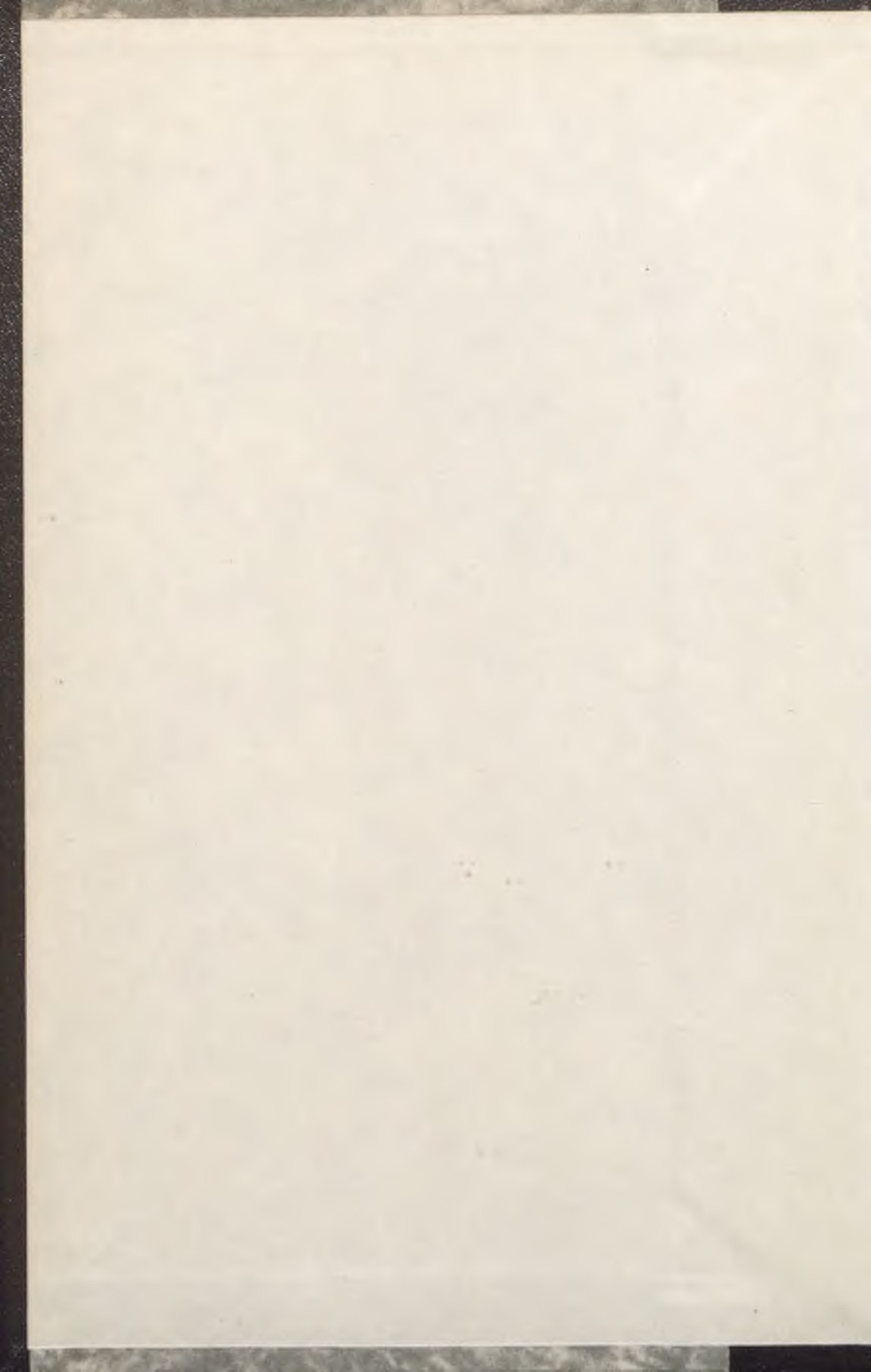

921
455

NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1975 | 21

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1975|21

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

Szerkesztette:

DOMONKOS ALAJOS

MOLNÁR PÁL

Felelős kiadó: Molnár Pál

Felelős vezető: Kelemen Gábor igazgató

73 11 697 Nógrád megyei Nyomdaipari Vállalat balassagyarmati telepe 500 db

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

ELŐSZÓ

Múzeumi szervezetünk ez évben is közrebocsátja a muzeológusok és helytörténeti kutatók saját kutatáson alapuló tanulmányait. Ez évben a korábbi évektől eltérően, már évkönyvet állítottunk össze, mert úgy érezzük, hogy a szervezetben művelt tudományágak és az ahhoz kapcsolódó közművelődési, honismereti tevékenység eredményeinek publikálása szerves egységet képez, és így alkalmas a kötet arra, hogy megismertesse az érdeklődőket a múzeumi műhelymunka eredményeivel, az itt folyó tudományos, közművelődési tevékenységgel, a múzeumi szervezet működését érintő kérdésekkel.

Évkönyvünk értékét növeli, hogy a kötet elején adunk helyet az 1974 szeptemberében Nógrád megyében megrendezett Régészeti- és Művészettörténeti Vándorgyűlésen elhangzott előadásoknak. Ezek közlése nem csupán a régészet, művészettörténeti tudományág megyei kutatási eredményeinek közkinccsá tételét jelenti, hanem annak a törekvésnek a gyakorlati megvalósítását is, hogy a honismereti mozgalom aktivistái hogyan segíthetik a felderítő-, kutató tevékenységet, a gyűjteménygyarapítást. A vándorgyűlésen elhangzott történeti aspektusú, értékelő-elemző, a megyei múzeumi szervezet múltját, jelenét összefoglaló előadás friss információkkal kiegészített változata nemcsak hasznos ismeretet, hanem útbaigazítást is nyújt mindazoknak, akik figyelemmel kísérik az egyre eredményesebben tevékenykedő tudományos-közművelődési intézmény munkáját.

Az évkönyv gerincét azok a tanulmányok alkotják, amelyek kapcsolódnak a tudományos középtávú tervekben megfogalmazott megyei feladatokhoz. Az állattartással kapcsolatos építmények Észak-Cserhát falvaiban, Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII—XIX. századi történetéhez, és a Nógrádi kárbecslések a XVIII. század első feléből, valamint A keresztelés az Ipolymenti falvakban c. tanulmányok nemcsak hiánypótló jellegűek, hanem történeti forrásértékkel is bírnak, több ponton pedig hozzájárulnak a hazai néprajzi kutatásokhoz. Az utóbbi cikk pedig új megvilágításba helyezi a kereszteléssel kapcsolatos hagyománykört. A helytörténeti vonatkozású, a Szabadművelődés korszaka Nógrád megyében c. tanul-

mány, továbbá a természettudományi jellegű, a salgótarjáni Pécskő hegyről származó késő rézkori edénydarabokon látható emberi ujjlenyomatok összehasonlító vizsgálatáról írt cikk érdeklődésre tarthat számot a nagyközönség körében is.

A kötet sajátos színfoltja az arcképcsarnok. Az 1975. évi évkönyvünkben bemutatásra kerül Nógrádi László, Seidner Mihály és Ferenczy Teréz. Mindhárom a megyében született, vagy tevékenykedett nevezetes személyiség életéről, munkásságáról számol be. Szándékunk, hogy az elkövetkezendő években újabb, a hazafias nevelés szempontjából is fontos személyek életét és munkásságát mutassuk be.

Az Évkönyv befejező részében bemutatjuk a Munkásmozgalmi Múzeum történeti-dokumentációs gyűjteményét. Helyt adtunk a múzeumi nevelés országosan is elterjedt formáját, módszerét bemutató cikknek is. Végül tájékoztatást adunk a Múzeumi Szervezet 1974. évi munkájáról.

A SZERKESZTŐ

A Régészeti- és Művészettörténeti
Társulat vándorgyűlésén elhangzott
előadások
(Salgótarján, 1974. szept. 19—21.)

Múzeumi szervezetünk történetének áttekintése, jelenlegi helyzete*

A hálózat fejlődése

Nógrád megye a felszabadulás előtt gazdasági és kulturális vonatkozásban egyaránt elmaradott volt. Iskolahálózata hiányos és korszerűtlen, közművelődési intézményeinek száma pedig említésre sem méltó. Nem rendelkezett felsőoktatási intézménnyel és így nem alakult ki kulturális centrum a megye akkori közigazgatási székhelyén. A dualista államnak, majd az ellenforradalmi rendszernek nem volt érdeke a tömegek kulturális nevelése, a vármegye pedig alig rendelkezett kulturális feladatokat szolgáló pénzügyi alappal.

Nógrád megye mai napig is legjelentősebb múzeumának, a Palóc Múzeumnak a megalapítása majd megépítése széleskörű társadalmi gyűjtések, közadományok és nem utolsósorban az 1891. március 15-én alakult Nógrád megyei Múzeumi Társulat lelkes munkájának köszönhető. A Társulat eredményes munkája és az adományok révén 18 évvel később 1909-ben 706 régészeti, 3380 numizmatikai, 55 néprajzi, 349 képzőművészeti, 298 természettudományi és 43 egyéb tárggyal rendelkezett a leendő múzeum. A kialakítandó gyűjteményhez tartozott Nagy Iván és Szontágh—Ghiczi—Kacsokics hagyatékából származó mintegy 15 000 kötetes könyvtár is.

Fentiek alapján joggal gondolhatott a Társulat új múzeumépület létesítésére. Balassagyarmat 1000 négyszögöles telket biztosított az épület számára. Az építési munkálatok azonban csak 1914-ben kezdődhettek meg. És ennek a következményeként csak az első világháborút követő időszakban adták át rendeltetésének. Az ezt követő időszakban bekövetkezett gyűjtőmunka intenzitására vall, hogy 1936-ban már 7279 leltározott tárgya volt a múzeumnak.

A második világháború hadieseményei következtében erősen megrongálódott a múzeum épülete, s ami még talán nagyobb kár, a gyűjtemény mintegy 80 százaléka elpusztult. A felszabadulást követő évek a múzeum épületének helyreállításával a megmaradt berendezések üzembehelyezésével, a gyűjteményekben lévő tárgyak átválogatásával, majd azok konzerválásával teltek el. Emellett gondoskodni kellett az új nyilvántartás felfektetéséről is.

* Az előadás átdolgozott szövege

A Palóc Múzeum tulajdonképpen 1954-ben nyitotta meg kapuit a nagyközönség számára. A felszabadulást követően az első kiállítás megnyitására is ez év december 3-án került sor. Az egyre rendszerebbé váló gyűjtő és feldolgozó munka eredményeként 1949 és 1962 között — elsősorban a fellendülő régészeti kutatások eredményeként, valamint a néprajzi gyűjtőmunka fokozódása következtében — a tárgyi anyag jelentős mértékben megnövekedett.

1959-ben nyílt meg a dicsőséges Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulójának emlékére — az évforduló keretében kibontakozott széleskörű társadalmi bázisra alapozva — a Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum. Tekintettel arra, hogy a megye két múzeumának gyűjtőköre az egész megyére, sőt a Palóc Múzeumé azon kívül is kiterjedt, szükség volt helyes munkamegosztás kialakítására, mert mind Balassagyarmaton, mind Salgótarjánban a gyűjtemények, illetve gyűjtemény csoportok — régészeti, numizmatika, természettudomány, helytörténet, ipartörténet, munkásmozgalom, képzőművészet, néprajz — szinte valamennyi ágát művelték. Ezt az 1962-es statisztikai jelentések szemléletesen bizonyítják.

1962-ben kerültek a múzeumok tanácsai kezelésbe. Ez időpont fontos határkö.

1962-től erősödött a tudományos munka mellett a népművelési tevékenység is. Ebben nagymértékben közreműködött a nagy történelmi évfordulók kapcsán kibontakozott honismereti, helytörténeti tevékenység, a politikai és társadalmi szervek igényeinek megnövekedése a múzeumokkal szemben. Az évente megrendezésre kerülő múzeumi hónapok is alkalmat és egyúttal lehetőséget biztosítottak a múzeumi tudományos munkával összefüggő kiállító, ismeretterjesztő tevékenységre. A tudományos ismeretterjesztő tevékenység fontos eszköze volt az 1963-tól folyamatosan megjelenő Múzeumi Füzetek sorozat, a Salgótarjáni Iparvidék c. monográfia. A múzeumi szervezet ennek ellenére — elsősorban a tárgyi és a személyi feltételek hiánya miatt — nem kapcsolódott eléggé szervesen a megye tudományos, szellemi, de legfőképpen közművelődési tevékenységéhez. A gyűjtőtevékenység is főleg szakember és raktárhiány miatt lelassult.

Ez időszak alatt — az 1960-ban létesített horpácsi Mikszáth Kálmán emlékkiállítás mellé — a Megyei Tanács és a Petőfi Irodalmi Múzeum hatékony közreműködésével 1964-ben került felavatásra a csesztvei Madách Imre Emlékmúzeum, az Országos Műemléki Felügyelőség és a Megyei Tanács segítségével a hollókői Palócház. Ugyanebben az évben nyitotta meg ismét kapuit a felújított, 1932-ben létesített Palóc Múzeum melletti szabadterei múzeum. 1969-ben — a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából — az MSZMP Megyei Bizottságának kezdeményezésére a karancsberényi Felszabadulási és Partizán Emlékmúzeum megnyitására került sor.

A tanácsai kezelésbe vétel kedvezően éreztette hatását a költségvetési gazdálkodásban éppúgy, mint a tudományos és technikai dolgozók létszámának növekedésében. Az 1962. évi, alig félmilliós költségvetési összeg 1974-re közel 3 millióra nőtt. A főhivatású múzeumi dolgozók létszáma 7-ről 25-re, a mellékállásúaké pedig ugyan-

ezen idő alatt 6-ról 8-ra, ezen belül a múzeológusok száma 5-ről 9-re emelkedett.

Az 1970-ben a felügyeleti szerv által elfogadott hálózatfejlesztési koncepció, (Salgótarjánban új Munkásmozgalmi Múzeum építése, Szécsényben a Forgách kastély felújítása és múzeumi célokra való hasznosítása, új emlékmúzeumok létesítése, ill. bővítése) a múzeumi szervezetben kialakításra váró profiltisztítás, a gyűjtemények optimálisabb elhelyezése, a megye közművelődésében való aktívabb közreműködés szükségessé tette a múzeumigazgatóság áthelyezését Salgótarjánba. 5 év alatt az elmúlt évtizedek mulasztásait is pótló, egy új, korszerű múzeumi szervezet megalapozó hálózatfejlesztési, szervezési, felújítási — beruházási — gazdálkodási, valamint az ezzel párhuzamos feldolgozó munka mellett intenzívebb közművelődési tevékenységhez kezdtünk.

1970-ben vette át bonyolításra a múzeumi szervezet a szécsényi Forgách kastély felújítását. A mintegy három évig tartó rendkívül munkaigényes organizációs tevékenység során az épület 1973-ra került olyan állapotba, hogy ott — tehermentesítve a Palóc Múzeum és Munkásmozgalmi Múzeum raktárait — a régészeti, numizmatikai gyűjteményt korszerű polcrendszerrel ellátott központi raktárba véglegesen, az új- és legújabbkori történeti, valamint a képzőművészeti gyűjteményt az új Munkásmozgalmi Múzeum felépítéséig időlegesen elhelyezzük. 1974-ben a Palóc Múzeumból a természettudományi közzétani anyagot és a megyetörténeti gyűjteményt helyeztük el véglegesen Szécsényben. (Még 1972-ben Liptay Béla által gyűjtött rovargyűjteményt a Természettudományi Múzeumnak engedték át, arra való tekintettel, hogy a rendkívül munkaigényes rovargyűjtemény tárolását és konzerválását nem tudtuk megoldani.) A szécsényi egységünkben helyeztük el a korszerűen felszerelt központi restaurátor műhelyt is. Azt a tervünket, hogy az épület emeleti helyiségeiben — a felújítás teljes befejezése után — a Magyar Mezőgazdasági Múzeum rendezésében vadászati — vadgazdálkodási, a megyei múzeumi szervezet rendezésében régészeti, megyetörténeti állandó, illetve képzőművészeti, néprajzi új- és legújabbkori, természettudományi stb. időszak kiállításokat helyezünk el, jórészt teljesítettük. 1975. április 29-én adtuk át a közönségnek Nógrád megye régészeti emlékei állandó, Szécsény története, idős Szabó István bányász sorozata, Bejáró munkásenteriór c. időszak kiállításokat. A vadászati — vadgazdálkodási állandó kiállítás várhatóan 1975. októberében nyílik meg.

A Palóc Múzeum, mint a megye egyetlen múzeumi célra épült, hosszú évtizedeken keresztül egyedüli, 8 éven át pedig megyei múzeumként is működő intézménye számos gyűjteménynek, illetve gyűjtemény csoportnak kellett hogy helyet adjon. Legrégebben művelt tudományágai — régészet, numizmatika, néprajz — mellett fokozatosan a helytörténet, képzőművészet, természettudomány tárgyi és dokumentációs anyagainak kellett helyet adnia. A múzeum fő profiljainak megfelelően alakult ki a tudományos apparátus is. Így az objektív körülmények mellett ez is közreműködött abban, hogy az ott elhelyezett egyéb tárgyakat rendkívül kedvezőtlenül tá-

rolták, a gyűjtemények nyilvántartását is szakszerűtlenül vagy hiányosan végezték. A műtárgyvédelem igen sok vonatkozásban még elemi fokon sem volt biztosítva. Fenti körülmények, továbbá az 1974 elején megkezdett felújítás is siettettk az 1970-ben hozott, s a profilisztításra vonatkozó döntésünk végrehajtását. A különböző gyűjtemények, tárgyak rendszerezése, egyeztetése, szakszerű csomagolása és Szécsénybe való elszállítása igen sok időt, energiát vett igénybe. A megmaradó néprajzi és a kialakulóban lévő várostörténeti gyűjtemény rakodási gondjait az intézményben, másrészt átmenetileg az új Munkásmozgalmi Múzeum megnyitásáig Nógrádgárdonyban oldottuk meg. Az 1975 októberi megnyitásra tervezett, de a felújítás elhúzódása miatt csak 1976 elején nyíló néprajzi, helytörténeti állandó kiállítások, továbbá az új koncepció alapján létesítendő Madách és Mikszáth emlékszobák forgatókönyvei elkészültek, a gyűjteménygyarapítás már évek óta ennek érdekében történik. A közművelődés megnövekedett igényeinek figyelembevételével egy újabb, a komplex hatásokra jobban alkalmas, időszaki kiállítások megrendezését is célzó helyiséggel kívánjuk az intézményt gazdagítani.

A Munkásmozgalmi Múzeum, — amely 1969-ben költözött át a lebontásra váró volt Jankovich kúriából ismét csak átmenetinek, időlegesnek mondható volt megyei kórház egyik szárnyépületébe. — sokkal szerényebb múlttal rendelkezik, mint a Palóc Múzeum. 1959-től 1963-ig elsősorban ipartörténeti jellegű, 1963—70-ig pedig iratanyagra épülő munkásmozgalmi profilú alaptevékenység folyt, amely mellett számos gyűjteménycsoport kialakítását tervezték. A tárgyak, dokumentumok, de az irattári és könyvtári anyag is rendszerezetlen állapotban volt. Már 1970 második felében, de még inkább 1971-ben a gyűjtőkörhöz nem tartozó gyűjteménycsoportok rendszerezését, egyeztetését megkezdjük, hogy azoknak a Palóc Múzeumba, illetve Szécsénybe való szakszerű átszállításáról időben gondoskodni lehessen. Itt alakítottuk ki az új és legújabb kori történeti részleget, amely az 1848-tól napjainkig tartó megyei vonatkozású tárgyi és dokumentációs emlékeit gyűjti, rendszerezi, feldolgozza és e témakörből végez tudományos — ismeretterjesztő tevékenységet. A legnagyobb létszámú egység, — amely egyúttal 1970-től a megyei múzeumra háruló politikai, közművelődési feladatokat is ellátja, — egyik fő feladata az új Munkásmozgalmi Múzeum állandó kiállításának elkészítése.

A múzeumi szervezet három egysége köré csoportosulnak jellemzően fogva az emlékházak, emlékmúzeumok, állandó kiállítások. A Palóc Múzeum szakmai felügyelete alá tartozik az 1971-ben létrehozott Bánki Szlovák Nemzetiségi Állandó Kiállítás és a hollókői Palócház. A Munkásmozgalmi Múzeumnak szinte szerves része az 1973-ban avatott Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeum, szakmai felügyelete alá tartozik az 1971-ben a múzeumi szervezet kötelékébe került pásztói Helytörténeti Állandó Kiállítás és Romkert, az 1972-ben felújított horpácsi Mikszáth Kálmán és az 1973-ban új koncepció alapján készült csesztvei Madách Imre Emlékház.

Gyűjteménygyarapodás

Ezek előrebocsátása után mutatom be a múzeumi szervezet gyűjteményeit, vázolom tudományos-, ismeretterjesztő tevékenységét. Megyénkben is a régészet a legrégebben művelt múzeumi ág. Ez azzal is összefügg, hogy a magyarországi régészet kialakulásának kezdeteiben fontos színhely volt Nógrád megye. 1821-ben Kistere nyén régészeti leletek jöttek elő és Kubinyi Ferenc egy palóc legény szűrén viselt bronz boglár megpillantása után kezdte meg rendszeres gyűjtéseit. A lelőhely a kistere nyei Hársas hegy a sok lelet következtében az „Aranyhegy” nevet kapta és sokáig még az ottani népesség kiegészítő foglalkozását is képezte. A Kubinyi által gyűjtött leletek egy része Jankovich Miklóshoz került. 1832-ben pedig Kubinyi Ferenc és Fehérváry Gábor, aki szintén műgyűjtő volt, a kistere nyei Hársason az első céltudatos ősrégészeti ásatást végezte az országban.

Kubinyi Ferenc gyűjteményének legnagyobb része 1849-ben Lossonc felégetésekor elpusztult, kisebb részét a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

A jó kezdet nem maradt folytatás nélkül. A Pilinyben lakó Nyáry testvérek, Nyáry Albert és Nyáry Jenő, különösen Pilinyben és környékén, valamint Nógrád egyéb helyein, sőt más környező megyében is kutattak. Így vált ismertté a pilinyi Várhegy, mint őskori telep, a Borsoson a bronzkorvégi temető, valamint a leshegyi honfoglaláskori temető. Szécsény határában Pulszky Károly, majd Vancsó Béla a Kerekdombon végeztek ásatásokat.

A századforduló táján az ifjabb Nyáry Albert kutatásai voltak különösen eredményesek, melyekről sorra jelentek meg a beszámolói a szaklapokban. A pilinyi várhegyen az őskori, rézkor-végi, bronzkor-eleji telepet, valamint Sirmányon a XI. századi temetőt tárta fel. Pintér Sándor végzett még különösen kiemelkedő gyűjtő és ásató tevékenységet Szécsényben, a Kerekdombon és környékén, valamint Dolányban, mai nevén Benczúrfalván.

A gyűjtemény első jelentős gyarapodása Nagy Ivántól ered, aki 1891-ben a múzeumnak adományozta régiséggyűjteményét, mely főleg pénzekből, kisebb részben néhány régészeti tárgyból állt.

1891 után a régészeti gyűjtemény főleg egyéni ajándékokból gyarapodott. A századfordulón a Magyar Nemzeti Múzeum régészei: Posta Béla sziráki és Márton Lajos patvarci korszerű ásatásai jelentették a régészeti tevékenységet a megyében. Anyaguk a Magyar Nemzeti Múzeumba került, ahová Nyáry Jenő, Pintér Sándor, Bencsó Béla stb. anyaga is.

A két világháború közötti időben Hillebrand Jenő 1926—27. évi zagyvapálfalvai ásatásai és Dornyay Béla, salgótarjáni földrajzszakos tanár Salgótarján környéki gyűjtései voltak kiemelkedőek. A harmincas években Fényes Dezső került a múzeum élére, aki modern elveket hirdetve tette szakszerűbbé a múzeumi munkát és gyarapítást. Bár ő maga néprajzi érdeklődésű volt, támogatta régészeti anyaga gyarapodását is. Ez történt a Nemzeti Múzeum segítségével Tompa Ferenc által Dolányban lebonyolított ásatásnál is 1934-ben.

Szintén a megyei múzeum részére folyt ásatás Gallus Sándor segítségével a mai megyén kívül Rádon és Pencen, valamint Paulovics István részéről Nógrádverőcén. A harmincas években kapta meg a múzeum Nyáry Albert Piliny — Várhegy-i telepről származó gyűjteményét.

1959-ben került a megyébe Patay Pál, az első régész a megyében, akinek tevékenységéhez több ásatás és fontos gyűjtő tevékenység fűződik. Szinte még meg sem jött a megyébe, máris nyakába szakadt egy nagy munka, a Korek Józseffel közösen végzett nagybátonyi későbronzkori nagy urnatemető mentőásatása a maga 972 sírjával, mely részben ma is egyik tartozásunk feldolgozatlanságával a kutatás számára.

Patay Pál 7 évet töltött a megyében és ez alatt rengeteget dolgozott a régészet érdekében. A megyéből történő elkerülése után sem szűnt meg kapcsolata a megyével, sokat járt és kutatott a későbbiekben is Nógrádban. Gádor Judit tevékenykedett még rövid ideig a megyében. 1973-ban került át a balassagyarmati Múzeumból Szécsénybe a régészeti anyag, mely a profiltisztítás megyei határozataihoz fűződik. A régészeti gyűjtemény legfőbb problémája a viszonylag sok feldolgozatlan anyag. Restaurálatlan és részben leltározatlan: Nagybátony (Patay), Szanda-vár (Gádor), Hollókő-Vár (Kozák), Szanda Péterhegy (Gádor), Mátraszőlős (Valter Ilona) terpebejárások, illetve állatcsont és embercsont anyag-, valamint a paleolit anyag.

A *néprajzi gyűjtés* 1930-ban kezdődött meg, amikor a múzeum önálló tudományos munkatársat kapott. A gyűjtés elsősorban a díszített tárgyakra koncentrálódott, az egyszerű használati tárgyak nem kerültek begyűjtésre. De így is közel 2000 néprajzi tárgyat gyűjtöttek össze. A II. világháború következtében e gyűjtemény mintegy 90 %-a elpusztult, amely azért is különösen sajnálatos, mert igen sok tárgy újragyűjtésére már nincs lehetőség.

A múzeumi gyűjtőmunka a felszabadulás után 1949-ben indult meg, amikor dr. Manga János személyében néprajzos képesítésű szakember került Balassagyarmatra. Elkészítette az alapvető nyilvántartásokat, a megmaradt tárgyak újraleltározását és a gyűjtemény fejlesztését. A néprajzi gyűjtemény mintegy 2000 db-bal gazdagodott, kár, hogy ezekből a gyűjteményegyüttes nagyon kevés. Ez a tény nem a múzeológus munkájának hanyagsága; hanem a korábbi évtizedekre jellemző anyagi ellátottság hiányára vezethető vissza. A múzeum költségvetésében a tanácsi kezelésbe vétel előtt az éves, néprajzi tárgyak vásárlására fordítható összeg 6—8000,— Ft körül volt. Viseleti együttesek begyűjtésére ez az összeg nem volt elegendő, hiszen egy komplett viselet sokkal többbe kerül, mint az erre biztosított éves keret.

A múzeum életében jelentős változást jelentett annak tanácsi kézbe történő átadása. A néprajzi gyűjteményre fordítható összeg tízszerese lett a korábbinak, amely lehetőséget biztosított az átgondoltabb, konkrétabb gyűjtőmunkára. Ebből az időből származnak azok a viseletgyüttesek, amelyek Bánk, Órhalom, Hollókő, Rimóc, Nemti, Galgaguta, Buják stb. községekből származnak. Lehetőség nyílt a

kismesteremberek munkaeszközkészletének megvásárlására is. Jelentős gondot fordítottunk a parasztság munka- és használati tárgyainak összegyűjtésére is. Ilyen együttesek kerültek be Órhalom, Dejtár, Balassagyarmat, stb. helységekből. A gyűjtőmunkával egy időben megindulhatott a publikációs tevékenység is, amelynek többsége a begyűjtött tárgyak alapján készült.

Az új- és legújabbkori történeti gyűjtemény tekint vissza a legközelebbi múltra. Jelentősége és szerepe viszont megnőtt. Az új- és legújabbkori történeti múzeológia jelentőségét a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának irányelvei is aláhúzzák:

„A nemzeti történet — a kapitalizmus és a szocializmus korszakát felölelő — közel másfél századához tartozó tárgyi emlékek összegyűjtése, feldolgozása új tudományos forrásanyaghoz, új ismeretekhez juttatja a történettudományt. A közművelődésben történő hasznosítása: az e korszak témáival foglalkozó történeti kiállítások pedig az eredeti tárgyak élménykeltő erejéből származó, intellektuális és érzelmi gazdagodást nyújtanak a közönségnek. A felnőtteket és az ifjúságot egyaránt az elődök történelmi szerepének megértésére, küzdelmeik és alkotásaik iránti megbecsülésre, a jelen feladatainak vállalására, szocialista hazafiságra neveli. Fentiekből következően a szakág megalapozásához és kibontakozásához alapvető érdekei fűződnek.”

E fontos múzeológiai ág Nógrád megyében különös jelentőséggel bír. Az elmúlt bő évszázad alatt jött létre a nagyipar, a munkáscsapat, a munkásmozgalom, utóbbi számos időpontban országos hírnevet is szerzett. Gyűjtőmunkánkban ezért a megye legjellegzetesebb hagyományos iparága a szénbányászatra, a vaskohászatra, az üvegiparra, építőiparra és építőanyagiparra vonatkozó munkaeszközök, szerszámok, a munkások életmódja változásait legjobban tükröző bútorok, használati és viseleti tárgyak, a munkásmozgalom, ezen belül is az SZDP, a KMP, MKP, MDP, MSZMP, a munkás és népi szervek, szakszervezetek, tanácsok a munkás művelődés emlékeinek gyűjtésére helyeztük a legfőbb súlyt. Az elmúlt években felgyűjtött gyűjtemény gyarapítási munka következtében 1974. december 31-re 6645 tárgyi emlékre, történeti dokumentációnk 1718 adattári anyagra, 12 049 fotónegatívra növekedett az új- és legújabbkori gyűjteményünk. Gyűjtemény gyarapításunkat a társadalmi aktívák széles hálózata: a szocialista brigádok, honismereti aktívák, történeti szakkörök, a múzeumügy iránt érdeklődők segítik. Természetesen tartjuk, hogy a munkásmozgalom mellett a társadalmi háttér adó dualista, majd az ellenforradalmi korszak erőszakos szerveinek tevékenységére vonatkozó adatokat gyűjtsük. Kutató munkánkban, publikációinkban — az országos középtávú tudományos tervek alapján — a munkáscsapat osztlálya szerveződésének, helyi harcainak bemutatására törekszünk.

Az új- és legújabbkori múzeológia szerves részét képezi megyénk gazdag irodalmi hagyományainak ápolása. Legfőbb törekvésünk megyénk két nagy irodalmi nagyságának Madách Imrének és Mikszáth Kálmánnak életét és munkásságát dokumentáló tárgyi és írásos emlékeink gyűjtése, a meglévők gyarapítása, a Madách és Mik-

száth hagyományok ápolása, állandó és időszakos kiállítások, kiadványok és a szóbeli ismeretterjesztés útján. Terveink között szerepel az országos hírnévig el nem jutott írók, költők életrajzi adatainak, meglévő tárgyainak gyűjtése, alkotásainak, életútjuknak a közművelődésben való hasznosítása.

1969-ben — a Tanácsköztársaság 50. évfordulójára készülve — iskolatörténeti emlékkiállítást készítettünk. A meglévő anyag és az egyre szélesedő társadalmi bázis arra inspirál, hogy az *iskolatörténeti* anyagot teljesebbé tegyük. Arra az elhatározásra is jutottunk, hogy a közművelődésben és a megye szellemi életében kielemlkedő szerepet betöltő műszakiak, orvosok, pedagógusok stb. életét és munkásságát dokumentáló anyagot összegyűjtjük és a meglévő közel 600 művelődéstörténeti tárgy- és dokumentum anyagot ezzel kiegészítjük.

Képzőművészeti gyűjteményünk is gyakorlatilag az új- és legújabbkori történeti gyűjteményünk szerves részét képezi, hiszen a közel 800 képzőművészeti tárgy döntő többsége a kortárs művészetből való. A XIX. század végi Kubányi, a XX. század elején a megyében tevékenykedő Bátki, Muhoray, Bene, Bóna Kovács táblakepei, grafikai mellett id. Szabó, Czinke, Lóránt, Farkas, Pataki, Réti stb. alkotásai képezik képzőművészeti gyűjteményünk zömét.

Megfelelő válogatás után a megyében született, vagy itt rövidebb-hosszabb ideig élt és országos vagy világhírnevet szerzett festők alkotásainak folyamatos gyűjtésével a meglévők kiegészítésével megfelelő alapot szolgáltatnak egy olyan történeti gyűjtemény kialakítására, amely a leendő képzőművészeti kisgaléria létrehozásához is segítséget nyújthatnak. Addig is célszerű lenne a Salgótarjában megépítendő új múzeumban egy Nógrád megyei vonatkozású és a Nemzeti Galéria, valamint más múzeumok gyűjteményéből származó letéti anyagot elhelyezni Benczúr, Glatz, Bene, esetleg Csontvári képekből. Célszerű lenne — erre a város átépítésében ihletet kapó alkotó művészek példája is inspirál — olyan egyedi rajzok gyűjtésének megkezdése, amelyek fontos műalkotásokra emlékeztetnének. Emellett — mivel Salgótarjában rendezik meg a zománcbiennálét — ugyancsak meggondolás tárgyát képeznék, a tűzzománc-kép-gyűjtemény kialakítása. Ez természetesen kiterjedne országos hírnű művészek alkotásaira is.

Tudományos — közművelődési tevékenység

A múzeumi szervezet *tudományos-ismeretterjesztő* tevékenysége különösen a Megyei Tanács IV. ötéves közművelődési terve, illetve az 1969—72, majd az 1972—75 közötti időszakra szóló, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya által jóváhagyott középtávú tudományos tervek alapján bontakozott ki. A múzeumi tudományos tevékenység kibontakozásában nagy szerepet játszott az MSZMP megyei Bizottságának tudománypolitikai határozata. Fenti dokumentumok alapján és a múzeumi szervezet tudományos apparátusának megerősítése következtében a tudományos feldolgozó és

publikációs munka mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt fejlődő tendenciát mutat. Ezt több tényező is bizonyítja. Az MSZMP megyei VB. határozata alapján a Megyei Tanács anyagi támogatásával a múzeumi szervezet gondozásában és szakmai segítségével — többségében a múzeumi szervezet tudományos dolgozóinak alkotó munkájaként — elkészült Nógrád megye történetének I—IV. kötete, amely a megye történetét a honfoglalástól a szocializmus alapja lerakásáig tárgyalja. A hatvanas években Múzeumi Füzetként indított sorozat — számszerűleg 16 — folytatásként 1972-től folyamatosan — a Múzeumi Szervezet tudományos dolgozóinak és a köréje csoportosuló alkotógárda közreműködésével — Múzeumi Közleményeket bocsátunk ki évente.

1972-ben bocsátottuk az olvasók elé Mikszáth Kálmán életével és munkásságával foglalkozó, míg 1973-ban Madách Imre működésének Nógrád megyei vonatkozásait feltáró többszerzős tanulmányköteteket. 1974-re teremődött meg a lehetősége annak, hogy a múzeumi szervezetben művelt kiadványok eredményeit vigyük a közönség elé. Hazánk felszabadulásának 30. évfordulója tiszteletére a politikai, gazdasági, kulturális életben bekövetkezett változásokat bemutató tanulmányt, illetve dokumentum kötetet állítottunk össze. Még 1975-ben — jelen írás is ennek keretében kapott helyet — ismét az olvasóközönség elé került az 1974. évi régészeti és művészettörténeti vándorgyűlés anyagát is magába foglaló, a múzeumi dolgozók tudományos eredményeit propagálni hivatott múzeumi év-

Tudományos tevékenységünk kiterjedt a munkásmozgalmi dokumentumok (kezdetől 1948-ig) 4 kötetben történő közreadására, továbbá a szakszervezeti mozgalom (1919—1948) megírására. A múzeumi szervezet dolgozói kisebb terjedelmű tudományos-ismeretterjesztő cikkeiket a Palócföld, a Nógrádi Szemle, a Megyei Oktatási Igazgatóság évkönyveiben jelentetik meg. Emellett az országos szakmai folyóiratokban — Etnográfia, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. —; önálló kötetekben — Tankönyvkiadónál az iskolák államosítása, az ELTE a 30. évforduló keretében kiadásra kerülő tanulmánykötetben is jelentek, illetve jelennek meg dolgozataink.

Számszerűen nőtt és minőségben is gazdagodott a szóbeli ismeretterjesztés, amelyek megtartását nemcsak az évenként megrendezésre kerülő Múzeumi- és Műemléki Hónapokra terjesztettük ki, hanem évközben is a velünk szoros kapcsolatban álló középiskolákra, szakmunkástanuló intézetekre, honismereti, helytörténeti szakkörökre és nem utolsósorban a szocialista brigádokra. Többszörösére emelkedett a múzeumok tanácsi kezelésbe vétele óta a kiállítások és a látogatók száma. Míg 1962-ben 20 kiállítást 25 390-en, 1973-ban már 66-ot 66 952-en, 1974-ben pedig 41-et 85 100-an tekintették meg. A Palóc Múzeum felújítása, a szécsényi múzeum megnyitása, az új munkásmozgalmi múzeum felépítése és azt követően ezekben az objektumokban új-, állandó- és időszakos kiállítások elhelyezése kedvező lehetőséget teremt arra, hogy a megye és az ország a külföldről ide látogatók még szélesebb rétegére terjesz-
szük ki a múzeumlátogatók körét.

Pátay Pál

Másfélszáz év régészeti kutatásai Nógrád megyében

(Kubinyi Ferenc halálának 100. évfordulójára)

Mintegy másfélszáz éve, 1821-ben történt, hogy egy 25 éves fiatal-ember, rokonát látogatandó, megfordult Kisterenyén. E fiatalember *Kubinyi Ferenc* volt, megyebeli birtokos, aki azonban egy évtized alatt a megye vezéregyéniségévé nőtte ki magát. Kubinyi Ferenc a reformkor nemzedékének igazi tagja, az az embertípus, amelyet Jókai Mór Baradlay Ödönjében rajzolt meg. Az a szellemében nemes ember, aki a származást, társadalmi helyzetet, vagyont nem jognak, hanem kötelességnek tartotta. Kötelességnek, hogy megyéje, hazája és népe javát szolgálja, miként azt egyik tanulmányának befejezéseként maga is megfogalmazta: „... teljes erőmből igyekeztem ... édes hazám dízét emelni ... és minden adandó alkalommal hasonlót tenni el nem mulasztok.”

Bizonyos tekintetben azonban *Kubinyi Ferenc* több volt mint a reformkor Baradlay Ödönje: nemcsak politikai, hanem általános gazdasági és művelődési síkon is meg akarta valósítani eszméit, nemcsak 3 diétán, majd az 1848—49-es, úgyszintén az 1861. évi országgyűlésen képviselte megyéjét, illetve a losonci választókerületet, elveit sohasem módosítva, mint a reformpárt — idővel a határozati párt — embere, nemcsak gabonátárház felállításán, iskolák létesítésén fáradozott, nemcsak aktívan támogatta Kisfaludy Károly Aurora c. folyóiratának kiadását, hanem ő maga is előmozdítani igyekezett a tudományos kutatást. Sok minden érdekelté őt, elsősorban a természettudományok; az Orvosok és Természettudósok Vándorgyűléseinek több ízben, a Földtani Társulatnak éveken át elnöke volt. Ugyanakkor szerkesztette Vachot Sándorral együtt a „Magyarország és Erdély képekben” c. kiadványt, sőt még 66 éves korában is vállalkozott arra, hogy Ipolyi Arnolddal és Henszlmann Imrével mostoha közlekedési viszonyok között Konstantinápolyba utazzon Corvinák felkutatása végett (ez az út 14 kötet felfedezését eredményezte).

Így történt tehát, hogy amikor 1821-ben Kisterenyén megfordult és egy palóc legény szűrén egy „réz boglárt” pillantott meg, az azonnal magára vonta a figyelmét. Felismerte benne a rendkívülit, a régmúlt idők emlékét. Érdeklődni kezdett a tárgy származása felől; megtudta, hogy az a község keleti szélén emelkedő Hárshegyről származik, amely bővelkedik hasonló leletekben.

A Hárshegyet egykor erdő borította, nevét is a csúcsán tenyésző hársfáról nyerte. Az erdőt azonban 1813 körül kiirtották és a hegyet felszántották. Amíg csak búzával vetették be, nem figyeltek fel leletekre. De mihelyt — mintegy 1819-től kezdve — burgonyát is ültettek belé, egyre több bronz- és aranylelet látott napvilágot. Ahogy *Kubinyi* írja: „...elejente az arany drótot kalapra tekergették a helybeli legények, míg a vizsgaszemű Izrael népének házai fiai ...elejente egy pár icze borral, később egy néhány forinttal ki nem elégítették” (t. i. a legényeket). Oly bőven jöttek elő a leletek, hogy a falubeliek rávetették magukat a rendszeres kincskeresésre. *Kubinyi*, aki többször ellátogatott a Hársra (amely kezdte a leletek miatt felvenni az Aranyhegy nevet), a következőket írja: „A keresők, kivált asszonyok, mint ájtatos Keresztények, keresés közben többnyire imádkoznak, egyik kézben kapát, másikban olvasót tartván, gyakran azt vélné az ember, hogy búcsút járnak, kivált ha dologtalan időben az egész hegy pezseg a sokaságtól, gyakran mély megilletődéssel szemléltem a szegényeket, többnyire néma csendesség uralkodik közöttük, gyakran a Mindenhatóhoz intézett lelkes fohászkodást vehetni észre, a néma csendességet csupán valamely talált régiség szakosztja félbe, mely újabb s újabb keresésre reménységre annál nagyobb ipart nyújt.”

Most már ő kezdte összevásárolni a leleteket, a kocsmárosoknál magasabb árat fizetve értük. Közülük többet elajándékozott *Janakovich* Miklósnak, a neves műgyűjtőnek, aki azokat a Vörösmarty Mihály által szerkesztett „Tudományos Gyűjtés” c. folyóirat 1823. évi kötetében ismertette és néhány képen be is mutatta. Ezzel megszületet az első őskori tárgyú magyar régészeti tanulmány: „Neográd Vármegye nevezetes Hársas-hegyéről 's annak hajdani esméretlen és arany-míves lakosiról”.

Jankovich, aki különben gyűjteményét idővel a Nemzeti Múzeumra hagyta, felismerte a kisterenyei leletek őskori eredetét s tanulmányában a Hársashegynek „még a Római birodalom virágzásánál sokkal előbb élt, szorgalmatos mívemben foglalatoskodó, dúsgazdag lakosiról ...” beszélt, mint akiknek hagyatékát képezik azok.

A lelkes *Kubinyi* azonban nem elégedett meg a leletek egyszerű összegyűjtésével. Barátjával, *Fejérváry* Gáborral társulva, 1832-ben, kettejük költségén felásatta a hegy északi oldalát mintegy 3 láb (kb 1 m) mélységben. Ezzel végrehajtotta Magyarországon az első őskori tárgyú ásatást. Az eredményekről hamarosan, a „Sas” c. folyóiratnak 1833. évi kötetében be is számolt a „Nógrád vármegyében fekvő Kis-Terenne helység határában Hársas nevű hegyben található régiségekről”. Tanulmányának értékét a lelőköörülmények leírása és a közölt ábrák képezik; a leletekről alkotott vélemények

helytállósága messze elmaradt Jankoviché mögött, amennyiben úgy vélte, hogy a Hársashegy leletei egy ott táborozó római légiótól származnának.

Kubinyi a gyűjteményét a losonci házában őrizte. Ez 1849. augusztus 9-én, amikor a várost az orosz cári csapatok felgyújtották, elhamvadt. Őt magát, mint a reformpárt Nógrád megyei vezéralakját, 9 évi várfogságra ítélték az osztrákok. Szerencsére hamarosan amnesztiában részesült. Első ténykedései közé tartozott, hogy gyűjteményének maradványait összeszedte házának omladékai közül. Átlátva, hogy azok egyrészt magánkézben nincsenek biztonságban, másrészt országos jelentőségű kulturális értéket képviselnek, a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta azokat. Ezzel elsőnek juttatott közgyűjteménybe olyan nagyobb leletegyüttest, amelynek pontos helye és lelőkörményei is ismeretesek voltak, tehát hitelesnek voltak tekinthetők.

Kubinyi Ferenc régészeti tevékenysége ezzel nem zárult le. Amerre megfordult, nemcsak Nógrádban, hanem az ország más vidékein is, figyelme nem kerülte el a régiségeket. Ásatott a lapujtői Pókahegyen, 1858-ban a Pest megyei gombai Várhegyen, de gyűjtött másfelé, még a Tisza mentén is. Gyűjtéseivel a Nemzeti Múzeumot gyarapította, de nem mulasztotta el azok ismertetését sem. Mindazonáltal működése a mi szempontunkból annyiban bír különös jelentőséggel, hogy a hazai őskori kutatás kezdetén Nógrád megye játszotta a vezérszerepet.

Testvéröccse, Ágoston nem folytatott régészeti tevékenységet. De 1848 és 1849 között mint a Nemzeti Múzeum igazgatójáról, akinek működése idején indult meg a Múzeum tudatos régészeti gyűjtőmunkája, nem feledkezhetünk meg, amikor a megyei régészeti kutatás múltjáról megemlékezünk.

A *Kubinyi* testvéreknek részben kortársa volt *Pulszky* Ferenc. Bár az 1867. évi kiegyezés utáni időben az ország régészeti kutatóinak egyik élenjárója lett, megyei viszonylatban — mint régész — nem játszott szerepet. Igaz, nem is volt helybeli származású, csak kevéssel a szabadságharc előtt vásárolt Szécsényben birtokot. Hogy nem vált igazi nógrádi emberré, abban a szabadságharc utáni hosszú számkivetése is megakadályozta. Nem is volt ásató régész; munkássága a szakmán belül ismertető és összegző jellegű volt. Tanulmányai között is csak egyetlen egy volt azonban megyei vonatkozású: a pusztagéci kelta lelet ismertetése.

A régészeti kutatás terén *Kubinyi* Ferenctől a stafétabotot uno-kaöccse, *Nyáry* Jenő vette át. Az ő révén vált lehetővé, hogy Nógrád még az 1870-es években is élen járt e tekintetben. Őt ugyan már nem a reformkor szelleme hatotta át, politikai állásfoglalása sem egyeztet a nagybátyjával (az 1867. évi koronázás alkalmával arany-sarkantyús vitézzé avatták), de a régészet művelését szellemi örökségként továbbvitte. Hosszú éveken át a Régészeti Társulat elnöki tisztét is betöltötte. Nem volt szakképzett régész, ezt maga is érezte. Éppen ezért a pilinyi birtokán végzett ásatásaira meghívta a szakma akkori hivatásos képviselőit is: az akkor már nestornak tekinthető *Érdy* Jánost, a hazai régészeti kutatás igaz megszervező-

jét, Rómer Flórist és a korát messze meghaladó módszerekkel ásató Csetneki Jelenik Eleket.

Nyáry óriási ásató tevékenységet fejtett ki. Elsősorban otthona, Piliny határában dolgozott. Ásatott a Várhegyen lévő későrézkori-korabronzkori telepen, de legfőképpen a Borsóson, ahol — a rákmaradt leletekből következően — több ezer bronzkori és több száz szkíta sírt kellett feltárnia. Jelentős ásatása volt még a leshegyi honfoglaláskori sírok feltárása is. De Nyáry a megye határát is átlépte; a Hont megyei Magyarádon, a Gömör megyei Óbáston és Domaházán is kutatott, nemkevésbé az aggteleki Baradla barlangban.

Ásatási módszere — a leshegyi sírok kivételével — sajnos csak az ép tárgyak begyűjtésére szorítkozott. Tudjuk, hogy Aggteleken 60 munkással dolgozott 3 napon keresztül. Ha ez már az ő korában sem volt éppen korszerűnek nevezhető eljárás, mégsem marasztalhatjuk el ezért őt, hiszen hazánkban az ásatási módszerek ekkor még egyáltalában nem kristályosodtak ki. Mint pozitív vonást könyvelhetjük mégis el azt, hogy az aggteleki ásatás feldolgozásánál komplex ismertetésre törekedett; mind az embertani, mind a növényi leleteket élenjáró szakértőkkel határozottatta meg.

Nyáry igen gazdag és értékes gyűjteményt gyűjtött össze. Az 1876. évi budapesti Nemzetközi Régészeti és Embertani Kongresszus kiállításán feltűnést keltettek a Várhegy agyag állatszobrocskái, a borsói sírokból származó miniatűr bronz eszközök és fegyverek, s részben az ő gyűjteményében lévő anyag alapján ismerte fel az orosz Aspelin, hogy a Kárpát medencében is vannak a dél-oroszországi szkíta leletekkel megegyezők. Gazdag gyűjteményét — amely sajnos eléggé rendezetlen volt — 1898-ban Nyáry 3000 forintért eladta a Nemzeti Múzeumnak. Kisebb kollekciókat azonban másfelé is szétajándékozott, így jutott belőlük még Velencébe is, méghozzá az egyetlen jól publikált ásatásából, a leshegyi honfoglaláskori temetőből származók is.

Nyáry Jenőnek kortársa volt Pintér Sándor szécsényi ügyvéd, aki a múlt század végén, leginkább néprajzi, de ugyancsak komoly régészeti gyűjtőtevékenységet fejtett ki a megyében. Sok emberrel érintkezve, módja volt figyelemmel kísérni a környéken felbukkanó leleteket. Munkásságáról több cikkben be is számolt. Az ő révén értesültünk a szécsényipórpásti, Apáti pusztai, stb. X—XI. századi, a káprási germán, az ecsegi bronzleletről. Ásatott a szécsényi Kerekdombon, ahol előtte már Pulszky Ferenc fiai, Ágost és Károly, valamint vele együtt Vancsó Béla pesti ügyvéd is végzett kutatást. Gyűjtéseinek azonban fő területe Dolány, vagyis a későbbi Benczúr-falva volt, ahol a Majorhegyen a XIX. század végén megismétlődött a kisterenyei Hársashegy esete. A letarolt hegyoldalból a záporok nagy mennyiségben mosták ki a bronzkori leleteket, amelyeket a lakosok oly szorgalommal gyűjtöttek össze, hogy többen a kincskeresés végett a földjeik művelését is el-elhanyagolták. Pintér a gazdag régészeti gyűjteményének egy részét 1911-ben a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, míg a másik részét megtartotta a megye számára, azzal, hogy az időközben létrejött balassagyarmati múzeumnak adta.

E múzeum életrehívása *Nagy Ivánnak*, a jeles genealógusnak nevéhez fűződik. Az ő kezdeményezésére és elnöklete alatt alakult meg 1891-ben a Nógrád vármegyei Múzeumegyesület. Sajnos az új múzeum sokáig otthonnal sem rendelkezett (a maga idejében reprezentatív épülete éppen, hogy elkészült az első világháború kezdetére), szakavatott kutatója sem volt, így nem is tudta igazi rendeltetését betölteni, és nem válhatott a régészeti kutatások irányító intézményévé a megyében.

A századforduló táján Nógrádban a régészeti kutatásnak Nyáry Jenő fia, az ifjabb Albert adott újabb lendületet. Egyetemi tanulmányai folytán kutatásai korának színvonalán álltak. Jól ásatott és jól is publikált. Szomorúan emlékezik meg például arról, hogy elődeinek munkái mennyire feldúlták a szécsényi Kerekdombot, ahol egyébként ő is ásatott. Munkásságának központjában a piliny-várhegyi őskori telep és a piliny-sírmányi X—XI. századi temető állt, de ásatott az egyházasgergei (liptagergei) Sírmányon (XI. századi temető) és a szécsényi inkahegyen (avar temető) is. Gyűjteménye idővel a balassagyarmati múzeumba jutott.

Ebben az időben azonban már a Nemzeti Múzeum kutatói is megjelentek a megyében. 1894-ben *Posta Béla* tárt fel Szirákon egy avar temetőt (amit ismertetett is), 1908-ban pedig *Márton Lajos* ásatott Patvarcon egy bronzkori telepen. Sajnos a helyi múzeum, szakember hiányában, nem tudott bekapcsolódni a kutatásba. A jelentős leletek egy része — így a *Márton Lajos* által bemutatott nógrádmarcali bronzlelet is — magánkézbe jutott, sőt nyomtalanul el is tűnt. De a Borovszky Samu által szerkesztett megyei monográfiában sem helyi kutató, hanem *Márton Lajos* írta meg a megye őskoráról szóló fejezetet.

Meg kell emlékeznünk még arról is, hogy az akkor Hont megyéhez tartozó Parassapusztán (Ipolyságon) *Majer István* ipolysági tanár őskőkori lelőhelyet fedezett fel.

Az első világháború után a múzeum megnyitotta ugyan a kapuit, de ott régészeti tevékenység továbbra sem folyt.

Ugyanekkor azonban Salgótarjánba került középiskolai tanárként *Dornyay Béla*. Lelkes kultúrmunkás volt, érdeklődése sokfelé szerteágazott, így a régészet iránt is élénk vonzalommal viseltetett. Korábbi munkahelyein. Tatán, Liptószentmiklóson már alapított múzeumot. Ez volt a szándéka Salgótarjánban is. Ennek érdekében komoly gyűjtőmunkába kezdett, leleteket mentett, hitelesítő ásatásokat végzett. Nevéhez fűződik a homokterenyei Kerekdombon előkerült (a szakirodalomban mátraszelei néven ismert) szkíta sír, úgyszintén a kisterenyei hunkori sírok megmentése és ismertetése. Jelentős anyagot gyűjtött még a pécskői rézkori telepről is. Végül a karancsaljai és karancslapujtői honfoglaláskori temetőt és leleteit is az ő munkássága révén ismertük meg (utóbbiakat a Nemzeti Múzeumba juttatta).

Dornyay minden igyekezete ellenére az elgondolása nem valósult meg. Nemhogy múzeum nem létesült Salgótarjánban, hanem eltávoztával a gyűjteménye is gazdátlanlanná lett és kallódott. De elárult az a kis régészeti gyűjtemény is, amelyet ugyancsak az ő tevé-

kenységének hatására a Bányatársulat igazgatósági épületében hoztak össze. Ami mindezekből a második világháború utáni időre megmaradt, azt az 1950-es években átszállították Balassagyarmatra.

A két világháború között a balassagyarmati Nógrád és Hont vármegyei Múzeum gyűjteménye csak igen lassan, leginkább ajándékozás révén gyarapodott. Kisebb ásatásokat elvétele ugyan végeztetett a Nemzeti Múzeum kutatóival. Így 1934-ben *Tompa Ferenc* végzett feltárást Benczúrfalván a Majorhegy tetején lévő sáncon, 1936-ban pedig *Gallus Sándor* — az azóta Pest megyéhez csatolt — Rádon és Pencen. X—XI századi temetőben. A nagyobb szabású munkákat azonban a Nemzeti Múzeum a megyében a helybeli múzeum közreműködése nélkül hajtotta végre. *Hillebrand Jenő* 1928—27-ben Zagyvapálfalván tárt fel 221 bronzkori urnasírt, *Paulovics István* pedig egy római hídfőállás-burgust ásott meg Nógrádverőcén (ma ez sem tartozik már a megyéhez). Kisebb ásatást végzett még 1936-ban *Zichy István* és *Horváth Tibor* a sóshartyáni Murahegyen egy honfoglaláskori, majd 1939-ben *Mozsolics Amália* Vizsláson egy bronzkori temetőben. Az akkor még Nógrád megyei Kosd gazdag késő vaskori temetőjének leleteit az ingatlan tulajdonosa magángyűjtőknek adta el.

A második világháború a múzeumot igen erősen sújtotta. Berendezése, anyagának jelentős része elpusztult. A régészeti gyűjtemény károsodása 90 %-ra becsülhető. (Szerencsére megmaradt a leltárkönyv, aminek következtében az anyagot be lehetett azonosítani.) Ami megmaradt, elfért két kisebb ládában. Ennek ellenére a múzeum a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége, majd utóda, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja gondoskodása révén hamarosan talpraállt; már 1949-ben régészeti kiállítás nyílt meg a falai között. 1950-ben pedig a szerző személyében régészt is kineveztek a múzeumhoz, amely időközben felvette a Palóc Múzeum nevet.

Az elkövetkező években megindult a szakszerű régészeti kutatás, bár az anyagi okokból kifolyólag erősen korlátozott volt. A múzeum ásatási kerettel nem rendelkezett, így tervásatásokat nem tudott végezni. Leletmentésekhez is a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjától, később a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárától kellett kérni ellátmányt. 1950—56 között mégis több jelentős ásatás történt. Így Nagybatonyban 1950—51-ben lezajlott *Korek József* közreműködésével az addig legnagyobb bronzkori temetőfeltárás az országban, amely 972 urnasír felfedését eredményezte. Megemlíthetjük még a benczúrfalvai bronzkori, az ecsegi korabronzkori, a galgautai későbronzkori telepen, valamint a nógrádkövesdi honfoglaláskori és szkíta temetőben végzett leletmentéseket. Jelentős volt még *Gábori Miklós* őskőkori kutatása is Honton.

A szerzőnek 1957-ben a Magyar Nemzeti Múzeumhoz történt áthelyezésével egy időre leállt a régészeti kutatás a Palóc Múzeumban. Ásatások azért helyel-közzel továbbra is folytak a megyében. A Nemzeti Múzeum részéről 1958-ban a szerző és *Korek József* 1958-ban Mátraszőlősen egy nagy kelta, *Török Gyula* és *Salamon Ágnes* 1960-ban Ságújfalun avar, Cs. Sós Ágnes 1966-ban Mátra-

szőlőson IX. századi telepnyomokat tárt fel. Leletmentést hajtott végre Litkén egy bronzkori urnatemetőben Kemenczei Tibor, a miskolci Herman Ottó Múzeum régésze 1964-ben.

1961-ben a nemrég létesült salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum is végeztetett régészeti ásatásokat a város környékén. Korek József és a szerző a Pécskő csúcsán lévő későbronzkori telepen kutatót, majd a szerző Zagyvaróna határában egy bronzkori urnatemetőben, valamint hitelesítette a homokterenyei Kerekdombon lévő szkíta temetőt, amelyből a *Dornyay* Béla által bemutatott (mátraszeleinek nevezett) sír származik.

Az 1960-as években az Országos Múemléki Felügyelőség Nógrád megyére is kiterjesztette a munkásságát. Megkezdődött a mátraverebélyi, homokterenyei, nógrádsápi, tereskei, mátraszőlősi, pásztói középkori templom helyreállítása, a pásztói középkori kolostor feltárása, de mindenek előtt a hollókői vár állagvédelme. Mindezeket a munkákat ásatás előzte meg, amelyek közül több gazdag középkori leletanyaggal gyarapította a megyei múzeumi szervezetet. Az ásatásokat a Felügyelőség régészei, névszerint *Czeplédi Ilona*, *Kozák Éva* és *Valter Ilona* végezték. De az 1966—71 években maga a Múzeum is tevőlegesen bekapcsolódott *Gádor* Judit működése révén a középkori régészeti kutatásokba. A nógrádmарcali XIII. századi kis földvár, a hollókői középkori falu, a szuhai Várbercen lévő középkori vár, a sóshartyáni X—XI. századi temető, a szügyi körtemplom feltárása mellett legjelentősebb munkája a szandai Péterhegyen lévő erődített körtemplom feltárása, és a szomszédos Várhegyen lévő várrom megásása volt. (Sóshartyánban egyidejűleg egy másik X—XI. századi temetőt *Fodor* István tárt fel a Nemzeti Múzeum részéről.)

Ilyen előzmények után a megyei múzeumi szervezetnek Szécsénybe áthelyezett régészeti részlege és fiatal régésze, *Héjj* Csaba előtt a kutatás terén bő lehetőségek nyílnak. A Múzeum gyűjteménye az eddig meg-megszakadva működő régészeti tevékenység következtében eléggé mozaikszerűen rendelkezik anyaggal. Egyes korszakok gazdagon vannak képviselve, mások alig. Így bronzkori leletekben bővelkedik (igaz, valóban ebben leggazdagabb a megye), ugyanakkor hiányzik a gyűjteményből az újkőkor. Hosszabb időre szóló kutatási tervet dolgozva ki, el lehetne érni, hogy minden korszak leletanyaga megközelítőleg egyenlő súllyal legyen képviselve, az őskortól a késő-középkorig. Minden jel arra mutat, hogy ennek megvannak a terepen a feltételei. Természetesen lehetne néhány súlyponti feladatot is kijelölni, amivel a megye országos viszonylatban is jelentős eredményeket érhetne el. Ilyen például a szinte egyedülálló piliny-várhegyi őskori telepen végzendő hitelesítő ásatás, vagy a középkori kis földvárak kutatása, amelyekről alig tudunk valamit, vagy akár nem utolsó sorban a megye számos várromjának állagvédelemmel kapcsolatos feltárása.

Ilyen és hasonló feladatok méltó folytatásai lennének Kubinyi Ferenc példamutató, úttörő tevékenységének! Céltudatos terv és kitarító munka révén Nógrád megye is felsorakozhat azok sorába, amelyek a régészeti munka terén joggal kiérdemelték az ország elisme-

A. Kozák Éva

A hollókői vár kutatása

Nógrád megye hegyes, dombos vidéke számos középkori vár maradványait őrizte meg. A fontosabb közlekedési útvonalaktól kiesett a terület, így az itt kiépülő várrendszerhez sem fűződtek jelentősebb hadi események.

A vidék természeti adottságait tekintve, a szabálytalan elrendezésű, hegyi várépítkezés jellemző a megye váaira, kivételt képez a szécsényi vár, mely sík területen épült.

A Pásztón át Szécsénybe vezető út közelében, a Cserhát hegységben, meredek sziklaormon emelkednek a hollókői vár romjai. A megye legkisebb várai közé tartozik, de legépebben maradt fent, valamint ez az egyedüli objektum pillanatnyilag, amely teljes feltárássra került. Szanda, Péter-hegyen, a kőbánya területén 1969-ben Gádor Judit végzett leletmentő ásatást. Újabbán a szécsényi vár

1. kép. A vár délkeletről

helyén folytak kisebb feltárási munkálatok, Héjj Csaba vezetésével.

A következőkben az okleveles anyagra, megjelent irodalomra, fentmaradt ábrázolásokra, felmérésekre támaszkodva foglalkozunk a vár történetével, összevetve a régészeti kutatások eredményeivel.

A vár története

A feudális államszervezés I. István korában kiterjedt Nógrád megye területére is. A megye délnyugati részén helyezkedtek el a királyi várak Nógrád, Hont és az egyházi birtokok. A szabadon maradt területeken a Szolnok, Kacsics és Záh nemzetség tagjai osztoztak.

A Kacsics nemzetség ősi birtokai Szécsény, Halászi, Géc, Rimóc, Nagylóc, Hollókő, Csitár, Zsuny és Almás területre tehetők.¹ A nemzetség a XIII. század elején már több ágra szakadt. Várunk birtokosai a nemzetség Illés ágának tagjai. A legtöbb várat a megyében a Kacsics nemzetség építette. Egy családon belül több testvérnek önálló vára volt. Az Illés ágból származó I. Péter fiai közül Mikusé volt Hollókő, Leustáké és Jáké Somoskő, II. Péteré Baglyaskő, Mihályé Strahova.²

Az Árpádház kihalását követően az országban harc dúlt a hatalomra törő nagybirtokos urak és a központi hatalom megteremtésére törekvő uralkodó között. Trencsényi Csák Máté Északmagyarország főurait tömörítette egy táborba. I. Péter fiai 1310-ben csatlakoztak hozzá, és átadták neki váraikat, köztük Hollókőt is. Ebből az időből származik a legkorábbi írásos adatunk a várra vonatkozólag, neve „castrum Hollokew” alakban szerepel. A Kacsics nemzetség, Falkos ágából származó I. Tamás (Szécsényi) a király, Anjou Róbert mellé állt. A király 1312-ben, a rozgonyi csatában döntő vereséget mért Csák Máté seregére. Csák Máté híveit birtokaiktól megfosztotta és híveinek adományozta. Szécsényi Tamás, aki végig az uralkodót támogatta, hatalmas vagyont szerzett. Ettől kezdve pályája fokozatosan felfelé ívelt. Lublói várnagy 1313-ban, de 1321-ben már a királynő tárnokmestere.

Az 1313-ból származó adománylevélből megtudjuk, hogy a vár és annak tartozéka Péter fia, Mykusé volt, akitől a király elvette, és Farkas fia Tamásnak, lublói várnagynak adta hűsége és vitézsége jutalmául.³

Az 1327-ből származó okevélből tudjuk, hogy ekkor vezették be Hollókő várának birtokába. Ez az oklevél számunkra igen érdekes, egy határjárás, melyből megismerjük a vár tartozékait, birtokhatárát.⁴ Az oklevél meglehetősen alapossággal írja le a hollókői várbirtokot égtájak szerint haladva, délről keletre, majd északról nyugatra. Sorban megismerjük a várföldet körülvevő birtokokat. Délen Toldy nemes földje határolja. Kelet felé Tót és Rawaz földjét említi. Megjegyzi, hogy az említett földektől északra található a hollókői vár földje. A Swn folyónál (Zsuny patak) a várföldek a Garaab-i ecclesia (Garáb), tehát a premontrei apátság földjével szomszédosak. A határvonal innen északra fordul Sunteluk (Zsuny-pusztá) felé, majd keletre Almástelukig halad, ott átmegy a Swn folyón.

és dél felé tart a határvonal. Délről ismét a Garaab-i acclésia földje található, és Zeleus földje (Mátraszőlős), kelet felé Barkan (Nagybárkány), ettől északra pedig Almás földjét említi. Ez utóbbi Hollókő tartozéka. Északon Meger (Nógrádmegyer) földjével határos, majd a határvonal nyugatra tart és itt egy kis úton megy át, mely Lucen (Lucfalva) felé vezet. A határ ismét Swnteluk-hoz tart, majd innen északra, és itt Looch (Nagylóc) földjével határos. Innen kicsit keletre tér el, s egy régi utat érint. Ez az út véleményünk szerint Ecsegen, Hollókőn át Szécsény felé vezető út. Észak felől határos Nogrymoch (Rimóc) és Looch közt Warad-ig húzódott, és itt szomszédos volt Zechen (Szécsény) földjével. Nyugat felé a határvonal Nogrymoch földjének határáig terjedt. Az oklevélben található falunév legtöbbször megtalálható ma is a vár környékén. Kivételt képeznek Zsuny és Almás helységek, melyek a török korban pusztultak el, 1570-ben már puszták. Ma Zsuny- és Almáspusztá utal az egykori falura⁵.

Csák Máté 1321-ben bekövetkezett halála után, Szécsényi Tamás megszerezte Szőlős, Baglyaskő, Somoskő, Stregova várakat a hozzátartozó birtokokkal. Nagy birtokokat szerzett Erdélyben is. Erdélyi vajda 1341—42 között, és 1347-től haláláig 1354-ig országbíró. A család tagjai a XV. század közepéig várunk birtokosai.

A XV. század elején Szécsény, Hollókő, Salgó és Csővár a husziták kezére került. Hollókő várában egyezkedett Giskra huszita vezér 1442-ben Hont és Nógrád megyével.⁶

Hollókő vára 1411-ben Szécsényi László tulajdonába került. Fia László 1439-ben Albert királytól kapott újabb birtokokat, és földjei a megye harmadára terjedtek ki. Fiú örökösei nem lévén 1455-ben vejeinek zálogosította el vagyonát. A záloglevél tartalmazza Szécsényi László uradalma Hollókő várának ekkor tartozékai: Pusztá Almás, Zsuny, Bátka helység. A király Szécsényi László 1459-ben bekövetkezett halála után Guthi Ország Mihálynak és Losonczy Albertnek adományozta a birtokot. Az 1460—81. évek között Hollókő tartozékai voltak Ecseg, Konczhida pusztá vámmal, Lócz és Farkas Almás.⁷

Okleveles adatainkban a falu neve sehol nem szerepel. Az 1343-ból származó oklevélben Szécsény, Rimóc és Lócz falu lelkésze mellett említik „Waralia”, vagyis Váralja György nevű papját.⁸ A vártól délnyugatra fekvő Előtyi dűlőn a felszínen előkerült Árpádkori kerámia- és paticstörödékek és egy feltárt szemétködör utal a középkori falura. A közelében, a Pusztaveremdombon előkerült a falu egyeneszáródású temploma, kerítőfallal.⁹ A mai falu központjában emelkedő egyeneszáródású, Szt. Márton tiszteletére szentelt templomról pillanatnyilag nem tudjuk, hogy középkori eredetű-e? A későbbiekben majd sor kerül megkutatására.

A vár a XV-XVII. században

A XIV. század közepétől Nógrád megyében a huszita háborúkat kivéve jelentősebb hadi események nem zajlottak le. A várak hadi

szempontból korszerűtlenek voltak, komolyabb ostrom ellen nem nyújtottak védelmet. A magyar bandériális hadsereg nem vált be Mohácsnál 1526-ban. A török veszedelem nőtt. Buda elfoglalásával veszélybe került Nógrád megye is.

A veszély növekedése ösztönzést adott a védelem fejlesztésére és kiépítésére. A bécsi udvar felállította a bécsi és gráci haditanácsokat, és a legjobb hadiszakértőkkel kidolgozták a várak meglévő állapotának megfelelően a magyar végvárrendszert. A várak élére két kinevezett kapitány került. Közöttük sok bátor hőst találunk, akiknek helytállása erőt öntött, az általában rosszul fizetett, sokszor éhező végvári katonaságba. Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekében megörökítette Kapitány György, hollókői kapitány és a szandai Hubiár aga között 1550-ben lezajlott párviadalt, mely a bujági vár alatti mezőn zajlott le. A viadalon résztvevő Losonczy István, a későbbi temesvári hős, Zoltay István egri kapitány.¹⁰

A törökök 1544-ben elfoglalták Nógrádot, Szandát és Vácot. Ali, budai basa 1552-ben hódító hadjáratra indult a még megmaradt nógrádi területek meghódítására. Drégely bevétele után könnyen elfoglalta Gyarmatot. Szécsényt. „Hollókőt Ali szintoly könnyen elfoglalta, mert a várnagyok Zsáki András és Imre egymással viszálykodtak, honnét Bujáknak Báthori várának indult... Ennyi erős várat minden erő nélkül mint a törökök magok mondták. csak sétálva hatalmokba ejtven...” írja Istvánffy Miklós történetíró történeti munkájában.¹¹ Balassa Zsigmond erről tudósítja Diósgyőrből Nádasdy Tamást levelében 1552. július 17-én: „...sunt Thurci relictī saltem in Drégel et Hollokew.”¹²

A török katonailag megszállta a megye területét. A délnógrádi részeket három kerületbe osztotta, melyek egyikének székhelye Szécsény lett. Ehhez tartozott Hollókő is. A török adódefterek számos értékes anyagot szolgáltatnak a várak őrségét és hadifelszerelését illetően. Várunk őrsége 1556-ban 21 főből állt, élükön Mohammed agával, akinek napi 15 akce volt a jövedelme, embereié 7 akce. A 21 főből 18 műsztafiz (gyalogság) és 3 topcsik volt. Az őrség létszáma 1558–59-ben 24 fő. A környező várak ez évi őrséglétszámával való összehasonlítás alapján kiderül, hogy Szanda és Buják mellett várunk a megye legkisebb erősségei közé tartozott.¹³

A 15 éves háború (1591–1606) sikerei a magyar végvárak elhelyezkedését megváltoztatták. Tieffenbach Kristóf kassai főkapitány és Pálffy Miklós 6000 főnyi seregével visszafoglalta a töröktől Füleket. Ez kedvezően hatott a többi nógrádi vár helyzetére is. A várak visszafoglalásában jelentős szerepe volt Prépostváry Bálint egri főkapitánynak is. Az ő nevéhez fűződik Hollókő visszavétele, amely tárgyalások útján történt. Hollókő ismét végvár lett, ahonnan a magyar vitézek sokszor mentek portyára a még török kézen lévő várak ellen. Prépostváry Bálint a bécsi udvarnak tett jelentésében beszámol egy 1594-ben lezajlott portyázásról, amelyben 12 egri gyalogos, a hollókői, az ajnácskői és somoskői hajdúkkal egyesülve, összesen 72 fő, Vácra mentek. A várban lévőket lötték, akik csakhamar megadták magukat. A magyarok összeszedték a barmokat és az elmozdítható dolgokat, majd csendben hazamentek. Az ilyen por-

tyázások nemcsak az ellenség gyengítését segítették, hanem legtöbbször az elmaradó zsold miatt, szükségesek voltak a létfenntartáshoz.¹⁴

A várak állapotát felmérő bizottság, Szécsény és Fülek felülvizsgálása kapcsán 1594. február 29-én Hollókőn is szemlét tartott. A vár sokat szenvedett a dúlásoktól, teteje rongyos, falai részben leomlottak. Bár szikla védi a romlástól, mégis falai nyitottan állnak. A tanács elhatározza, hogy a kőfalakat legalább fával kell pótolni, míg a helyen ismét építkezni lehet.¹⁵

Az 1608-ban megtartott országgyűlésen elrendelték, hogy Somoskő, Buják, Hollókő és Szécsény megerősítésére Nógrád megye három járásának jobbágyságait vigyék ki. Várunk a XVII. századra jellemző erősítési maradványokat nem őrzött meg, így jelentősebb kiegészítési munkákra nem gondolhatunk. Lehet, hogy a nagyobb kipuштult részeket fával megerősítették. A régészeti kutatás során a XVII. századi pusztulási rétegben számos elszenesedett famaradványt találtunk.

A XVII. század folyamán a magyar hadseregvezet hanyatlásnak indult. III. Ferdinánd igyekszik a fő várakat őrséggel ellátni. Az 1652-ben császári végzés alapján pontosan ismerjük a bányavidéki végvárakban az őrség létszámát. Szécsényben, Nógrádban nincs német őrség. Hollókőn sem, ekkor 20 hajdú tartózkodott és zsoldjuk 61 forint volt.¹⁶

A török előrenyomulás során — melyet 1663-ban Köprili Ahmed vezetett — Hollókő a többi nógrádi várral együtt ismét török kézre került. Evlia Cselebi török utazó 1664—66 közötti időben járt Hollókőn, és a várról leírást készített. Idézzük sorait: „A vár alakja magas halmon fekvő kicsi ötszögű vár, fa kapuja van, benne mintegy száz üres ház van. Egyetlen templomát dzsámivá alakították át a padisah nevére. Gosdoskodás történt, hogy éléstár és hadiszertár legyen benne.”¹⁷ A leírásból is érezzük, hogy nem jelentősebb várról van szó, és egyúttal megtudjuk XVII. század közepi rendeltetését is. Megjegyezzük még, hogy a kutatás során a várban templom, inkább kápolna nyomot nem találtunk.

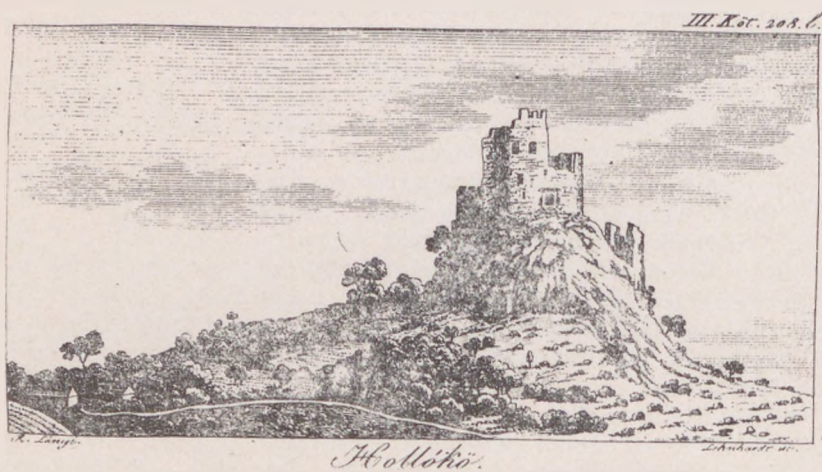
A vár véglegesen a török uralom alól 1683-ban szabadult fel. Mikor is Sobieski János a párkányi győzelem után Nógrád megyében vonult át, és közben Szécsényt és Hollókőt is felszabadította.

I. Lipót 1701-ből származó rendelete kimondta a magyar végvárak lerombolását.¹⁸ Ennek során Hollókőt is széthányták. Az 1718-ból származó conscriptio már romként említi.¹⁹

A vár régészeti kutatása

A vár az évszázadok során rongálódott. Korábban a harci események kapcsán, majd 1711-ben a bécsiek pusztítása során. A vár megmaradt részleteit a gyakori villámcsapások rombolták, és köveit a környező lakosság építkezéshez hordta. A faragott, diszített építészeti részleteiből minimális maradt meg.

A várról leírást találunk Francisco Radványi 1711—16 között írott monográfiájában²⁰, majd 1826-ban Mocsáry Antal Nógrád megyei monográfiájában.²¹ Ez utóbbiban szerepel a vár legkorábbi áb-

*A vár északról 1826-ban Lehnhardt és Lányi rézmetszete nyomán
Berg Károly alaprajza a várról 1862-ből*

rázolása, mely Lehnhardt nyomán készült (2. kép). Az első ismert alaprajzi felmérést Berg Károly készítette,²² majd 1891-ben Könyöki József készített alaprajzot, és a vár négy oldaláról homlokzati rajzot. (3—4. kép).

Könyöki József felmérési rajza 1891-ből a vár déli oldaláról

Várunk kialakult formájában szabálytalan belsőtornyos elrendezésű. Fontos volt építésénél a terep jó kiválasztása, tulajdonképpen formáját is ez határozta meg. Csigavonalban építették fel. Az egy felvezető útvonal egyre kisebb és egyre magasabb ívben érte el a vár központi részét.

A vár építéséhez használt követ a helyszínen bányászták és nagyobb megmunkálás nélkül használták fel. Az egyes építési állások nyomait a gerendák helyeit ma is megfigyelhetjük. A falak erősítésére keményfa kötőgerendát használtak. A palota keleti és nyugati osztófalának egy részén in situ megfigyelhetjük. Ezt az erősítési módot Szigliget váránál is megtalálhatjuk. A falsarkok és fontosabb építészeti részletek kiképzéséhez szépen faragott köveket alkalmaztak (ajtó, ablak, lefolyónyílás, kútkáva, stb.).

A vár legkiemelkedőbb részén emelkedik a XIII. század végén, a Kacsics nemzetség által emelt ötszögletes öregtorony. A vár központi magját képezi, és egyben legrégebbi részét. Sarkai szépen megmunkált kövekkel armirozottak. A múlt század végén még

6. kép A torony elfalazott lőrése

majdnem épen megvoltak. Ma azonban keleti és délnyugati szögletén sok hiányzik. A toronyba jelenleg az északnyugati falán utólag kibontott üregegen keresztül lehet behatolni. A feltáráskor a törmelék kiszállítása is itt történt. A torony falai erős sziklára épültek. A sziklák közeit apró törmelékkel töltötték ki, és tetejét habarccsal simították le. Erre kerül a téglapadozat. A vár több pontján ezt a padozati kiképzést figyelhettük meg. A téglapadozat kevés helyen maradt meg. Megépítése idején alul is ötszögletes volt a torony. A XVI. század elején szűkítették le köralakúra. A négyszintes torony felső zárását nem ismerjük. Azonban tudjuk az építészettörténeti megfigyelésekből, hogy a XVI. század előtt magasan kiemelkedett a vár többi építménye közül. A torony egyes emeleteinek lezárását a famennyezet gerendafészkjei jelzik. Emeletenként egy-egy keskeny kifelé szűkülő lőrést képeztek ki, de ezek a belső vár fokozatos kiépítése során elvesztették jelentőségüket. (6. kép). A torony XIII.

7. kép A torony északi, XIII. század végi bejárata

század végi bejárata, a védett északi oldalon nyílt (7. kép). Itt láthatunk egy konzolt is, mely a palotával létesített kapcsolatra utal. A torony déli oldalán, a legfelső szinten egy ajtónyílás fele maradt

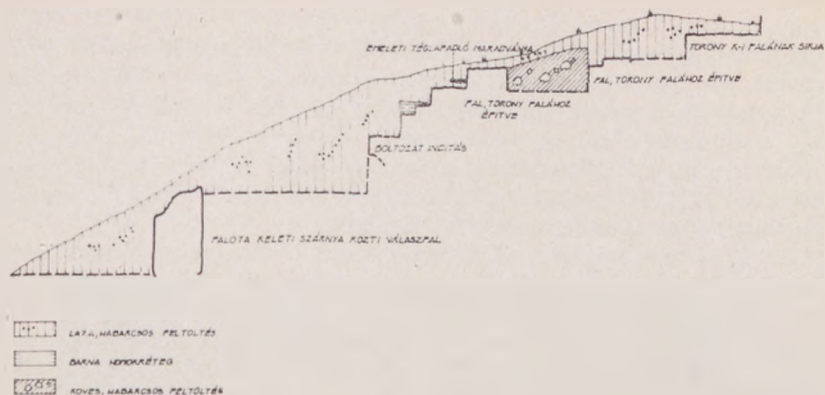
meg (8. kép). A XVI. századi palotaszárnnyal biztosította az összeköttetést. A torony analógiájaként említhetjük a salgói vár, ötszögletes öregtornyát, valamint a visegrádi Salamon tornyot.

A torony déli, XVI. század eleji bejárata

A tornyot övező belső vár falai a 200 cm falszélességet is elérik. A nyugati része erősen leromlott, az északi oldalon viszont olyan magasan megmaradt, hogy a védőpártázat egy részlete is megfigyelhető. A belső vár helyiségei a leomló törmeléktől erősen feltöltődtek, az ásatás feladata volt elrendezésüket tisztázni.

A feltárást a palota keleti szárnyában kezdtük el. A feltöltést egy észak-déli irányú szelvénnel átvágtuk (I. szelvény) és a keleti oldalon egy földsavot meghagytunk, rétegmegfigyelésre. A laza rétegből folyamatosan kerültek elő az egyes helyiségek osztófalai: az 1. és 2. számú helyiség osztófalai, ez utóbbi déli fala boltozatmaradvánnyal, valamint egy szinttel feljebb egy kis helyiség falai (9. kép).

9. kép A palota keleti szárnyában készült észak-déli irányú metszetrajz

A kutatás során kiderült, hogy a palota és a torony között kis-méretű háromszögformájú udvar volt. Beépítésére a XV. század folyamán került sor. Erre utal a 2. és 3. számú helyiség között beépített kő- és téglavégyes falazású osztófal a későgótikus ajtó marad-

10. kép A palota északkeleti szöglete, a lekerekített kerek védművei

ványával. A 2. számú helyiség északi oldalán erősen kiromlott ajtónyílás vezet, a palota északi oldalán elhelyezkedő nagyobb terembe. (1. helyiség) A palota északkeleti sarka oválisán lekerekített, és egy kis védtornyot alkot. A sarokrészlet több átépítésre utal. A legkorábbi részlet a XIV. századi palota északi fala. Ehhez épült a megerősítést szolgáló paizsfal. Végül ezekre építették rá a XVI. század elején a palota többi emeletsorát. (10. kép).

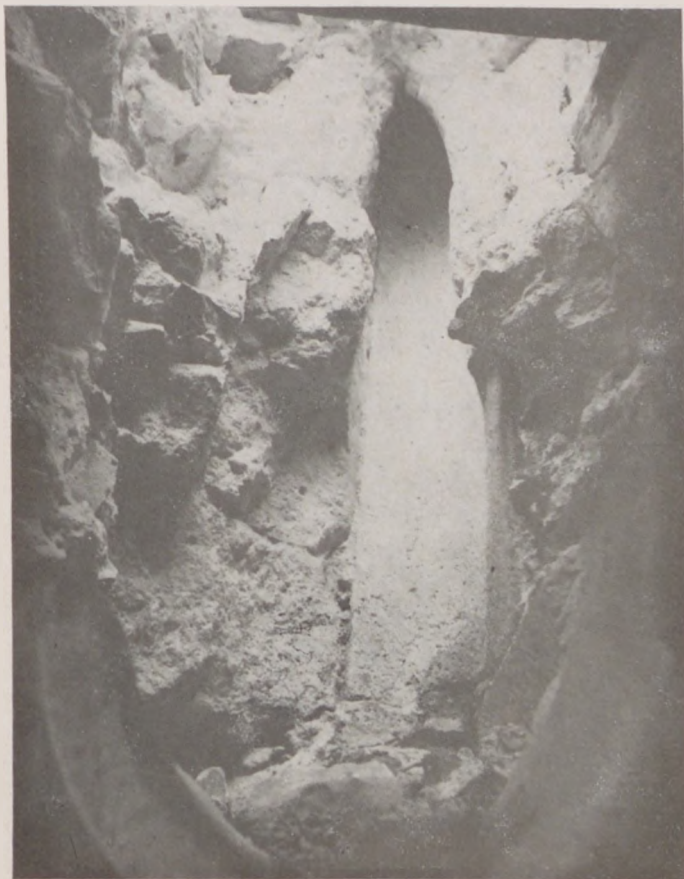
Az 1. számú helyiség alatt nagyméretű pince maradványait tártuk fel. Alacsony, széles bejárata nyugatról nyílt. Boltozatának egyharmada épen megmaradt. Az 1968-as kiviteli munkák során kiegészítettük. A boltozat feletti szinten előkerült gerendalyukak, azt mutatják, hogy eredetileg síkfedémes volt. Szellőzését három szellőzőnyílás biztosította. Az északon lévőt a boltozat kiképzésekor gerendával zárták el. Az átalakítás a XV. század végén történt.

A 4. számú helyiség közlekedőtér volt. Északnyugati falát törte át a belső vár bejárata. Keleti irányból lehetett a helyiségből a pincébe jutni, délkeletre gótikus bejáraton át lépcsők vezettek a torony előteréhez. A lépcső két foka épen megmaradt, a többinek csak kivett fokai. A bejárat a XV. század végére tehető. A harmadik bejárat a palota nyugati szárnyában elhelyezkedő boltozott 5. számú helyiségbe nyílt. Északi fala vegyes falazású, kő és téglavégiesen. A benne elhelyezkedő kapukeret XV. század végi. Egyidős a belső vár udvarában beépített osztófallal. (11. kép).

11. kép. A palota nyugati szárnya feltárás közben

A vár legtámadhatóbb pontja a keleti oldalon volt, így itt fokozottabb megerősítésre törekedtek a vár építői. A palota délnyugati szöglete és a torony déli fala közötti területen több periódusra utaló beépített erősítő falakat tártunk fel. A belső vár keleti fala és a torony közötti szögletben „D” formájú aknát találtunk, melynek alját habarccsal simították le. A lehulló csapadékot ebben az 1 m mély aknában fogták fel, és a torony leegyenésített falán át, faragott részletekből kiképzett lefolyónyíláson át továbbították a köralakú vízgyűjtőbe. (12—13. kép) A következő módszerrel alakított-

12. kép. Faragott lefolyónyílás részlete

ták ki: a sziklából helyét kirobbantották, a faragott quaderekből kiképzett kútka és a szikla közötti részt agyaggal tömitették. Ilyen módon készítették a külső vár vízgyűjtőjét is. A belső vár ciszternájának keleti része erősen kiromlott. A quaderek befelé ívesen hajlanak, ez jelzi, hogy fedett volt. Tetején, nyíláson át lehetett a vizet kimerni. A vízgyűjtő feltárását meg nem végeztük el, balesetveszély

miatt. Az eddigiekben minimális XV. századi anyagot találtunk, és egy I. Mátyás korabeli garast.³⁵

A vízgyűjtő előbb szabad térben állt, majd később a XVI. századi palotaépítkezés során boltozat került rá, melynek indításait megtaláltuk. Erre a részre több emeleti szint épült, melyre a torony nyugati falán kiképzett vájatok, valamint az 1954. évi fényképfelvételen látható emeleti ablaknyílás utal.

13. kép Quaderekkel bélelt vízgyűjtő, feltárás közben

A belső váron a XVI. század elején nagyméretű építkezés folyt. A keleti várfalat vizsgálva érdekes megfigyeléseket tehetünk. Itt a torony erősítésére a XVI. század elején köppenyszalagot emeltek. A falazatban megfigyelhető a XV—XVI. századi belső vár falának befalazott védőpártázata. A toronytól délre egy, északra két nagyméretű ablak kiképzésekor lebontották. A palota kis lekerekített északkeleti tornyán szintén befalazva megmaradt. Az északi és nyugati oldalon a palotaépítés során megszüntették teljesen. (14. kép). A palotát két szinttel emelték meg, falán nagyméretű reneszánsz

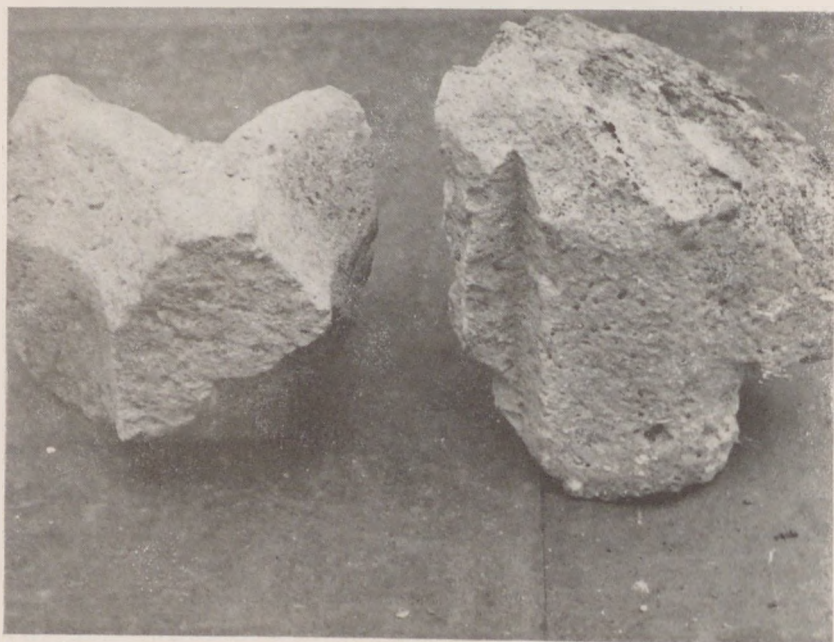
14. kép Befalazott párázat nyomai, a belső vár keleti falán

ablakokat nyitottak. A palota keleti szárnyában, az 1. számú helyiség felett egy diszesebb termet alakítottak ki. Későgótikus gyámkövének egy részlete megmaradt. Talán ez a terem volt a palota lovagterme. E felett még egy emeleti szint húzódott, majd legfelül egy pártázatos védőfolyosó. A várról készült Lehnhardt féle metszeten még a védőpártázatból három részlet látható, ma csak egy van meg. (15. kép).

A palota nyíláskereteit övező faragott részletekből minimális mennyiség maradt csak meg. A nyugati külső falszoros feltöltésében találtunk két keménymészkből készült, gótikus mérműves ablakkeret töredéket. Feltehetőleg a palota nyugati helyiségének homlokzatát díszítette. A nyugati falszoros és a külső várudvar betöltésében több puhamészkből, egyszerű kialakítású reneszánsz ablakkeretű került elő. Ezek a XVI. században kiépített nagyméretű ablakokat keretezték. (16—17. kép).

15. kép. A palota északi fala a XVI. század eleji ablakokkal

16. kép Gótikus faragványrészletek a palotáról

17. kép. Reneszánsz ablakkeretkő

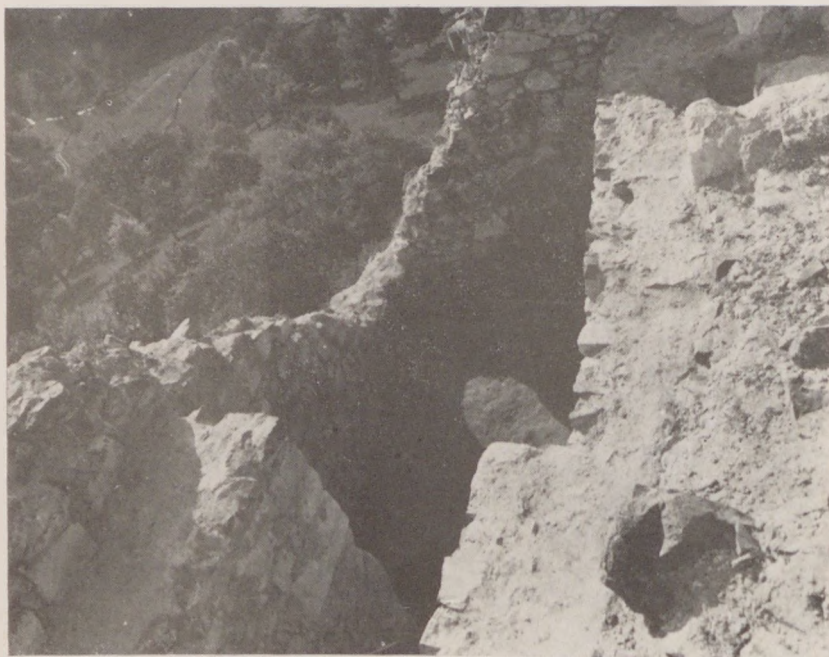
Külső vár

A belső vár ismertetése után összefoglalnánk a külső várban végzett kutatás eredményeit. Az évszázadok folyamán a külső vár nagyobb pusztításoknak volt kitéve. Északról és nyugatról a természetes sziklafal, a meredélyek jó védelmet biztosítottak. Keleti és déli részén lankásabb volt a terep, szemben emelkedett a Gond hegy, ahonnan kitűnően lehetett a vár ellen támadást intézni. Ezen a lankás részen nyílt mód a feljárat kiépítésére, de ugyanakkor a támadhatósága miatt itt volt szükség megfelelő védművek elhelyezésére.

A feltárás előtt csak a kaputorony kisebb részletei, a feljárat szoros maradványa és a ciszterna körvonalai adtak támpontot a kutatás megkezdéséhez. A vár bejáratát, a délkeleti részen a kapucsekély megmaradt csomópontjai jelzik. Kiképzéséhez felhasználták északon a természetes sziklát, egyszerűen egyenesre lefaragták. A kapu 200 cm széles volt. A kapuból a feljárat szorosba ért az érkező. Ennek a kapuhoz közel eső része háromszögformájú kialakítást nyert. A feljárat szorosban átlagban 170 cm magas feltöltést húzódott. A felső rétegben épülettörmelék helyezkedett el, alatta egy erősen átégett XVII. századi pusztulási réteg húzódott, melyből gazdag archeobotanikai leletek kerültek elő. Egyik részét képezi a gabonafélék, búza és rozs, a másik részét a gyümölcsanyag teszi ki, dió, szilva, mogyoró. A magvak az udvar építményeinek

törmelékével kerülhettek a feljárati szorosba.²⁶ Az erősen átégett réteg alatt egy tömörebb szürke talaj húzódott XV—XVII. századi leletanyaggal. A következő anyagot találtuk: XVI. századi vegyes-mázás kályhacsempe töredéke, fazéktöredékek, török pipa, XVII. századi csupor és török hatású palackedény stb.²⁷ A feltöltés alatt előkerült a feljárati folyosó XV. századi járósíntje. A következőképpen alakították ki: a sziklák közeit sárga, kavicsos talajjal kiegyenesítették és habarccsal lesímitották. Erre a nivóra alakítottuk ki véglegesen a szintet. A feljárati szoros felvezető útja felfelé fokozatosan emelkedett és közben szűkült. Egy falelválásból következtethetünk arra, hogy a kaputorony falához később épült, a XV. század folyamán, ezt a rétegviszonyokból megállapíthatjuk.

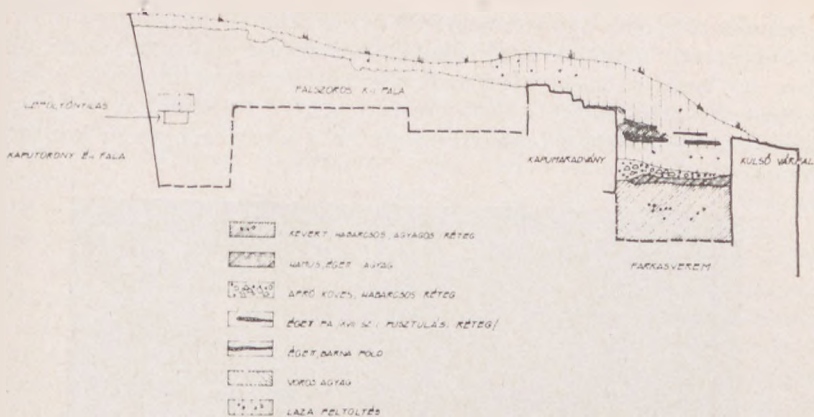
A kaputorony déli és délnyugati szöglete emelkedett ki a felszínből. A torony nyugati falára merőleges kutatóárokka kezdtek a munkát. A torony nyugati falával párhuzamosan előkerült a kaputorony 160 cm széles belső fala. A további feltárás során a kaputoronyban három gyalogkapu maradványát találtuk. Kettő a torony délnyugati sarkában helyezkedett el, L alakban, köztük farkasveremmel (18. kép). A nyugati fallal összeépített kapu perselykövének

18. kép

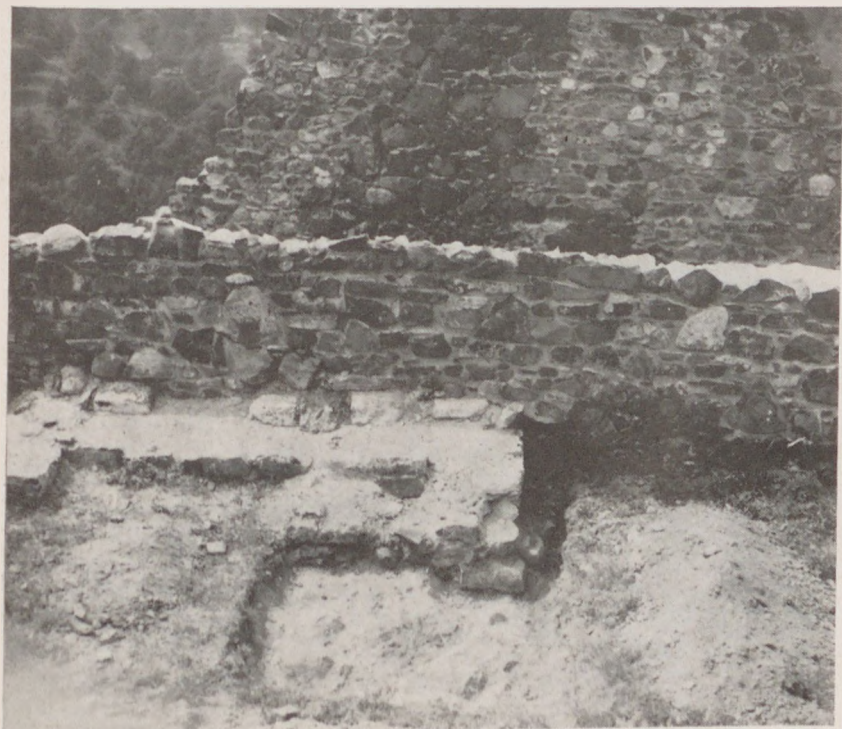
A kaputorony gyalogkapui által közrefogott farkasverem, feltárás után

egy részlete in situ megmaradt. A perselykőtől 240 cm-re előkerült a farkasverem aljának lesímitott habarcsos felülete. A nyugati toronyfalon délről északra haladva levésés nyomát figyeltük meg. A feljáró nyomát jelzi, a farésze elpusztult. A falszoros keleti oldalán faragott kövekből kialakított lefolyónyílást találtunk (19. kép). A harmadik kapu, a kaputorony és a feljárati szoros között helyezke-

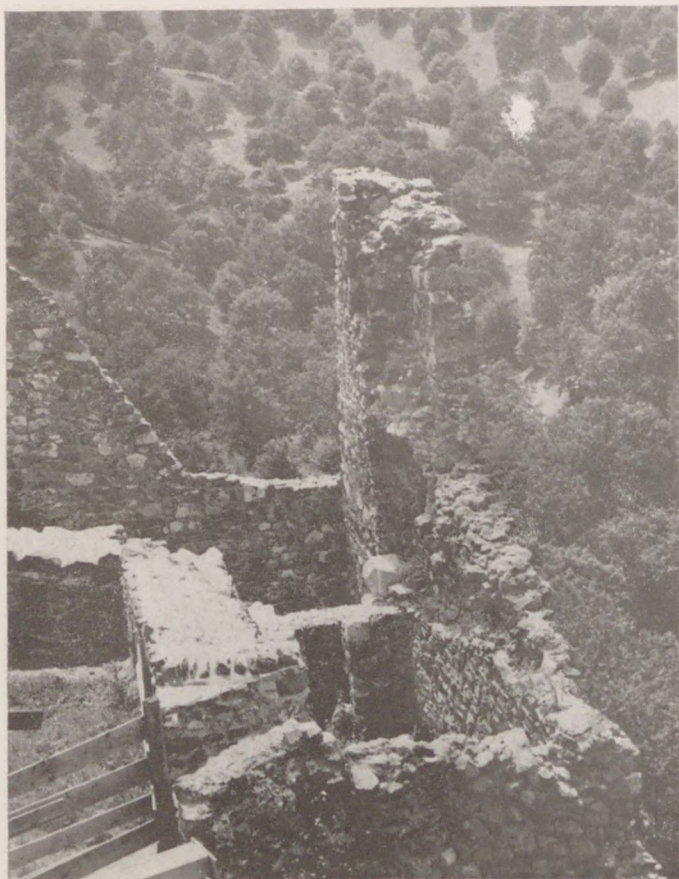
19. kép A kaputorony kelet-nyugati irányú metszetrajza

dett el. A hozzátartozó farkasvermet befalazva találtuk meg. A kapu maradványai a külső vár udvarán még megfigyelhetők. Iránya a belső vár délkeleti sarkánál lévő bejárat felé mutat. A kaputorony megépülése előtt ez a bejárat bonyolította a forgalmat a nyugati fal-szorosok felé. (20. kép). A kérdés most már az volt, hogy hol lehetett

20. kép Befalazott bejárat a kaputoronyban

a kaputoronyból a nyugati feljárat szorosaiba és az udvarra jutni? A kaputorony keleti falának gondos letisztítása után, az északi részen egy bejárat kapu kávéjának nyomait figyelhettük meg. A kaputorony építési idejét a XIV. század végére tehetjük. A feltárást követően megindult a feljárat szorosa és a kaputorony-rom konzerválása. (21. kép).

21. kép. A kaputorony feltárás után

Meglehetősen nagy munkát jelentett a nyugati falszorosok feltárása. A belső vár leomló törmeléke is ide hullott le. A külső nyugati falszoros, külső fala volt látható mindössze a kutatás elején. A belső vár délnyugati szögleténél kapumaradvány mutatkozott. A feltárással során bebizonyosodott, hogy a bejárat nyugati részéből nem maradt semmi, és itt a nyugati belső falszoros fala is elpusztult. A bejárat egy szűk, mindössze 180 cm-es falszorosba vezetett. Fala a sziklára épült. Erősen lepusztult maradványait a belső vár bejáratáig követhetjük. Falát a bejárat előtti kis építménybe kötötték be. A kapu előépítményhez kis farkasverem csatlakozott, melynek betöltéséből

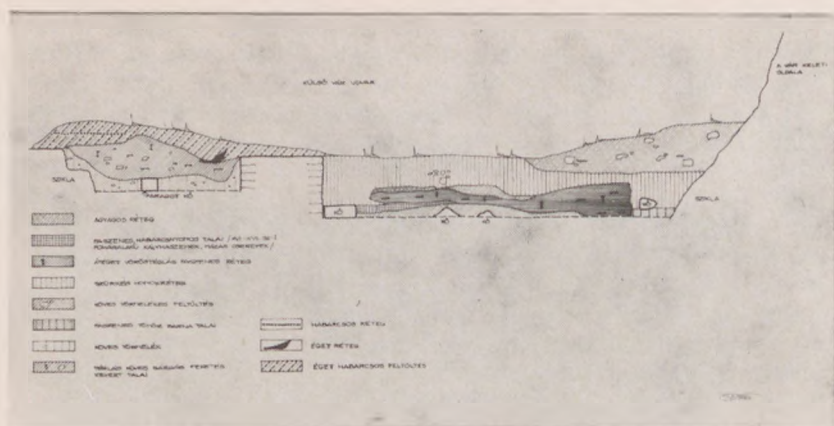
zömében XIV—XV. századi leletanyag került elő. A falszoros járószintje a kapu felé haladva emelkedett. Véglegesen az előkerült XIV. századi szintre süllyesztettük le.

A külső nyugati falszoros feltöltése még erőteljesebb volt, mint a feletti szinten levőé. A falszoros szélessége változó, a tereptől függően. A kaputorony megépülése után ezen a falszoroson keresztül bonyolódott a forgalom a belső vár felé. A külső falának szélessége 160 cm, egybeépült a külső udvart övező várfallal. Legépebben a kaputoronytól északra eső 10 méteres szakasza maradt meg. A belső vár bejáratánál, attól északra fala hozzáépült a belső vár falához. Valószínűleg a XV. században bővítették a falszorst észak felé, fala a vár északkeleti részénél lévő őrtoronyig haladt. Erre mutatnak a sziklán megmaradt habarcsnyomok, és az őrtornyon a fal irányába mutató falcsonk. A falszorst a XVI. század elején feltöltötték, és közbeiktatott falakkal, a belső vár felé emelkedő szinttel négy szakaszra osztották. A négy bejárat küszöbe előkerült, a kapukon áthaladva lehetett a belső vár kapujához jutni.

A külső vár udvara

A feltárás utolsó szakaszát képezte a nagyméretű külső vár udvarának feltárása. Az udvart övező várfal északi és keleti fala erősen leromlott. A sziklafalon megmaradt habarcsnyomok utalnak a fal vonalára, és megmaradt falcsonk az északi oldalon. A fal bekötésének helye a belső vár keleti falán megfigyelhető. A várfal a kapubejáratnál nagyméretű falszélesítést kapott, a kapu védelmét biztosította. Az udvaron a nagy átmérőjű ciszterna körvonalai rajzolódtak ki.

Az udvar erősen feltöltődött, részben ez kapcsolatba hozható a többszöri átalakításokkal, de elsősorban a leomló törmelékkel. Az udvar szintviszonyainak változásaiból az átalakítások idejét megállapíthatjuk. A szikla feletti törmelékben vonaldíszes kerámia töredékek és bécsi fazék darabjai kerültek elő. A XIV—XV. századi habarcsos járószint (—878 cm) felett laza téglatörmelékes betöltés mutatkozott, és égett réteg, sok XV. századi kerámiával. Erre a nívóra alakítottuk ki az udvar déli részét, és a ciszterna környékét. A vár 1593-ban magyar kézre került, és ezt követően megindult a várudvar beépítése. A sziklafalat a keleti oldalon lefaragták, és két egymásbanyiló helyiséget alakítottak ki (C—D jelű helyiség). A terepet megemelték, a habarcsos XIV—XV. századi járószinttől 60—70 cm-re, sárga agyagos réteg jelezte a XVI. század végi járószintet. Egy helyen a 23x15x5 cm-es téglából kialakított padlószint is megmaradt (—819 cm). A két helyiséghez észak felé még két helyiséget építettek a XVII. század első felében (A—B jelű helyiség). A terepet ismét megemelték feltöltésében gazdag XVI. századi leletanyag került elő. A két helyiség között az udvaron megmaradt 24x15x5 cm-es téglából kialakított XVII. századi padozat (—713 cm). (22—23. kép).

22. kép Észak-déli metszet a külső vár udvaráról

23. kép A külső várudvar északi szakasza a feltárás után

A feltárás során az egyes előkerült padlószinteknek figyelembevételével terraszosan alakítottuk ki a terepet.

A külső várudvar közepe táján helyezkedik el a vízgyűjtő. A helybeliek elbeszélése szerint pár évvel ezelőtt kiásták a kutat. Monda fűződik a vár kútjához, mely szerint Csák Máté ide rejtette kincseit, később pedig a törökök. Nyilván ez keltette fel a kutatásvágyat, de kincset nem találtak. Az ásatás során minimális leletanyag került elő. A legkorábbiak XIII. századi edénytöredékek, a legkésőbbiek XVII. századiak. A kutat hasonló eljárással készítették, mint a belső vár vízgyűjtőjét. A helyét a sziklából kirobbantották. Belsejét quaderrel rakták ki, a kettő közötti részt agyaggal tömítették. A víz szennyeződését és kiszivárgását gátolta. A ciszterna alját is quade-

rekkel rakták ki. A belső átmérője 330 cm, a külső átmérő 400 cm, mélysége 360 cm. A felső íves duadersorból arra következtethetünk, hogy fedett volt. A készítési idejét a XIV. századra tehetjük. Hasonló módon alakították ki más hegyi várakban is a vízgyűjtőt. Így a Füleki várban, Beckó várban.

Leletanyag

A kutatás során nagymennyiségű leletanyag került elő. Elsősorban a nyugati falszorosok és az udvar feltöltéséből. Korban az előkerült anyag XIII—XVII. századra tehető. Az előjött leletekben a fémanyagban találhatunk fegyvereket, iparosszerszámokat, gazdasági felszereléseket, háztartási eszközöket. Szép számban szerepelnek csontleletek. A kerámiaanyag a leggazdagabb, jobbára házi kerámiából áll, és csak kis részben díszkerámiából. A kerámiaanyagból külön kiemelnénk a mázatlan alakos csempetöredékeket és a többszínmázas reneszánsz csempe- és edénytöredékeket. Ezeknek analógiáját megtaláljuk a füleki vár ásatása során előkerült leletanyagban.²⁸ Sokféle, változatos az archeobotanikai anyag, a következő gabonaféléket tártuk fel: gabona, rozs, azonkívül gyümölcs-maradványokat találunk somot, kökényt, almát, szilvát, cseresznye-, szőlőmagot. Jelen beszámolónkban csak nagyon vázlatosan foglalkoztunk a leletanyaggal. A kerámiaanyag zöme még restaurátlan, az anyag részletes feldolgozására csak a későbbiekben kerül sor. (24—31. kép).

24. kép Gótikus kályhacsempe töredékek

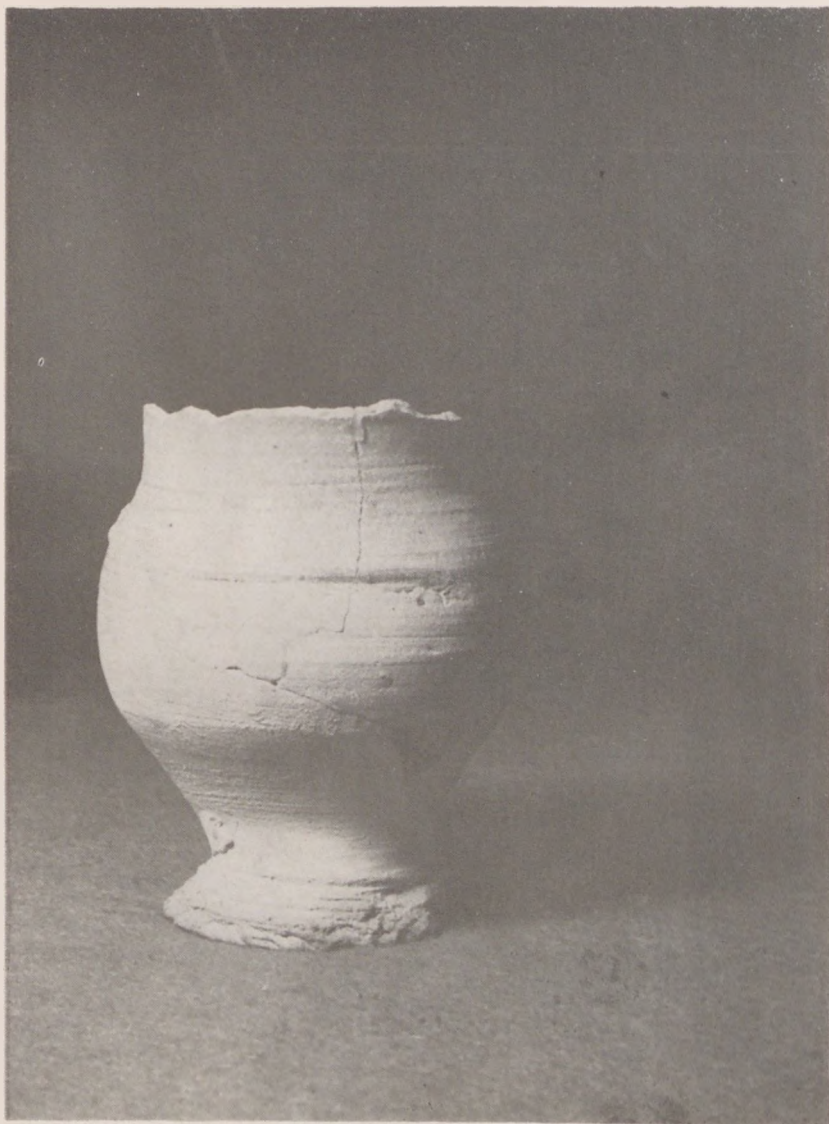
25. kép. Mázas XV—XVI. századi csempetöredékek

28. kép. XVI. századi, vegyesmázás reneszánsz diszkerámia

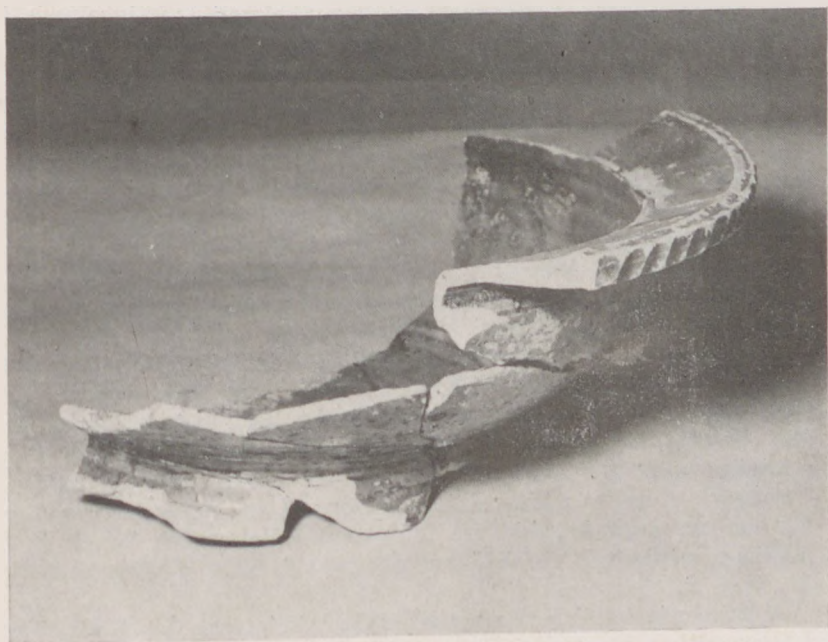
26. kép. XVI. századi tálalakú kályhaszem

27. kép XV. századi csupor

29. kép. XVII. századi fazekak

30. kép. Zöldmázos török tál, töredéke

31. kép Török pipák

A vár építéstörténete

A következőkben a történeti adatok, régészeti megfigyelések, és a stílusjegyek alapján vázoljuk a feltárt vár építéstörténetét.

A tatárjárást követően fellendült az országban a várépítkezés. Nógrád megyében különösen a Kacsics nemzetség az, amely várakat építtetett. A várunk legrégibb építészeti magja a legmagasabb ormon épült öregtorony. Méretei, falvastagsága a XIII. század második felére teszik építését. Az előkerült leletanyag is utal arra, hogy ekkor már élet folyt benne. A megye várai közül a salgói vár öregtornya, amelyet a Kacsics nem Simon bán ága épített — szintén a XIII. század végére tehető.

A XIV. század elején folyó pártharcokat követően, szükségessé vált a várak korszerűsítése. A lakótornyok építéséről rátértek a belsőtornyos várak építésére, melyekben lehetőség nyílt több védő elhelyezésére. A történeti adatokból tudjuk, hogy 1327-től a vár tartozékaival együtt Szécsényi Tamás kezébe került. A király mellett álló, befolyásos személyiség volt, aki hatalmas vagyonra tett szert a pártharcokat követően. A család vagyonságát vetette meg. A Szécsényiek idején a XIV. század közepe táján indult meg a váron a nagyobb szabású építkezés. A tornyot fallal vették körül, és L-alakban beépítették a palotát, és a toronytól délre a vízgyűjtőt alakították ki.

A belső vár betöltötte a rendelkezésre álló teret. Így további bővítésre csak a vár keleti és nyugati, déli részén nyílt mód. A XIV.

század második felében kiépültek a nyugati falszorosok és a külső várudvar a ciszternával. A XIV. század legvégén még a vár déli oldalán négyszögletes kaputorony épült a kapuk védelmére, melyet délkelet felől egy feljárati szorossal bővítettek a XV. században. A XV. században a nyugati falszorost is bővítették észak felé, ahol egy őrtoronnyal zárult.

A XV. század közepétől a Szécsényiektől leányágon a Losonczy és Guthi Országgh családok birtokába került a vár. E két család birtoklása idején végezték a váron az utolsó nagyobb átalakítási munkálatokat. A palotát még két szinttel megemelték. Az új ablakok nagyméretűek, keretük reneszánsz stílusban készült. A torony is kapott még egy szintet új bejárattal a déli palotaszárnyba. A nyugati falszorost terraszosan képezték ki, közbeiktatott átjáró kapukkal.

Az 1953-as magyar visszafoglalás után javítási munkálatokat végeztek a váron. Az udvaron két helyiséget alakítottak ki a külső várfal mellett. A XVII. század folyamán északi irányban még két helyiséggel növelték. Ezek rendeltetésük szerint gazdasági helyiségek voltak.

A törököktől való visszafoglalás után a vár rohamosan pusztulásnak indult. A XVIII. század elején a bécsiek feldúlták.

A történeti szerepét a következőkben foglalhatjuk össze. A XIII. század végén XIV. század elején fontos szerepe van a király és a hatalmaskodó urak közötti pártharcokban. A XIV. század közepétől a XVI. század elejéig folynak a váron nagyobb építkezések. Tulajdonosai, ha nem is huzamosabban, de időnként laktak benne, mert egyébként nem történtek volna rajta a birtokos kényelmét szolgáló építkezési munkálatok. A hozzátartozó várbirtok központja volt, és értékét ez képezte. Az okleveles adatokból tudjuk, hogy 1460—81 között hozzátartozott Konchida pusztá vámmal, így ebben az időben vámjövedelemmel is rendelkezett. A XVI—XVII. századra jellemző korszerű megerősítésére nem került sor. A XVI. században a környék jelentős várainak Nógrádnak, Füleknek, Szécsénynek függvénye lett. A török korban végvár, a harmadrendű várak közé tartozott. A jelentősebb várak közötti összeköttetést biztosította, kisebb portyázó hadak ellen ért el hadi eredményeket. A vár fekvése biztosította a környező terület jó megfigyelését, és a Hatvan felől jövő Pásztón át Szécsénybe vezető út ellenőrzését.²⁹

1. *Genthon I.*, Nógrád megye műemlékei. (Bp. 1954) 38—40.
2. *Karácsonyi J.*, A magyar nemzetségek. II. (Bp. 1901) 273—276.
3. *Fejér G.*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. VIII (Budae 1832) 489—491.
4. *Nagy I.*, Anjukori Okmánytár. II. (Bp. 1881) 287—290.
5. Czetter Sámuel 1804-ből származó rézmetszetén a hollókői vár környékén a Kővetkező faluneveket olvassuk: Told, Garáb, Szun, N. Bárkány, Almási, Luczin, Rimóc, Lócz, eMgyer, Szétsény. Több helynevet itt még eredeti XIV. századi alakjában találunk meg, így Szun, Almási, Luczin Lócz. Várad falu, mely az oklevélben szerepel 1333-ban egybeolvadt Szécsénnyel. — Korabinszky, M., Átlas Regni Hungariae portatilis. (Pozsony 1804) XVI. t.
6. *Patay P.*, A bujái vár (Bp. 1959) 14.
7. *Csánki D.*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. (Bp. 1890) 118.
8. *Nagy I.*, Anjukori Okmánytár. IV. (Bp. 1884) 370. Ortway Tivadar Waralia-t, Váralj-nak fordítja, és megállapítja, hogy ezen Hollókő várának alja értendő. *Ortway T.*, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. II. (Bp. 1892) 790.
9. 1969-ben Gádor Judit végzett itt ásatásokat (Archétt 98 1971) 282.
10. *Tinódi Lantos Sebestyán*, Capitan György baiviadalja, II. (Colosvár 1554).
11. *Istvánffy M.*, Magyarország története. (1490—1606) I. (Debrecen 1868) 376—377.
12. O. lt. Kam. lt. E. 185. Nádasdy cs. lt-a, Missiles Balassa Zsigmond, fol. 27. Jan-kovicz Miklós szíves közlése.
13. *Kammerer E.* — *Velics A.*, Magyarországi török kincstári defterek. I. (Bp. 1890) 96. — 1556-ban Szandán 37 fő, Bujákon 30 fő, Drégelyen 200 fő, Nógrádban 225 fő, Szécsényben 256, Füleken 323 fő az őrség létszáma.
14. *Takáts S.*, Régi magyar kapitányok és generálisok. (Bp. é.n.) 361, 364, 370.
15. *Urbaria et Conscriptiones*. IV. 2. (Bp. 1967) 292.
16. *Takáts S.*, Magyar küzdelmek. I. (Bp. é.n.) 197.
17. *Karácsony I.*, Evlia Cselebi világutazó magyarországi utazásai (1664—66). II. (Bp. 1908) 125.
18. *Gerő L.*, Magyar várak. (Bp. 1968) 279.
19. *Urbaria et Conscriptiones*. i.h.
... In hoc praedio. ... Castrum Holokő vocatum, jam potiori in parte ruinosum est situatum.
20. *Radványi F.*, Collectanae ad Historiam Comitatus de Nograd (1711—1716).
21. *Mocsáry A.*, Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographia és Statistikai Esmertetése. IV (Pes 1826) 5., 19., 27., 28., 207—210., III. 208. 1. kép.
22. OMF Tervtár ltsz.: 2482.
23. OMF, Tervtár ltsz.: 2478. — A felmérések Rómer Flóris hagyatékában maradtak fent.
24. *Gerő L.*, Magyarországi várépítéset. (Bp. 1955) 142—145., 165., 191., 350., 429., 438. *Gerő L.*, Magyar várak im.; 71., 74., 147., 150. — A szerző a vár történeti adatain és az épületleírásán túl meghatározza helyét, típusát, jellegét a magyar várak sorában.
25. Magyar I. Mátyás (1458—1490) dénár CNH II. 232. K—P. Anyaga ezüst. — Ezúton mondok köszönetet Huszár Lajosnak az ásatáson előkerült érmék meghatározásáért.
26. *P. Harsányi N.* — *Nováki Gy.* — *Patay Á.*, Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. (Bp. 1968) 53—55.
27. A csupor és a palackedény leltári száma: Balassagyarmat, Palóc Múzeum 69. 1. 49., 69. 1. 55.
28. *Kalmár J.*, RégFüz II. 4/1959.
29. A vár helyreállítási tervét Mende Ferenc építész készíti. Gádor Judit régész 1967-ben az ásatásokon, mint munkatárs részt vett. A felméréseket végezte Komjáthy Attiláné, Farkas József, Buzi György. A fényképeket Mihalik Tamás, Király György és a szerző készítette.

Valter Ilona

Pásztó, a középkori mezőváros

A Mátra és a Cserhát hegység találkozásánál, a Zagyva folyó völgyében fekszik Pásztó nagyközség, járási székhely. Földrajzi fekvése rendkívül kedvező: a két hegység tövében, a folyó által megnyitva az Alföld felé. E tény is magyarázza, hogy már ősidők óta lakott hely volt. Neolitikus, bronzkori, vaskori lelőhelyek ismertek a község környékéről.

A honfoglalás után a fejedelmi, majd a királyi család birtokába került a vidék. Egyes források szerint már Aba Sámuel idejében volt itt királyi udvarház.¹ Biztos adatunk erre vonatkozólag csak 1135-ből származik, amikor II. Béla oklevélbe foglalta a Lampert ispán, valamint neje és fia által bozóki birtokán Felicián esztergomi érsek idején emelt monostor részére az alapító, és mások által adományozott birtokokat. E fontos korai oklevél arról tudósít, hogy Pásztón ebben az időben volt egy királyi curia, és egy kezdetleges település— preadium Pásztó néven.²

Anonymus is nevezetes helyként beszél Pásztóról, ahol Árpád és vezérei: Hulek és ennek két fia, Zsolt és Kadosa megpihentek, mielőtt Nógrád és Nyitra elfoglalására indultak.³ Ebből az adatból következik, hogy III. Béla idejében Pásztó helység mindenképpen létezett. „Villa” jelöléssel csak a Váradi Regesztrumban (1205—1235) szerepel Pásztó.⁴

Ismerünk azonban a korai Árpád-korból olyan okleveleket, amelyek nem a helységtől, hanem annak monostoráról beszélnek. II. Béla 1138-as, a dömösi prépostság javait gyarapító oklevele írja, hogy a prépostság Abád nevű halastava közös a pásztói apáttal.⁵ Ezen kívül van egy másik, sokat vitatott adat, mely szintén a pásztói apátságról beszél. 1131—1150 között járt Pásztón egy Cerbanos nevű szerzetes, és az monostor könyvtárában két görög egyházatya: Maximosz és Ioannész Damaszkénosz görög nyelvű filozófiai munkáit lefordította latinra, a fordítást — mivel előzőleg a pannonhalmi apátság vendége volt — Dávid pannonhalmi apátnak ajánlotta.⁶ Történeti irodalmunk az apátsági könyvtárban lévő görög nyelvű kéziratok alapján görög (bizánci) monostorként tartotta számon a korai pásztói apátságot,⁷ egyes nézetek szerint viszont bencés szerzetesek éltek itt.⁸

E vitatott kérdés megoldását elősegítette az a tény, hogy 1965—68-ban ásatást végeztünk Pásztón, az elpusztult apátság épületeinek feltárására. A község központjában, a plébániatemplomtól nem messze van az 1718—20 között épült barokk kolostorépület, melynek helyreállítását megelőzően végeztük az ásatást. A feltáró munka során háromhajós, mintegy 40 m hosszú templom alapfalai bontakoztak ki, melynek főszentélye egyenesen záródik, a mellékszentélyek félköríves zárásúak. A régészeti leletanyag, a falazási technika és az előkerült faragott kövek a templom építését a XII. század elejére keltezik. A templom déli oldalához U alakban csatlakozott a monostor. A kerengő nem négyszögű volt, csak egy folyosóból állott. Ezen kívül káptalantermet, refektóriumot, konyhát és gazdasági épületeket tártunk fel.

A templomnak fentebb ismertetett érdekes alaprajza szinte kizárja, hogy itt görög monostor lett volna, még akkor is, ha valóban volt itt birtoka Aba Sámuelnek. Az alapvetően centrális elrendezésű bizánci templomokhoz nem hasonlítható a Pásztón előkerült háromhajós, nyújtott alaprajzi forma.

Az európai korai szerzetesi templomok alaprajzait áttekintve a Rajna vidékén találunk a pásztói alaprajzhoz hasonlókat, ahol a speyeri dóm körében a XI. század közepén kialakult egy sajátos alaprajzú bencés templomtípus, melynek jellegzetessége a latin kereszt alakú (keresztházas) alaprajz, a pásztóihoz hasonló szentélyzáródásokkal (két félköríves mellékszentély között egyeneszáródású főszentély). Ilyen elsősorban Limburg an der Haardt bencés apátsága, ahol a korai monostor U alakú formája is hasonlít Pásztóhoz, ezenkívül Kauffungen, Ilberstadt, Drübeck, Bergholzell templomai-val vethetjük össze a korai pásztói alaprajzot.⁹ Sajnos, csak az alaprajz alapján kereshetünk analógiákat, mert más építészeti részlet nem maradt fenn.

Az említett bencés szerzetesi templomok óriási méretűek és keresztházasak, de alapvetően mégis ezek provinciális változatát kereshetjük Pásztón.

A korai Árpád-korban — a XII. század elején — létezett tehát Pásztón egy királyi curia, és egy kezdetleges települési forma, preadium néven. Ebben az időben a preadium néhány házból álló gazdasági üzem volt, a földesúr tulajdonában. Tulajdonképpen kicsi település csírák voltak ezek a korai preadiumok, és legnagyobb részük igen rövid időn belül elpusztult, nem volt képes településsé fejlődni.¹⁰

Pásztón ez másképpen történt. Itt a kezdetleges település életképesnek bizonyult és faluvá fejlődött. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott a királyi curia, ahonnan mindig szívesen jártak vadászni a Mátrába a mindenkori királyok. A XII. század elején — nyilván királyi alapításra — bencés szerzetesek telepedtek itt meg, és az apátság szomszédságában felépült a község plébániatemploma is. A mai nagy, Szent Lőrincnek szentelt plébániatemplom déli oldalán félköríves román kori ablak mutatja nyomát a korai templomnak.

Településtörténetileg érdekes ez a XII. századi szituáció. Itt együtt, egymás közvetlen közelében élt a bencés apátság és a „preadium-

ból” „villává” nőtt település, közepén a plébániatemplom. A vezető szerep ekkor is és később is a monostoré volt.

A bencés apátság 1190-ben a ciszterci rend kezébe került, III. Béla adományaként. Erre nyilván azért került sor, mert itt is, mint más bencés monostoroknál ebben a korban, meglazult a belső fegyelem. Közismert dolog, hogy Franciaországban a XII. század elején keletkezett a ciszterci rend, és épen imponáló belső fegyelme, erős központosítása, a művelődéstörténetben (építészet) és gazdaságtörténetben (földművelés terjesztése) játszott szerepe miatt hamarosan egész Európában elterjedt. Magyarországon különösen III. Béla pártfogolta a rendet, a monostorok nagy részét Ő alapította. Pásztóra Pilisről hozta a szerzeteseket, a ciszterci rendi Annalesek szerint egyértelműen 1190-ben.¹¹

A ciszterciek beköltöztek a bencés apátságba, melynek épületei tökéletesen megfeleltek a rend szigorú építészeti előírásainak. Számukra szokatlan csak a monostor helye lehetett, a község központjában. A ciszterci rendi szabályok szerint az új apátságot településtől távoli helyen, erdők, mocsarak között, patak partján kellett felépíteni.¹² Pásztón a településsel együtt éltek, monostoruk a plébániatemplom mellett működött, s az ő birtokukban volt a község nagy része. Rendbeszedték a szétzilált bencés gazdaságot, Pásztó körül is kiépítették az akkor modern gazdálkodást eredményező majságokat.

Az apátság és a község életében az hozott döntő változást, hogy István ifjabb király 1265-ben a Rátót nembeli István mesternek adományozta az apátság kegyuraságát. 1270-ben azt is elrendelte, hogy a pásztói apátság népeinek bírása Rátót (Porch) István legyen.¹³ A Rátót nemzetségből kiágazó Pásztói és Tari családok századokon át befolyásolták településünk sorsát.

A kegyuraság megváltozásához köthetjük az apátság átépítését, amikor szentélyét sokszögűvé alakították és megegyeszer akkorára növelték, és bordás boltozattal látták el. Az apátsági épületeket is nagyobbították. Ugyanebben az időben a Szent Lőrinc templomot is nagyobbították. A déli oldalon e bővítés nyoma a nagyobb félköríves ablak. Erre a korra keltezhetjük a zömök nyugati tornyot, amelynek földszinti boltozata eredeti. Kívül lépcsőház fedi a toronyba vezető lépcsőket. A templom északi oldala mellett hatszögletű, két-szintes temetőkápolna alsó szintjét tártuk fel 1967-ben.

A kegyúr megváltozása a későbbiekben nagyon rossz hatással volt a ciszterci apátság életére. Meglazult a belső fegyelem a ciszterci monostorokban a XIII. század vége felé nemcsak Pásztón, hanem egész Magyarországon. Általános volt a ciszterci monostorokra a panaszs. 1275-ben a rendi nagykáptalan leváltotta tisztjéről a pásztói apátot, a helyzet azonban Anjou királyaink idejében tovább romlott. Nagy Lajos a citeaux-i rendi nagykáptalanhoz fordult segítségért. A nagykáptalan visitátort küldött ki a helyzet felmérésére, s a visitátor jelentésében igen szomorú képet rajzolt a magyar monostorokról. Pásztón is csak egy apát és két szerzetes volt. A reformáló rendelkezések ideig-óráig helyreállították a rendet, de Zsigmond és Mátyás király idejében a monostorok nagyrésze már nem

is volt a rend kezében, hanem világi birtokosok (commendátorok) tulajdonában volt. Mátyás erélyes intézkedéseket tett, de ezek sem vezettek sikerre. A végső csapás a reformáció és a török hódoltság jelentette a monostoroknak. Pásztón 1502-ben még volt apát, a török közeledtére azonban elmenekültek a szerzetesek. Az utolsó rendtagról 1526-ban Heiligenkreuzban hallunk, s az utolsó pásztói apát, Lukács is itt halt meg 1568-ban.¹⁴

A község életét a kegyúr megváltozása kedvezően befolyásolta. Már a XIII. század vége felé határozott fejlődésnek indult a község. III. Endre korában már vásártartási joga volt, amint erről egy vitás ügy kapcsán hallunk. Basadi és kerekgedei nemesek perlekedtek egymással, s vita közben az egyiküket a pásztói piacon halálosan megsebesítették.¹⁵ A pásztói piac ekkor már létező, jelentős helyszín volt. A piac megléte és ezzel kapcsolatos kereskedelem fellendülése a helység felvirágzásához vezetett. A bevezetőben már említettük a község kedvező fekvését, síkság és a hegyvidék találkozásánál. Ez a kedvező földrajzi helyzet mindig megkönnyíti az árucseré kialakulását. A piac fellendülését mutatja egy 1399-es oklevél, melyben arról értesülünk, hogy Pelsőczy Bebek Detre nádor előtt Heves megye nemessége úgy nyilatkozott, hogy a kereskedők számára az kedvező, ha Budáról Egerbe Gyöngyösön vagy Pásztón át mennek mert így elkerülhetik a kompolti vámot és útközben jó vásárt csaphathatnak a pásztói piacon.¹⁶

Ilyen piaci központok kialakulásának előfeltétele az volt, hogy a termelőerők fejlődésének eredményeképpen már a XIII. században elmélyülő társadalmi munkamegosztás mind ütemesebbé és rendszerezettebbé tette az ipari és mezőgazdasági termékek cseréjét. A földművelés fejlődésével — a két, majd háromnyomásos rendszer általánossá válásával mind több mezőgazdasági terményfelesleg került piacra és megnőtt a kereslet az iparcikkek iránt is. Az így kialakuló piacközpontok vonzották az iparral foglalkozókat, s megindult az út a városi fejlődés felé. Az ipar és mezőgazdaság szétválása azonban kezdeti fokon állt, és Magyarországon a XIV. században még nem beszélhetünk a nyugati értelemben vett városokról. A XV. században mintegy 20—30 település fejlődött igazi várossá, a XIV. század végén viszont rohamosan megnőtt a mezővárosok, az ún. oppidumok száma.¹⁷ A fallal körül nem vett, városias kiváltságokkal rendelkező, de földesúri kézen levő településeket nevezték így ebben az időben. A mezővárosok gazdasági előnyeit felismerő földesurak egyre-másra ruházták fel nagyobb forgalmú, jelentősebb vásáros-helyeiket. uradalmi központjaikat mezővárosi kiváltságokkal.¹⁸

A Rátót nemzetségből származó Pásztói, Kazai Kakas és Tari családnak szintén érdekében állott Pásztó község fejlődése. Mindhárom rokon családnak voltak részbirtokai Pásztón, de a község fejlődésére döntő hatással mégis a Tari család és annak kiemelkedő tagja, Tari Lőrinc volt. A Tariak már Nagy Lajos király idejében magas méltóságra emelkedtek, hűséges hívei voltak a királynak. Tari Lőrinc királyi pincemester Zsigmond Király legfőbb hívei közé számított, aki Zsigmond mellett a legnehezebb időkben is kitartott.

Ő a híres „pokoljáró”, akit Zsigmond okleveleiben a „hű” és a „szeregett” jelzőkkel ruházott fel.¹⁹

Így aztán érthető, hogy Zsigmond teljesítette kérését, amikor kedvenc városa, családi birtoka részére kiváltságokat kért. 1407. április 26-án kelt Zsigmond kiváltságlevele „Paztho oppidum” lakói részére. Ezen oklevélben Zsigmond kimondja, hogy Tari Lőrincnek, testvéreinek, továbbá a pásztói apátságnak Pásztón lakó népei és jobbágysai sem Tari Lőrinc, sem testvéreinek mulasztása vagy törvényszegése miatt nem vonhatók felelősségre, és sem egyházi, sem világi bíróság ilyen címen személyükben és vagyonukban nem büntetheti őket. Fölöttük egyházi bíróság egyéb ügyekben sem ítélt, hacsak a kérdést előbb a pásztói bíró és esküdt meg nem vizsgálta. Mind ők, mind utódaik ugyanazon jognak és kiváltságnak részesei, mely a budai polgárokat megilleti.²⁰ Ez a kiváltságlevél, mely számunkra azért is jelentős, mert először szerepel itt Pásztó „oppidum” néven, rendkívül fontos volt a mezőváros fejlődése szempontjából. A többi — földesúri tulajdonban levő — oppidum erősen függött

1. kép Pásztó város térképe 1793-ból

földesurától, aki a bíraskodás jogát fenntartotta magának. Pásztó viszont jelentős önkormányzatot kapott, s XV. században fejlődése ugrásszerűen megnövekedett. Ez a fellendülés az élet minden területén megmutatkozott: kulturális és gazdasági élete egyaránt kiteljesedett. A ránk maradt adatok szinte kirajzolják eléink a város XV. századi képét. A Szent Lőrinc plébániatemplom és a ciszterci monostor környéke volt a mezőváros kulturális központja, míg a mai Fő utca (Szabadság út) és a piac környéke a gazdasági központ.

A középkori várossról nem maradt fenn ábrázolásunk, de egy 1793-ból származó térkép híven mutatja a város szerkezetét, mely a középkorban is hasonló lehetett (1. sz. kép). A nyugati részen folyik a Mátrából eredő és a Zagyvába ömlő Kövicses patak, melyből Malom-ér néven egy kisebb patak ágazott ki és vezetett a ciszterci apátság mellé, a vízimalom működtetésére és az apátság melletti halastó táplálására. A ránk maradt műemléki állomány nagyarányú és művészileg magas szintű XV. századi építkezésekről vall. A mű-

2. kép Pásztó műemléki központja a Szent Lőrinc templommal és a romkerttel (Mihalik Tamás felvétele)

emlékek nagyrésze a plébániatemplom környékén található (2. sz. kép). Pásztó műemlékileg védett körzete ez, melynek leghangsúlyosabb része a nagyméretű Szent Lőrinc templom. Helyreállítása 1959—1967-ben történt. A már említett románkori részletek mellett a templom meghatározó jellegét a XV. századi gótikus bővítések adják. Erőteljes nyugati tornyát szobrok díszítik (Szent Lőrinc, Szűz Mária szobra), a templom déli oldalán nyitott előcsarnok nyílik gótikus kapuval, mellette gótikus kápolnát láthatunk, ritka szép mér-

3. kép A gótikus kápolna mérműves ablakai a Szent Lőrinc plebániatemplom déli oldalán (Mihalik Tamás felvétele)

műves ablakokkal (3. sz. kép). A kápolna belsejében a Rátót nemzetség címerével díszített ülőfülkék vannak. — A templom mellett lévő szép barokk plebániaépület szintén középkori eredetű. A középkori oklevelek több pásztói plebánost említene, egyszerre több pap neve is fennmaradt. 1332-ben Domokos és Lajos a Szent Lőrinc egyház papja, még ez évben István pap neve is fennmaradt.²¹ 1459-ben István plebános, Bertalan altariszt, György és Pál káplán nevével találkozunk.²² Ezekből az adatokból a hívek nagyobb számára, s ebből következően a város nagyobb lélekszáma következhetünk.

Gótikus eredetű a plebánia mellett levő, ma kántorlakás céljait szolgáló épület is. Boltozott pincéjébe faragott kőből készült kapu vezet, ablakai gótikusak. Kutatása és helyreállítása még a jövő feladata. Az 1793-as térkép itt jelöli az iskolát (Shola, lásd 1. sz. képen). Ezt a középkori eredetű házat valóban az iskolával azonosíthatjuk. Mihály nevű iskolamesterét 1529-ben említik, mint igen jó tanítót.²³

Az eredetileg bencés, majd a ciszterci rend kezébe került monostorról már szoltunk. Kiásott falait romkertszerűen mutattuk be, növényzettel pótolva a kiszedett falakat. A romkert tervezője H. Vladár Ágnes építész-mérnök volt. A romkert melletti barokk kolostor-épület földszintjén Helytörténeti Múzeum ismerteti a város és az apátság történetét (4. sz. kép).

Pásztó város közepén, ma már azonosíthatatlan helyen — fürdőház is létezett a XV. század elején, Budai Mihály birtokában, akitől Kazai Kakas Gyula 1417-ben 47 forintért megvette azt.²⁴

4. kép A pásztói apátság romjaiból kialakított romkert (Foto: Mihalik)

A XV. századi építkezések megmaradt, problematikus emléke a helység észak-keleti részén, kis magaslaton, a mai temetőben álló gótikus Szent Lélek kápolna. A budai káptalan 1444. évi jelentésében „torony nélküli kőtemplomként” szerepel. A török időkben megrongálódott, és 1765 körül építették újjá. Helyreállítására 1968-ban került sor, s gótikus és a barokk részek helyes arányát adta vissza a helyreállítás. A középkori város szélén állott, rendeltetését nehéz meghatározni. Biztos adat nem szól arról, hogy temetőkápolna lett volna, istentiszteleti célokra szolgáló kápolnaként viszont elég távol esett a középkori város közponjától. Elgondolkoztató Mezei Lászlónak azon feltevése, hogy esetleg a középkori város ispotályos templomát keressük benne.

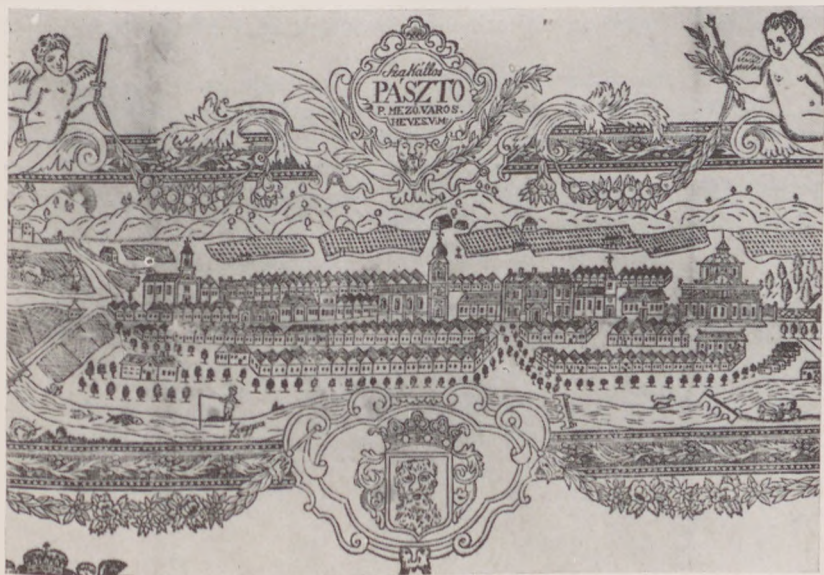
Pásztó város utcái közül a XV. századból ismerjük a „Hatvan” és a „Magyar” utca nevét. A Hatvan utca feltehetően azonos a mai Szabadság utcával (Fő utca), ahol az országos fő közlekedési útvonal vezetett Budáról, Hatvanon át. Láttuk, hogy már 1399-ben milyen jelentős útvonal volt ez. Jelentősége a XVII—XVIII. században, a törökök kiűzése után még növekedett.

A Pásztó fontosságát bizonyítja, hogy 1688-ban Borcsiczky János javasolta a magyar királyi kamarának, hogy Pásztón szedjék a harmincadot. A pásztói út ui. keletre Gyöngyösnek, nyugatra Szécsénynek, oldalt Budának és Lévának, északra Rimaszombatnak nyílik. A XVII. században hatalmas kocsisor — ötökrös fogatok — vonult itt északról délre, és vitte a hegyvidék termékeit (fatárgyak, cserépedények) az Alföldre, hogy ott mezőgazdasági termékekre cserélje.²⁵

Ez útvonal mentén sorakoztak a nemesi curiák, és a tehetősebb polgárok házai. A Földművelésügyi Áruház építéskor, 1967-ben sikerült megtalálnunk egy ilyen nemesi udvarház vagy lakótorony alsó — pince — szintjét. Ennek építését a régészeti leletanyag alapján a XIV. század elejére keltezhetjük. 8x8 m-es alapterületű. eredetileg fafödémek, majd boltozott, emeletes épület volt. A körülötte lévő házak alatt óriási méretű, többszintes, alagútszerű pincéket találhatunk, melyek feltehetően középkori eredetűek, s fölötte lakóház állott. 1699-ben Maietynsky Wenzel, aki Wellehrádból érkezett ide, a ciszterci rend megbízásából, hogy a rend Pásztóra való visszatelepődését megszervezze, leírásaiban és rajzában több ilyen kőházról tesz említést: „Pásztó városában sok kőház volt, — amint a piacon még most is ilyenekben laknak . . . A piac közepe ki van kövezve.”²⁶ Az általa rajzolt térképen²⁷ „F” betűvel jelölt házat (curia Lapidea desolata) azonosíthatjuk az áruház alatt feltárt középkori épülettel.

Természetesen a városközponton kívül a jobbágyporták nem voltak ilyen díszesek. Nyilvánvalóan olyan kezdetleges, földszintes épületek voltak, mint e korban az ország többi részén is.

A városközpontban levő nagyméretű pincék is mutatták, hogy fejlett szőlőművelés folyt itt a középkorban. A szántóföldek mellett szőlő és gyümölcsösök övezték a várost, ez utóbbiakat a Mátra előtti domboldalon. A szőlőket még az 1824-ből származó céhlevél is feltünteti, azok csak a múlt század végi filoxera hatására pusztultak el. Ez a céhlevél az egész várost ábrázolja, jellegzetes épületeivel, és híven tükrözi a középkori város hangulatát. A központban lévő jelentősebb épületek, miként a középkorban is, földszintes házak vették körül (5. sz. kép).

5. kép Pásztó város képe az 1824-es céhlevélen

A szőlőművelés folyamánként a mezővárosokban, ahol arra lehetőség nyílt — virágzott a borkereskedelem. A bortermelés méreteit és fellendülését jellemzik a tizedbérlet adatai: Szikszón a bérlet díja 1493-ban és 1542-ben 210, Miskolcon 125, illetve 205, Sajószentpéteren 150, illetve 170, Pásztón 135, illetve 160 forintot tett ki.²⁸

Pásztó fentebb virágzó fejlődését a török háborúk akadályozták meg. A város megpróbált védekezni, felkészülni a támadásra. Megerősítették az apátság épületeit, palánkkal vették körül. Pásztó 1456-ban több más hellyel együtt mint erősség szerepelt. Az országgyűlés meghagyta a királynak, hogy ellátásáról kellő időben gondoskodik, és ha célszerűnek mutatkozik, lerombolása időben történjék meg. 1551 őszén a királyi hadak a város nagy részét felperzselték, és 1552-ben Pásztó már a törökök kezében volt, és hosszú ideig megszállt terület maradt.²⁹

A törökök kiűzése után megint nagyarányú gazdasági fellendülés következett. Az ipar, a kereskedelem, a szőlőművelés ugrásszerűen megnövekedett. Pásztó legrégibb céhe, a szabóké, privilégiumát 1666-ban I. Lipóttól kapta.³⁰

A nagy megújulást híven tükrözik a legfontosabb műemlék épületek, melyeket barokk stílusban átépítettek, de ebben a stílusban módosabb parasztházak is épültek, min pl. a Gábor Áron u. 9. sz. alatti kedves parasztház épület. A török időkben elmenekült ciszterciek is visszatelepedtek, és 1720 körül építettek új rendházat maguknak.

A város a XVIII—XIX. században a jellegzetes vidéki kisvárosok életét élte, virágzó szőlőkultúrával és kézműiparral. 1800 körül még 6 céhe működött. A múlt század végi kapitalista fejlődéssel már nem tudott lépést tartani, és fokozatosan csökkent jelentősége. 1901-ben városi kiváltságait is elveszítette. Álmos, vidéki községgé fejlődött vissza.

Az újabb nagyarányú fejlődésre a felszabadulás nyitott utat. Ez a fejlődés az 1960-as évek derekán nagymértékben fellendült, és egyaránt megmutatkozott a nagyarányú műemléki helyreállításokban, új épületek emelésében és a nagyarányú ipari fejlődésben. Ma Pásztó járási székhely, élénk iparú, mozgalmas hely. Műemlékei is új kontösben várják a látogatókat.

JEGYZETEK

1. Balássy F.: Heves vármegye története. I. 10. 1.
2. Fejér: Cod. Dipl. I. II. 82.
3. Györffy Gy.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1958. 118—119.
4. „de villa Paztuh” — Békefi R.: A pásztói apátság története. Bp. 1898. I. 158.
5. Sörös P.: Elenyészett bencés apátságok. Pannonhalmi Rendtörténet XII. k. Bp. 1912. 369.
6. Zalán Menyhért: Árpád-kori magyar vonatkozású kéziratok osztrák kolostorok kéziratárában. Pannonhalmi Szemle 1923. 46—62.
7. Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 61., 101.
8. Sörös P.: i.m. 369.
9. Dehio—Bezold: Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes Stuttgart, 1892. 207.
Kautzsch: Der Bohemische Kirchenbach im Elsass. 1944. 38.
10. Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon X—XV. század. Bp. 1971. 47.
11. Békefi: i.m. 50.
12. Békefi: i.m. 53.
13. Wenzel: AUO. XI. k. 548., Fejér: Cod. Dipl. T V. I. 277.
14. Békefi: i.m. 61., 71., 90., 91.
15. Wenzel: AUO. XII. 666., Békefi: i.m. 159.
16. Fejér: Cod. Dipl. T. X. II. 717.
17. Bácskai V.: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. 15—18.
18. Bácskai: i.m. 19.
19. Békefi: i.m. 229—231.
20. Békefi: i.m. 159., 291—293. — XXXIII. oklevél.
21. Monum. Vat. Hung. Ser. I. 251., 326., 341.
22. Békefi: i.m. 169.
23. Békefi: i.m. 162.
24. Békefi: i.m. 159—160.
25. Békefi: i.m. 163., 165.
26. Békefi: i.m. 165.
27. Békefi: i.m. 164 sz. oldalon lévő térképmelléklet.
28. Bácskai: i.m. 68.
29. Vass J.: Pásztó története. Gyöngyös. 1939., Fekete L.: A hatvani 12 szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 5—6.
30. Vass J.: i.m. 38—40.

A megyei múzeumi szervezet képzőművészeti gyűjteménye

Salgótarján rekonstrukciója keretében, belátható időn belül felépülő új múzeum szükségessé teszi, hogy kidolgozott koncepció alapján kerüljön sor a képzőművészeti gyűjtemény megteremtésére, illetve bemutatására. Indokolja az épület elkészülését megelőző tanulmányterv készítését a megye és a város országosan ismert és elismert mecénáló tevékenysége: az új múzeum várhatóan jelentős kulturális vonzása; az e területen jelentkező közművelődési munka színvonalának emelése; s nem utolsósorban az elhelyezési lehetőségek bővülése, az ésszerű kihasználás megtervezése.

A gyűjtemény kialakítását az alábbi, már most meglévő körülmények jelentősen befolyásolják:

- a múzeum jelenlegi képzőművészeti anyaga véletlenszerű, minőségi és földrajzi kritériumok szerint sem egyértelmű;

- az új múzeumban önálló kiskaléria épül, amelyben a megye képzőművészeti hagyományait és jelenét állandó kiállítás keretében lehet dokumentálni;

- az országos jelentőségű kiállítások közül a megyéhez kapcsolódik a zománc-biennálé; a megyében is jelentős munkát végző Területi Szervezethez pedig a miskolci grafikai-, és az egri akvarell biennálé;

- a mecénás múzeumot is érintő formái közül Salgótarjánban nagyszerűen és tartalmasan alakult a szocialista szerződések köre:

- több megyei településen van már, vagy várhatóan kialakítható olyan helyiség, amely képzőművészeti tárlatok fogadására alkalmas;

- jól fejlődtek — különösen a megyeszékhelyen — a képzőművészet értékeinek megismertetését szolgáló közművelődési tevékenység formái.

I.

A már meglévő feltételek és a múzeum gyűjtési profilja alapjainban motiválja a képzőművészeti gyűjtemény megteremtésének koncepcióját. A megyei múzeumi szervezet — a megyei múzeumok kö-

zül egyedülállóan — az adott földrajzi és közigazgatási egység hagyományaitól és jelenétől predesztinálva munkásmozgalmi-gyűjteményi profilú. Országos szerepét, jelentőségét ez a tény már önmagában meghatározza, és az intézményben folyó tudományos munka, közművelődési tevékenység e profilnak megfelelően specializálódik. Lényegében a képzőművészeti gyűjtemény is csak akkor lehet szerkesztés része a múzeum összanyagának, ha e profilhoz igazodik. Éppen ezért a történetiség rendező elvét vállaló kiskaléria mindenképpen fontos, létrehozása indokolt. A képzőművészeti hagyományokat és az ide kapcsolódó kortárs képzőművészetet bemutató kiállításon szereplő művek tehát a létrehozandó gyűjtemény alapjául szolgálhatnak.

A kiskalériában az állandó kiállításon dokumentálhatjuk a XIX. század végétől, az innen induló, vagy ide kötődő művészek által teremtett értékeket. Ugyanakkor dokumentálhatjuk — a múzeum profiljának megfelelően — a mecénálás történetileg alakuló minőségi különbözőségét is. A bemutatandó művek, a vitathatatlan esztétikai érték mellett, történelmi eseményekhez, társadalmi mozgásokhoz, művészeti mozgalmakhoz kapcsolódhatnak, így összefüggő képet adhat a gyűjtemény a magyar művészet alakulásáról is.

Számolnunk kell azonban azzal, hogy a gyűjtemény megteremtése számos problémát okoz. Első helyen említenénk a történeti anyag beszerzési gondjait. Azoktól a jelentős mesterektől, akik a területi válogatás elve alapján idetartoznának — pl. Glatz, Benczúr, Dési Huber, Bene Géza stb. — vagy nem lehet már az életművet reprezentáló alkotást vásárolni, vagy elérhetetlen áron juthatnánk egy-egy munka birtokába. Az anyagi nehézségek bizonyítására megemlítenénk, hogy az ez évi szeptemberi képaución Benczúr Gyula 90x67 olajképe 20 000, Bene Géza 16x20 akvarellje 2500, Glatz Oszkár művei 15 000 Ft-os kikiáltási áron szerepelnek. Természetesen ezek a művek az árak ellenére sem tartoznak a fő művek közé. Meggondolandó tehát, hogy másodrendű anyagból érdemes-e hiányos gyűjteményt létrehozni.

A kortárs képzőművészetet dokumentáló anyag létrehozása egyszerűnek tűnik. Kismértékben alapul szolgálhat a már meglévő gyűjtemény. Mód van azonban e területen a Kulturális Minisztérium, a megye és a város segítségét kérni. Saját vásárlással folyamatosan is feltölthető a kiskaléria.

Ilyen feltételek mellett meggondolandó, hogy a múzeum teljes gyűjtését a kiskalériának rendeljük-e alá. Megítélésünk szerint a kiskaléria történeti anyagát megvásárolni nem lehet, így ez az állandó kiállítás, nagyon félő, hogy e tekintetben csak jelzéseket fog tartalmazni, s a bemutató előbb-utóbb, nem kellően meggondolt válogatás szerint alakuló kortárs gyűjteménnyé válik.

Mindezen nehézségek ellenére járható útnak tűnik, hogy az országos múzeumok tanulmányi gyűjteményéből letét formájában kölcsönzött művekből rangos módon oldjuk meg az állandó kiállítás történeti részét. Pl. a Magyar Nemzeti Galéria raktári anyagában a fent említett mesterektől számos kvalitásos mű található. Ezek az alkotások a Galéria állandó kiállításán soha, vagy nagyon ritkán szerepelnek, így azok bemutatása egyben országos érdek is lenne.

Természetesen a gondos válogatás alapján kialakított történeti anyaghoz hozzá kell kapcsolni a kortárs anyagot is. A beszerzés és a válogatás, így elsősorban a kortárs képzőművészet vonatkozásában jelent feladatot.

Tekintettel arra, hogy a kisgaléria állandó kialakítása a helyhez kötődés miatt speciális és részben szűkkörű, feltétlenül szükséges volna a kiállított anyaghoz a vezető elkészítése. Tulajdonképpen az volna az ideális, ha az anyag válogatása a közeljövőben megkezdődhetne, s a kiállítás megnyitásakor a vezető már készen lenne. Ez közművelődési feladat is.

II.

A kisgaléria állandó kiállítási anyagától függetlenül lehetséges és szükséges a múzeum képzőművészeti gyűjteményének kialakítása. E gyűjtemény megteremtésének csak akkor van értelme, ha az anyag országos jelentőségű és így szerves részévé válik a múzeumi hálózat szakmai és közművelődési tevékenységének. Az országos jelentőséget vagy az egyedi minőség, vagy a gyűjtőkör adhatja meg. Figyelembe véve, hogy Magyarországon mindkét tekintetben már rangos múzeumi gyűjtemények vannak, csak az utóbbi, tehát a gyűjtőkör megválasztásával lehet országos jelentőségű anyagot létrehozni. Táblafestészet, sokszorosított grafika és plasztika már egy-egy múzeumban otthonra talált. Kortárs, de történeti, anyaggyűjtésben sem lehet versenyezni — és semmi értelme sincsen — a Magyar Nemzeti Galériával, Pécs, Székesfehérvár, Villány stb. múzeumaival. Meg kell tehát találni azt a területet, amelynek gyűjtésével hozzájárulhatunk a magyar képzőművészet, természetesen a kortárs képzőművészet, folyamatának dokumentálásához. E terület — ismerve a magyarországi múzeumok gyűjtési profilját — az egyedi rajz területe. A képzőművészet szempontjából igen fontos egyedi rajz gyűjtésével kiemelten lényegében egyetlen múzeum sem foglalkozik. Tehát érdemes képzőművészeti gyűjtemény alapjának az egyedi rajzot tekinteni. A gyűjtés indokaiként az alábbi érveket sorolnánk fel:

- egyértelműen meghatározható a minőség, s a munkák képzőművészetünk alapjairól adnak áttekintést;

- hihetetlen mennyiségű anyag közül válogathatunk, s a beszerzést az aránylag olcsó ár realissá teszi;

- a szakmai szempontok mellett a gyűjtemény profilja alakítható a múzeum fő tevékenységéhez (munkásmozgalmi emlékek gyűjtését bizonyos határig követheti a képzőművészeti anyag beszerzése);

- az egyedi rajz gyűjtésével a magyar képzőművészet sajátos vonulatai is bemutatathatók: beruházásos munkák tervei, művésztörténeti jelentőségű művek tervei, köztéri szobrászatunk tervei, az iparművészethez kapcsolódó rajztevékenység dokumentálása;

- a tárolási gondok jelentős mértékben kisebbek;

- a kiállíthatóság és az anyag mozgalmassága lehetővé teszi, hogy a gyűjtemény minden darabja megforduljon a közönség előtt, vándorkiállítások szervezése is sokkal egyszerűbb;

— a publikálás — reprodukálás, leírás, stb. — ez éppen a közművelődési munka szempontjából is egyszerűen megoldható.

A gyűjtemény jellegének meghatározásánál igen fontos, hogy tisztázzuk a kiindulópontokat. A gyűjtés körébe kell vonni a rajztól a guocheig a grafika egyedi körébe tartozó műveket. A válogatásnál indulhatunk a megye, a város beruházási munkáit dokumentáló tervek megvásárlásával, és természetesen a magyar művészetben jelentős alkotók egyedi rajzainak beszerzésével. Lényeges az is, hogy szisztematikus legyen a gyűjtés és, hogy az anyag tudományos feldolgozása a gyűjtemény gyarapodásával azonos ütemben történjék.

III.

A kialakítandó gyűjteményre alapozva meg kell teremteni a közművelődési feladatok megoldását segítő kiállítástípusokat. Ezek között is első helyen olyan vándorkiállításokat kell szervezni, amelyek a képzőművészeti értékek befogadását segítik. Így pl. technikákat bemutató kiállítások (grafika, morális alkotások, szobrászat, festészet), a képzőművészet alkalmazhatóságát dokumentáló tárlatok, a műalkotások elemzését, hatását bemutató rendezvények. E kiállítás típusok megszervezésébe be kell vonni a területi szervezet tagjait is. Alapvető szempont, hogy könnyen mozgatható, nem nagy anyagot felsorakoztató és variálható vándorkiállítások szülessenek.

IV.

A múzeumi gyűjtés tevékenységénél fogva, de azt kiszélesítve a megye mecénálási tevékenységében szakmai bázist kell, hogy teremtsen. Részt kell vennie a megyéhez kapcsolódó és a területi szervezettel együttműködő művészek szakmai támogatásában. Gondot kell fordítani a mecénási tevékenység szempontjainak meghatározására és aktívan részt kell vennie a mecénálás gyakorlatában. Igen hasznos volna, ha az alkotóművészek és a múzeum között megfelelő tartalmas kapcsolat alakulna ki.

Ugyancsak a múzeumra váró feladat, hogy a megye kiállítási tevékenységében szakmai és szervezési segítséget adjon.

Tudományos dolgozatok

Az állattartással kapcsolatos építmények Észak-Cserhát falvaiban

A falvak gyorsütemű változása, a néprajzi kutatók számára egyre inkább sürgető feladattá teszi, a parasztság életmódjára vonatkozó emlékek minél előbbi összegyűjtését. A leggyorsabb átalakulást a népi építészetben tapasztalhatunk, ezen belül is az állattartással kapcsolatos építmények rohamos pusztulásának lehetünk szemtanúi. Az 1960-as évektől a paraszti állatállomány — főleg a ló és szarvasmarha — megszűnésével, az istállókat sorra lebontják, vagy garázsokká, kamrákká alakítják át. Hasonló sorsra jutnak a gazdálkodásban és állattartásban fontos szerepet betöltő pajták is. A gazdasági-társadalmi viszonyok, a paraszti élet- és gondolkodásmód átalakulása teszi szükségessé e változásokat. A gazdálkodással és az ezt kisegítő állattartással kapcsolatos építmények számbavételét, adataik összegyűjtését és feldolgozását, a parasztság termelésében és életmódjában betöltött szerepének vizsgálatát éppen ez a gyors átalakulás teszi sürgetővé.

Vidékünk állattartással kapcsolatos építményeiről sem összefoglaló, sem rész munka nem jelent meg. A megyéről szóló, vagy a megyét érintő néprajzi tanulmányok szerzői közül is csak néhányan tesznek említést ezekről az építményekről. *Pápai Károly* 1893-ban egy rimóci istálló berendezését írja le. Ugyanitt egy fűzfavesszőből font sertésólat figyelt meg.¹ *Korpás Emil* a szügyi és a patvarci pajtákról írt 1935-ben, mint a szemnyerés és a takarmánytárolás helyéről.² Az őrhalmi szálláskertekben levő istállóról és pajtákról *Fél Edit* közöl leírást.³ *Hofer Tamás* a falu határában levő csűrökről és istállóról készített összefoglaló tanulmányában tesz említést a szügyi pajtákról, az őrhalmi szálláskertek istállóiról és pajtáiról.⁴

Tanulmányunk anyagát, 1957—1974 között, Észak-Cserhát falvaiban gyűjtöttük. Területünkön — melyet a Balassagyarmat — Cserhátsurány — Alsótold — Nagylóc — Szécsény útvonal, északon az Ipoly folyó zár le — tizenkilenc község található. A gyűjtést mind a tizenkilenc községben elvégeztük, a téma feldolgozásában azonban csak négy község (Cserhátsurány, Nagylóc, Nógrádsipek, Őrhalom) csak négy község (Cserhátsurány, Nagylóc, Nógrádsipek, Őrhalom) anyagára támaszkodtunk. A tizenkilenc községben végzett gyűjtés

eredményét áttekintve úgy gondoljuk, e négy község mindazon sajátosságokat tartalmazza, amelyek Észak-Cserhát falvainak az állattartással kapcsolatos építményeire jellemzőek.

Vizsgálatunk időpontja a múlt század közepétől napjainkig terjed. Az állattartás építményeinek ezt megelőző történeti múltját külön tanulmányban fogalmaztuk meg.⁵ Ugyancsak külön tanulmányban közöltük a vizsgált négy község állatállományának mennyiségi és minőségi változásait.⁶ Szükségessé válik azonban, hogy ez utóbbi dolgozat összefoglaló eredményeit itt is közöljük, mert az állatállomány létszáma, fajta szerinti megoszlása nagymértékben befolyásolta az állattartás építményeinek mennyiségét és minőségét.

A jobbágyszabadítás után a telki földek magántulajdonba kerülése, a családokon belüli belső feszültségek részbeni feloldódását is eredményezte. A jobbágyvilágban, a föld fel nem oszthatósága miatt, a gyermekek még házas korukban is kénytelenek voltak — ahol ezt a telek nagysága megengedte — a szülői házban maradni. Az 1864—68 között végrehajtott tagosítással egyidőben megkezdődött a *nagycsaládok* „szétválakozása”, a volt jobbágyföldek családon belüli felosztása. Vagyis a volt jobbágy fia, unokája jutott önálló földterülethez, természetesen a régi jobbágygazdaság rovására. A birtokaprózódást jól szemléltetik az összeírások. Míg 1844-ben Cserhátsurányban 20, Nagylócon 35, Nógrádsípeken 8 telektulajdonost írtak össze, a tagosítás után már az önálló gazdák száma Cserhátsurányban 41-re, Nagylócon 73-ra, Nógrádsípeken 18-ra emelkedett.⁷ A telekaprózódás a későbbi évtizedekben tovább folytatódott. A századfordulón emlékezet szerint már sok gazda volt, amely csak 2—4 hold földdel rendelkezett. A négy községben a gazdák többsége az 5—10 holdasok közé tartozott. A helybeli uradalmak az elszegényedett parasztságnak csak egy kis részét tudták foglalkoztatni. A századforduló táján Nagylócból 100—120 aratópár ment évente Mezőhegyes környékére és az Alföld különböző uradalmaiba munkát vállalni, mintegy 50 családfő pedig a Salgótarján környéki bányákba és üzemekbe. A két világháború között — Órhalom kivételével — a többi községből is egyre többen mentek rendszeresen a falun kívül munkát vállalni.

A XIX. század közepétől — a korábbi évtizedekhez viszonyítva — a lóállomány Cserhátsurány, Órhalom és Nógrádsípek községeiben gyorsan emelkedett. Cserhátsurányban és Nógrádsípeken ezt elsősorban az árutermelés fellendülése biztosította. A két község a felvevőpiacoktól (*Cserhátsurány*: Balassagyarmat, Pásztó, Vác, Losonc; *Nógrádsípek*: Szécsény, Salgótarján, Losonc) távol feküdt. A piacok könnyebb elérése miatt célszerűbb volt a lassú mozgású ökör helyett lovat tartani. A két községben a 70—80-as években történő uradalmi erdőirtás és az azt követő fuvarozási lehetőség is a lovak számának emelkedését biztosította. A fafuvarozás idejére — amely a téli hónapokban történt — még azok is lovat vásároltak, akik egyébként ökörfogatot tartottak. Nagylócon, fuvarlehetőség hiányában, néhány nagyobb gazda tartott csak lovat.

Cserhátsurány, Órhalom és Nógrádsipek községekben — mint fentebb jeleztük — a lovak száma ugyan emelkedett, de az egy háztartásra eső loállomány csökkent. Ennek oka részben az, hogy kevesebb lett az egy gazdaságra jutó földterület. Két pár ló eltartásához legalább két holdon kell takarmányt termeszteni. Ennyi földet már csak néhány nagygazda biztosíthatott ebben az időben. Az egy háztartásra eső loállomány csökkenése összefügg a technika fejlődésével is. A század közepétől terjed el a könnyű kivitelű Vidacs-eké, amelyet már két ló is elhúzott. A korábbi nehéz faeke vontatásához még négy ló kellett.

A vizsgált községekben nemcsak a telkes gazdák, hanem gyakran a zsellérek is tartottak lovat. A fuvarozással keresett pénz a lótar-tás költségeit jóval felülmúlta.

A második világháború alatt a loállomány nagyrésze elpusztult. A háború utáni években csak a több földdel rendelkező gazdák tar-tottak lovat. 1960 után a loállomány jelentős részét a termelőszövet-kezetek vásárolták meg.

A szarvasmarha-állományon belül külön kell szólnunk az ökör és fejőstehén tartásáról, hiszen számarányuk eltérő. A múlt század kö-zepén — Nagylóc kivételével — még a ló a legfontosabb igaerő. Ezekben a községekben a fuvarozási lehetőség biztosította a lótar-tás elsőbbségét. A 90-es évek után, a vasútvonalak kiépítésével, a fuvarozás iránti igény megszűnt és a lovat Cserhátsurány, Nógrád-sipek és Órhalom községekben is az olcsóbb tartású igaerő az ökör váltotta fel. Lovat csak a nagyobb gazdák tartottak. Órhalomban a kisebb gazdák közül csak azok tartottak lovat, akik káposztát és újborgonyát termeltek. Terményeiket Budapestre, Vácra, Hatvan-ba, Aszódra is elvitték. A nagy távolság megtételére a ló volt a legal-kalmasabb.

A századforduló után, a szarvasmarha-állományon belül, jelentő-sen megnövekedett a növendékállatok száma. Órhalomban és Nagy-lócon a jómódú gazdák 7—8 növendékállatot is tartottak. A saját nevelésű és vásáron vett fiatal állatokat az őszi vásárokon nagy ha-szonnal adták el.

A fejőstehéntartás egyik községben sem volt jelentős a múlt szá-zad közepén és az azt követő évtizedekben. Az összeírások és a visz-szaemlékezések szerint még a gazdák közül sem tartott mindenki tehenet. Ennek oka a legelő és takarmányhiány volt. A kevés tejet adó magyar tehen nem sok hasznót hozott gazdájának. A tej értéke sokszor még a tartás költségeit sem fedezte. A 70—80-as években, a jobban tejelő tarka marha elterjedésével a tehenek száma megnőtt. A kevesebb földdel rendelkező családok az ökör helyett tehenet tar-tottak, mert azzal alkalmi igaerő szükségletüket is ki tudták elégí-teni. A tehen igazása a két világháború között vált általánossá.

A jobbágyfelszabadítás után a zsellérek — Órhalom kivételével — szántóföldet nem kaptak, ezzel állattartási lehetőségüket erősen korlátozták. Néhány élelmesebb zsellér — falvanként általában 4—6 — „felibe”, vagy „bornyáé” tartott tehenet. Az uradalmi cselédek közül nagyon kevésnek volt tehené, mert a fejőstehén-tartás a föld-birtokos engedélyéhez volt kötve.

A szarvasmarha-tartás a második világháború után is jelentős. 1950-ben Cserhátsurányban 420, Nagylócon 456, Nógrádsípeken 319, Órhalomban 604 darabot írtak össze a parasztok tulajdonában. A termelőszövetkezeti községek megalakulása után, a magántulajdonban levő szarvasmarha állomány évről-évre csökkent.

A sertések száma a vizsgált időszak első évtizedeiben is jelentős. Háztartásonként ekkor még a 4—6 darab sertés sem volt ritka. A birtokaprózódás fokozásával a sertésállomány létszáma emelkedett, de az egy háztartásra eső sertések száma csökkent. A századforduló táján 3—5 sertése csak a nagyobb gazdáknak volt, a szegényebbek 1—2 darabot tartottak. Több földnélküli családnak is volt sertése.

A vizsgált községek mindegyikében tartottak birkát. A paraszti tulajdonban levő juhállomány azonban soha nem volt jelentős. Egy-egy falu juhállománya csupán néhány család kezén oszlott meg. A juhtartás nem azonos időpontban szűnt meg vidékünkön. A legelőhiány miatt Nagylócon már a múlt század hetvenes éveiben, Órhalomban — a legelő feltörése következtében — az első világháború táján, Cserhátsurány, Nógrádsípek községekben az 1950-es években szűnt meg a juhtartás.

Az állattartással kapcsolatos építmények vizsgálatát abból az időszakból választottuk, amikor az állatállomány nem csak mennyiségben, hanem minőségben is megváltozik. A múlt század második felében terjed el parasztságunknál a vörös tarka marha, az alacsony termetű „parasztló” helyett a nónius fajta, ekkor lép a hosszú csavart szarvú magyar juh helyébe az értékes gyapjáért tartott merinói, a sertésállományt ekkor cserélik ki mangalica fajtára. Az állattartást egyre inkább az állattenyésztés váltja fel. A nyugati eredetű állatfajták gondosabb tartást, nagyobb értékük miatt körültekintőbb elhelyezést kívántak. Az állattartással kapcsolatos építmények ez időtől kezdve nemcsak az állatok együtt-tartását, hanem fokozottabb védelmét is szolgálták. Az istállókat, disznóólakat és juhaklokat úgy kellett megépíteni, hogy az időjárásra, betegségekre jóval érzékenyebb állatoknak biztos védelmet nyújtson. Ez a körülmény a paraszti építkezésben gondosabb tervezést és kivitelezést igényelt. Megjegyezzük, hogy vidékünkön az istállózó állattartás nem köthető össze a nyugati állatfajták elterjedésével. Levéltári adataink szerint, a lovat és szarvasmarhát már a XVIII. század elején is gondosan megépített, állandó helyű istállókban tartották. A múlt század közepe után, az állatok elhelyezésére szolgáló építményeknél annyi változtatás történt, hogy azok sokkal zártabbakká, több védelmet nyújtó épületekké váltak.

Az alábbiakban a vizsgált négy község állatállományának számserű adatait közöljük 1846, 1895, 1911, 1935. évekből.⁸

	Ló	Szarvas- marha	Sertés	Juh	Kecske	Év
Cserhátsurány	76	20	15	23	—	1846
Nagylóc	126	44	22	11	—	
Nógrádsipek	42	62	16	125	18	
Órhalom	140	70	26	—	—	
Cserhátsurány	101	93	308	159	1	1895
Nagylóc	40	236	135	—	—	
Nógrádsipek	24	46	177	114	—	
Órhalom	174	193	107	903	2	
Cserhátsurány	168	343	650	2437	—	1911
Nagylóc	100	431	164	2571	—	
Nógrádsipek	58	328	286	992	—	
Órhalom	169	359	294	500	—	
Cserhátsurány	164	371	1564	1928	—	1935
Nagylóc	164	358	725	1846	8	
Nógrádsipek	76	243	298	535	—	
Órhalom	181	279	790	220	—	

Az uradalmi állattartás a vizsgált időszakban eléggé jelentős volt. Az ezzel kapcsolatos építmények kutatását is feladatunknak tekintjük. A XVIII. században és a XIX. század első felében a nagyobb uradalmak elsősorban sertés- és juhtartással foglalkoztak. Nagykiterjedésű legelőiket, makkos erdeiket így próbálták hasznosítani. A XIX. század közepétől a ló- és szarvasmarha-tartás került inkább előtérbe, mert az uradalmaknak — a robot eltörlésével — önállóbb gazdálkodásra kellett áttérniük. Ekkor a sertés- és juhállomány számát csökkentették, ugyanis jóval jövedelmezőbbnek ígérkezett a szarvasmarha-tartás, majd a 60—70-es évektől annak tenyésztése. Az igényesebb tartást igénylő birkák, szarvasmarhák, lovak és sertések elterjedése, az ezek elhelyezésére szolgáló korábbi épületek teljes átépítését tette szükségessé. Ettől kezdve épültek vidékünk uradalmaiban a zártabb kivitelű hodályok és istállók.

A paraszti állattartás építményei

Karám

Az állatok egybetartására készült építmények közül a legegyszerűbb szerkezetű és kivitelű a *karám* volt. Két formája ismeretes

vidékünkön: az egyik a sertések, a másik a nöwendékállatok részére készült. Közös vonásuk, hogy mindkettőt a falutól távol eső legelőn állították fel. A kettő közül a sertések részére készült karám volt az egyszerűbb. Cserhátsurányban, Nagylócon a falu gazdái, Órhalmomban és Nógrádsípeken a legeltetési társulat készítette. Tényleges kivitelezője a kanász volt, aki e munkájáért külön bért kapott. Az építéshez szükséges anyagot a gazdák szállították a helyszínre. A legismertebb karám típus az volt, hogy a sertések számához mért területet körülbelül 80—90 cm magasságban körülszórták *tüviskes* (galagonya) gallyakkal. Az volt a fontos, hogy a *garád* jó sűrű legyen, azon a sertések nem bírnak áttörni. Ha a sertéseknek állandó legelőjük volt, ott tartósabb karámot készítettek. Szőlőkarókat vertek a földbe egymástól 60—70 centiméterre, majd fűzfavesszővel hosszanti irányban befonták. Galagonya gallyakkal ezt is körbe rakták kívül-belül, hogy a sertések *ne dörgölődzék szét*. Mindkettőn 3—4 méter széles nyílást hagytak, amelyen a sertés ki-be járhatott. A nyári *deleltetéskor* a kanász a karám szabadon hagyott nyílásába feküdt, nyugodtan el is aludhatott, a sertések nem mentek ki a karámból. A reggel kihajtott *kijáró* sertéseket este mindig hazahajtották. A karámot csak a nyári hónapokban használták. Gondosan ügyeltek arra, hogy a karám közepén nagylombú fa legyen, amely az állatokat védte az erős napsütéstől. A karám felújítására minden év májusában került sor. A vizsgált községekben az utolsó karámot 1955—58-as években bontották szét.

A több faanyagot igénylő, gondosabb munkát kívánó karámokat a tavasztól-őszig legelőn tartózkodó nöwendékállatok részére készítették. A gyűjtés időpontjában a parasztság nöwendékállatai részére már nem készítettek a legelőn karámot. Már az első világháború után sem volt a vizsgált községek egyikében sem annyi nöwendékállat, hogy érdemes lett volna melléjük pásztort fogadni. Idős adatközlők visszaemlékezései alapján azonban rekonstruálni tudjuk az építmény készítésének módját.

A karámot mindig a falutól távol eső (2—3 km) legelőn állították fel. Ezeket a legelőket többnyire az uradalomtól bérelték, a parasztok legelői általában kis terjedelműek voltak. A karám elkészítéséhez szükséges fát a legeltetési társulat, vagy a gazdák biztosították. Az építőanyag, a fuvar és az építés költségét a kihajtott állatok számának megfelelően felosztották maguk között. A karám felépítésére, vagy a meglevő felújítására április hónapban került sor. A fát a községi, vagy az uradalmi erdőből vették meg, ha erre nem volt lehetőség akkor a balassagyarmati, vagy a szécsényi fakereskedőtől szerezték be. Ez utóbbira ritkán került sor, mert Cserhátsurány, Nagylóc és Nógrádsípek községeknek volt saját erdejük.

Az építendő karám helyének kijelölése a pásztor feladata volt. A kiválasztásnál fontos szempont volt, hogy az szél- és huzatmentes hely legyen. Legalkalmasabbak voltak erre a célra a völgyek, és a tölgy- bükkerdők szélei. A karám elkészítése egy nap alatt elkészült (többnyire vasárnap) hiszen 10—15 férfi is kiment építeni. A karám mérete az állatok számától függött. A téglalap alakú karám négy sarkára egy-egy oszlopot helyeztek el, majd a közéjükbe is osz-

lopokat állítottak. Az oszlopok sűrűsége attól függött, hogy az oldalainak milyen hosszú rudakat sikerült beszerezni. Az oszlopok magassága kb 2 méter volt, egymástól való távolságuk 2—4 méter között mozgott. Az akácfa rudakat 40—50 cm távolságra, szöggel erősítették fel kívülről az oszlopokra. Ennek is volt ajtaja, melyet két rúddal zártak le, ha az állatok a karámban voltak.

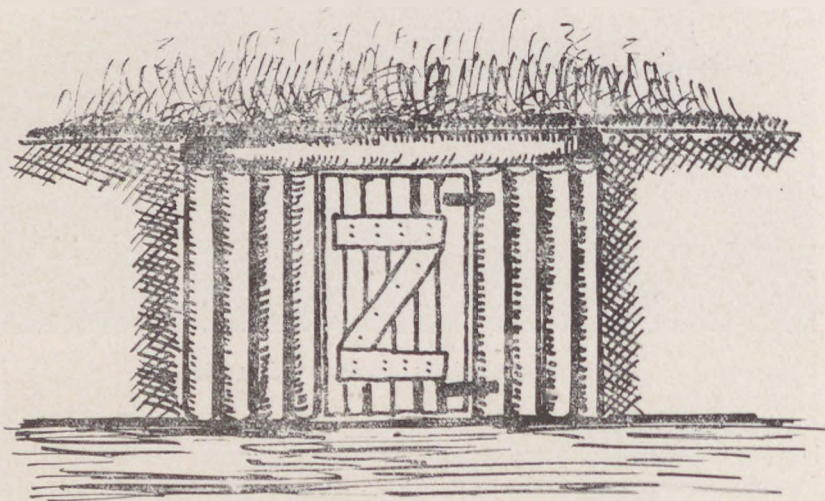
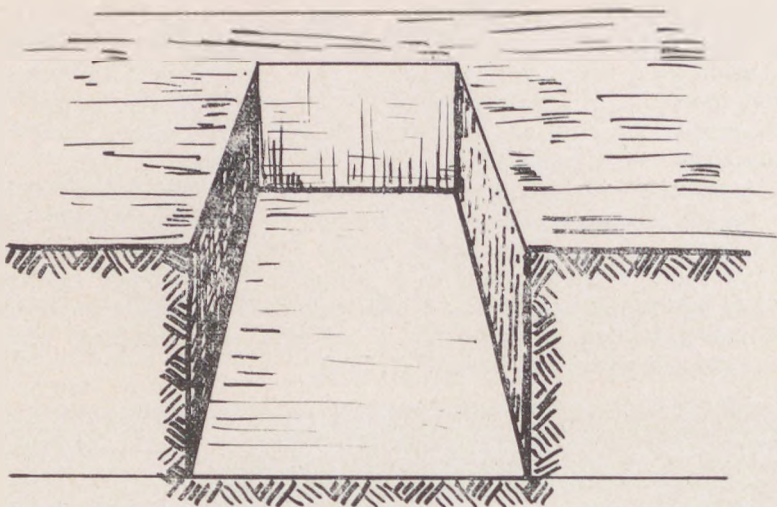
A vizsgált községek közül csak Nagylócon emlékeztek arra, hogy a karám közepére szállást is építettek. Ez oszlopos, nyitott oldalú építmény volt, szalmával fedett tetejét ágasfás, szelemenes tetőszerkezet tartotta. A karámot és a benne levő építményt együttesen *nyári szállásnak* nevezték. Az állattenyésztéssel foglalkozó termelőszövetkezetekben napjainkban is találunk szerkezetében, anyagában hasonló nyári szállásokat.⁹ (1. kép)

1. kép. Nyári szállás. Cserhátsurány, 1963.

Itt teszünk említést a *pásztor kunyhóról* is, amely a tavasztól-őszig legelőn tartózkodó állatok őrzőjének lakhelye volt. Vidékünkön két formája ismeretes: földbevájt és föld felszínére épített. Az első típust akkor készítették, ha a legelő hegyes (Nagylóc. Nógrádsípek) területen volt. A hegy oldalában kivájtak 2—2.5 méter széles és 3—4 méter hosszú részt, a tetejére sűrűn vastag akácfa rudakat helyeztek, majd szalmával, vagy harasztal betakarták, a tetejére földet raktak. Az elejére, az ajtó helyét hagyva, egymás mellé szorosan rudakat állítottak, melyet kívülről be is tapasztottak. Az ajtaját fenyődeszkából készítették (2. kép)

A másik típusú kunyhót sík vidékű legelőn állították fel. A kunyhó tervezett nagyságának megfelelően, egy-egy ágasfát ástak be a földbe, majd a két ágasfára *szelement* helyeztek. Az oldalát ferdén elhelyezett rudakkal sűrűn kirakták, szalmával, olykor földdel is betakarták. (3. kép)

2. kép Kunyhó. Elbeszélés alapján készült rekonstrukció

A kunyhó fejlettebb formája az a típus, amikor elöl és hátul nem egy, hanem két ágasfát helyeztek el. Az egymás mellett levő ágásokat gerendával összekötötték. A kunyhó készítésének további folyamata a fentihez hasonlóan történt. Az ilyen szerkezetű kunyhóra már ajtót is tettek. (4. kép). Ágyat egyik típusú kunyhóban sem helyeztek el. Az alá szalmát terítették, azon aludtak. Itt tartották tarisznyájukat, az otthonról hozott élelmet, az éppen nem viselt ruhájukat. A 3., 4. képen a termelőszövetkezetek állatállományát őrző pásztorok kunyhóit örökitettük meg. Szerkezetük megegyezik azok-

kal a kunyhókkal, amelyeket visszaemlékezések alapján írtunk le. A kunyhó készítése a pásztor feladata volt, esetleg családtagjai segítettek neki. A kulyhóban soha nem tüzeltek, az ételt a *gulyhó* előtti *placcon* főzte meg.

3. kép Kunyhó. Órhalom, 1963

4. kép Kunyhó. Szügy, 1963

Istálló

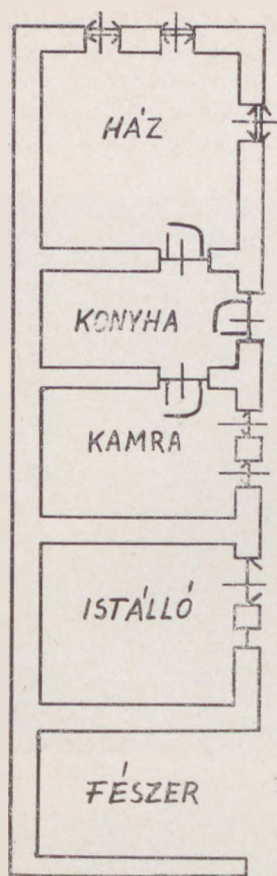
Az idősebb adatközlőink még emlékeztek rá, hogy a régi öregek az istállót *ólnak* mondták. Napjainkban mindenütt *istállónak* mondják.

Az istálló építőanyaga szorosan összefüggött a vagyoni helyzettel. A telkes gazdák istállói általában mindig ugyanabból az anyagból épültek mint a lakóházak: vertfal, vályog, újabban téglá. A földnélküliek, vagy a kevés földdel rendelkezők *sárfalas* istállóban tartották állataikat. A sárfal úgy készült, hogy a tervezett istálló falának négy sarkára vastag oszlopokat állítottak a földbe. A földből kiálló oszloprészek adták az istálló belső magasságát (2,5—3 m). Az oszlopokra 40—60 cm távolságra, keresztbe rudakat erősítettek, majd vékony karókkal, vagy fűzfavesszővel hosszanti irányban befonták. Az így elkészült falat agyagos sárral betapasztották kívülről. Padlását gerendákra fektetett hasogatott karókból képezték ki, amelyet sárral vastagon letapasztottak. A tetejét rozsszalmával *bogarhátúra* beborították. 1945 után az újonnan földhöz juttatottak többsége ilyen istállót épített. (5. kép) A tehetősebbek szarufás

5. kép. Sárfalú istálló. Nagylóc, 1963.

tetőszerkezetet építettek zsup, vagy poltári cserepes fedéssel. A gazdák istállóinak deszka padlása volt, melynek tetejét szintén bekenték sárral, hogy az ott tárolt széna az állatok gőzétől ne *bepá!-jon*. A gazdagabbak istállói fölött a tető oldalába *szénahányólyukat* képezték ki, a szekérről a szénát ezen keresztül rakták fel a padlásra. Ide mindig a jobbminőségű szénát rakták.

6. kép

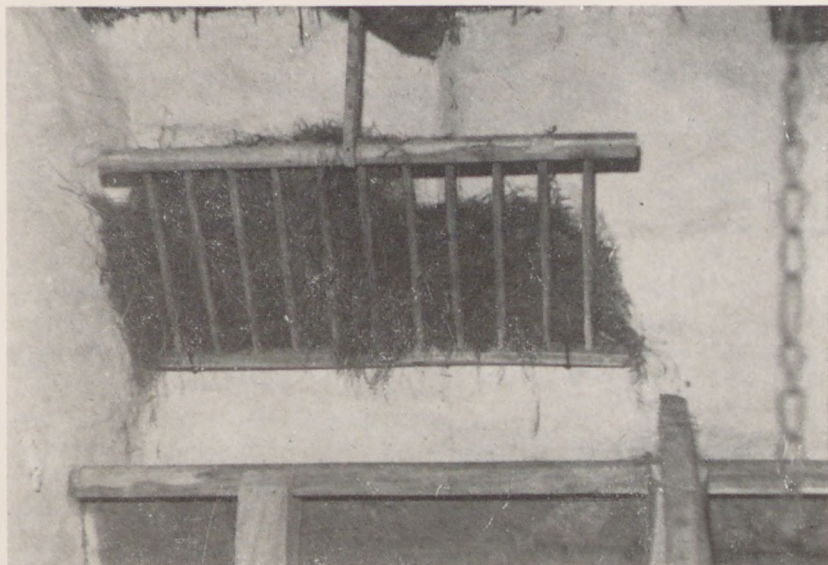
A lakóházzal egy fedél alatt épült istálló elhelyezése. Cserhátsurány, 1957

A paraszti telken az istálló helyét a belső telek nagysága, az azon elhelyezett lakóépületek száma és elhelyezése szabta meg. A legáltalánosabb elrendezési forma az volt — különösen a nagyobb gazdáknál —, hogy az istálló egy fedél alatt épült a lakóházzal. Ebben az esetben az istálló közvetlenül a kamra után következett. (6. kép) A birtokaprózódás következtében a belső telek is több részre osztódott. Ezzel az istállók elhelyezésének hagyományos rendje felbomlott. Az istállókat oda építették ahol éppen hely volt. Egy községen belül is számos változatával találkozhatunk. Kerülhetett a lakóházzal szembe, az udvar végére a pajta mellé. Arra is találunk példát, ahol nagyon kicsi volt a telek, hogy az utca másik oldalára, a lakóházzal szemben építették az istállót. (Cserhátsurány).

Az istállók száma gazdaságonként általában egy volt. Ez alól kivételt képez Órhalom, ahol a módosabb családoknak a falutól 600—800 méterre levő Szálláskeztben is volt istállójuk. A mezőgazdasági munkák megkezdésétől az őszi betakarításig az igazásra használt lovakat és ökröket kötötték be ide éjszakánként. Ritkán fordult elő vidékünkön, hogy valakinek két istállója lett volna. A vagyoni különbségek inkább az istálló méretében jelentkeztek. Nagyobb méretű istállójuk a 15—20 holdas gazdáknak volt, ezekben 8—10 darab ló és szarvasmarha is elfért. A *fertályos* (negyedtelkes) gazdák csak 3—4 darab marha elhelyezésére alkalmas istálló-

kat építettek. Az állatok istállóban történő elhelyezésére két változatot ismerünk. A legelterjedtebb elrendezési forma az, amikor az állatokat a bejárati ajtóval szemben levő hosszanti falhoz épített jászolhoz kötik. A másik változat szerint az oldalsó falakhoz is jászolt építenek, hogy így több állatot tudjanak elhelyezni. Gyűjtéseink során nem akadtunk nyomára annak a XVIII. századi általános gyakorlatnak, hogy a lovakat és szarvasmarhákat külön istállóban tartották volna. Még ha két istállója is volt a gazdának, akkor is vegyesen helyezte el benne az állatokat. A lovakat a baloldali fal mellé kötötték, ezek mellé az ökrök, majd a tehenek és növendékállatok kerültek. A lovakat a szarvasmarháktól *strajfával* választották el. Ez egy kb. 3 méter hosszú rúd, melynek egyik végét a jászolra tették, a másikat pedig a mennyezetről lelógó lánc tartotta.

Az istálló legfontosabb berendezése a jászol. A lábait akácfából, az oldalát fenyődeszkából, a tetejét lezáró vastag *süvegfát* pedig tölgyfából készítik. A süvekfába erősítik be a *jászolkarikákat*, amelyekhez az állatokat kötik. Ebbe teszik az állatoknak adott takarmányt. A lovak jászolja fölé *etetőrácsot* tettek. A szénát ebből ették a lovak. (7. kép)

7. kép. Jászol etetőráccsal

8. kép. Eresz alá épített szénatartó. Órhalom, 1965

A bejárati ajtótól jobbra, vagy balra levő fal mellé építették a *szénatartót*. A 130x130 cm alapterületű szénatartó oldalát deszkából készítették, vagy fűzfavesszőből fonták. (9. kép) Ez felett volt a *szénahányólyuk*. Az istálló padlásáról ezen keresztül dobálták le a szénát a szénatartóba. Ha az istállóban nem volt elegendő hely, akkor a falon kívül, az *eresz* alatt helyezték el a szénatartót. (8. kép)

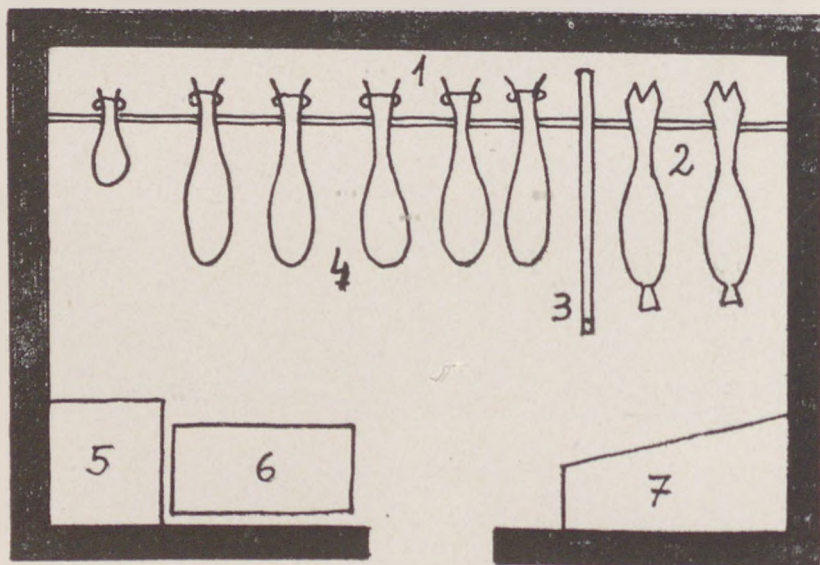
9. kép. Fűzfavesszőből font szénatartó

A bejárati ajtó valamelyik fala mellett helyezték el a deszkából összeállított *priccs*et, vagy a szalmából font *dikót*. (10. kép) A család valamelyik férfi tagja éjszakánként mindig ezen aludt az istállóban. Többnyire az idős emberek aludtak kinn, de a késő hazatérő

10. kép. Priccs az istállóban. Órhalom, 1964

legények, vagy a fiatal házások is szívesen meghúzódtak itt. Dunnával, vagy pokróccal takaróztak. (11. kép)

11. kép. Az istálló berendezése és az állatok elhelyezése, 1. jászol, 2. lovak, 3. strajfa, 4. szarvasmarha, 5. szénatartó, 6. priccs, 7. birkák helye

Az istállók mindig *hidlással* készültek. Hidlásnak nevezték az állatok hátsó lába alatt egy méter hosszú deszkákkal sűrűn kirakott részt, amely lehetővé tette, hogy a trágyalé az alatta levő gödörben összegyűlhessen.

Az istálló berendezéséhez tartozott a *trágyahányó villa*, a *fejőszék*, a takarmány hordásához szükséges kosarak, a *viharlámpu*, *zabostarisnya*, *itatóvödör*. A lószerszámot a kamrában tartották, mert az istállóban a párától tönkrement volna. Az állatok tisztításához szükséges *vakarónak*, kefének, ollónak az istálló ablakának belső párkányán, vagy erre a célra készített polcon volt a helye. Az istállónak ablakait többnyire vas-, vagy fakeretbe foglalt üveglapokból készítették, kinyitni a legritkább esetben lehetett.

Az istállóban kaptak helyet a nyulak, a tojáson ülő *kotlós tyukok*, a hízóba fogott libák és kacsák, sőt egy deszkával elkerített részen a birkák is. Örhalomban az első világháború óta a burgonya (*kolompér*) előcsíráztatása is az istállóban történt.

Szólnunk kell még az istálló ajtajáról, amelyet mindig kétszárnyúra készítettek akác-, vagy fenyődeszkából. Az ajtónak kifelé kellett nyílnia, mert tűz esetén így könnyebben meg lehetett menteni az állatokat.

Disznóól

A disznóól legelterjedtebb építőanyaga az akác- és a tölgyfa volt. Vályogból, téglából csak a nagyobb gazdák építettek ólat. Az építéshez szükséges faanyagot a balassagyarmati, szécsényi fadepókban vették, vagy az uradalmi erdőkből szerezték be részes favágásért. Az ól összeállításához nem mindenki értett. Készítői a famunkához értő szegényebb családok férfitagjai voltak. Még a szomszédos falvakba is eljártak ólat készíteni. Az ólakat többnyire rovott technikával építették. A sarkokon elhelyezett oszlopok vályataiba becsúszatták az akác-, vagy tölgyfadeszkákat. Az ól felső részét úgy képezték ki, hogy az a tyúkok elhelyezésére is alkalmas legyen. Az ól elé *karicsot* építettek. Itt helyezték el az *etetővályut*, amelyet többnyire cigányoktól vásároltak. Az ólat és az előtte levő karicsot talpakra, vagy lábakra építették, hogy alulról is kapjon levegőt. Az ilyen típusú ólban a *kijáró* (a minden nap legelőre hajtott) sertéseket helyezték el. Évenként kétszer, tavasszal és ősszel, lemeszelték az ólat, de ha tyúkok is voltak padlásán, akkor hetenként kellett fertőtleníteni meszes vízzel.

Az ól mérete a sertések számától függött. Két-három *rekeszes* ólak is gyakoriak, amelyek az állatok korától függően 6—10 darab elhelyezésére is alkalmas volt. (12. kép) A szegényebb családok egyszerűbb disznóólat készítettek. A karicsot gyakran *csapongatóval* vagy fűzfavesszővel fonták be, az ól tetejére pedig szalmát tettek. (13. kép)

12. kép. Disznóól. Nagylóc, 1963

13. kép. Disznóól. Nagylóc, 1963

Hidas

A hízalásra fogott sertések részére készített építményeket nevezik *hidasoknak*. A hidas és az ól név ma már nem él eléggé elkülönítve adatközlőink emlékezetében. Gyűjtéseink során csupán néhányan emlékeztek arra, hogy a *hidasba fogott sertés* hízó sertést jelent. A hidas elnevezés eltérő értelmezéséből nem szabad arra gondolnunk, hogy ez az építmény parasztságunk egy újabb találmánya, vagy viszonylag csak egy szűkebb területen volt elterjedve. Levéltári forrásaink arra utalnak, hogy a XVIII. században és a XIX. század első felében, a két egymástól eltérő építmény eléggé általános volt megyénkben.

A hidast inkább a gazdagabbak udvarán találhattuk meg. Építőanyaga nem tér el a disznóóltól. Formai kivitelben annyi különbséget találunk a hidas és ól között, hogy a hidashoz nem építenek karicsot, ezzel is csökkenteni kívánják a hízó mozgási lehetőségét. A karicsban gyorsan *lemozogná* súlyát. Minél többet pihen annál gyorsabban hízik. Ezért a hidas belseje is kisméretű. éppen hogy megfordulhat benne. A téglalap alakú építmény egyik keskenyebb oldalára helyezik el a vályut, melybe az elkészített darát *leveles ajtón* keresztül öntik be.

A hidasnak és sertésólnak meghatározott helye nem volt az udvaron. Oda építették ahol éppen hely volt. A lakóépülettől azért igyekeztek minél távolabb elhelyezni. (14. kép).

14. kép. Hidas. Nagylóc, 1964

Kukoricaszárító

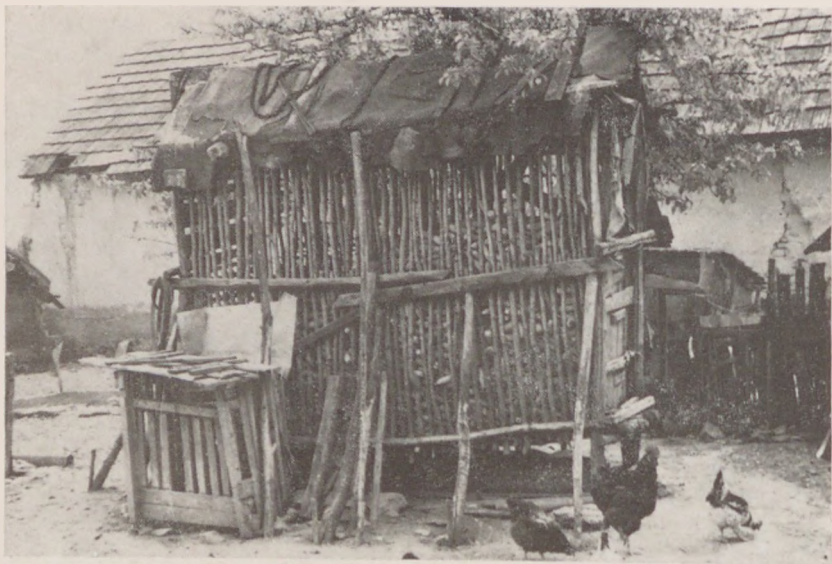
A két világháború között jelenik meg vidékünkön, de csak a második világháború után válik általánossá. Elterjedése összefügg a birtokaprózódással, ezt követően a kukoricatermelés lehetőségének

csökkenésével. Korábban a padláson, az *eresz* alatt rudakra fűzve tárolták a kukoricát. E tárolási módnál a *fosztáskor* ügyelni kellett arra, hogy két-három szál *sustya* maradjon a csövön, amellyel a csöveket összekötötték, majd így a rudakra akaszthatták.

A kukoricaszárítóban történő tárolásnál a csöveket simára lehetett fosztani, vagyis a munkafolyamat ezzel egyszerűbb és gyorsabb lett. A kukoricát nem kellett a padlásra felhordani, rudakra felrakosgatni, a szárítóban ömlesztve tárolhatták. A munkafolyamatok egyszerűsödése segítette elterjedését.

A téglalap alakú szárítót — amelyet gyakran *górénak* is neveznek — mindenki házilag készítette el. A vázát fából, újabban vascsőből is készítik. Oldalát dróthálóval, vagy léccel borítják be. A hálót vagy lécet olyan sűrűn kell felszőgezni, hogy a madarak ne tudjanak bemenni. Az udvaron ott állítják fel ahol hely van, de ha lehet az istállóval szemben levő disznóól mellett helyezik el. Gondosan ügyelnek arra, hogy levegős helyen legyen, mert akkor könnyebben szárad a benne levő csöves kukorica.

A kukoricaszárító a vizsgált községek mindegyikében megtalálható. (15. kép)

15. kép. Léc oldalú kukoricaszárító. Cserhátsurány, 1967

Pajta

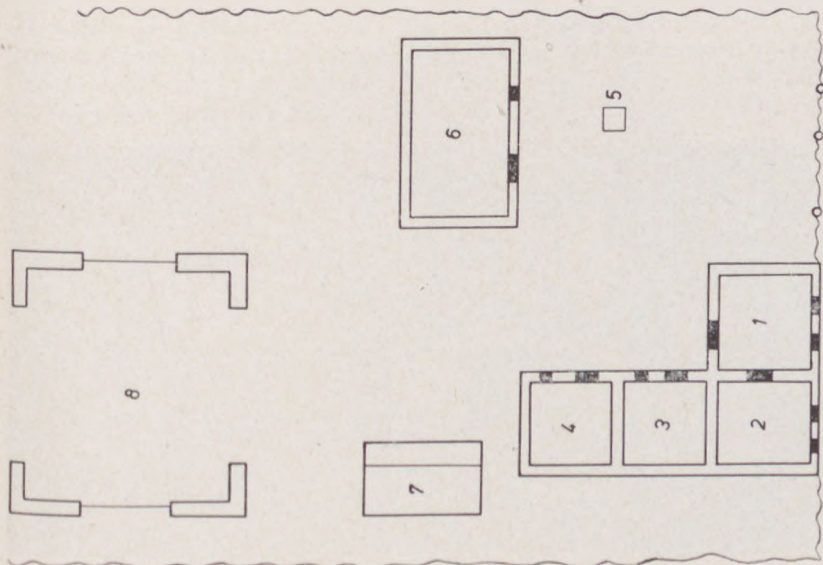
A pajtát — éppen úgy mint a kukoricaszárítót — azért soroljuk az állattartással kapcsolatos építmények közé, mert az állatok takarmánya egy részének elhelyezését biztosítja. Vagyis előfordulásuk összefügg az állattartással. Bár a pajta eredeti funkciója a szemnyerés és a kérébe kötött gabona tárolása, de a gazdasági év jelentős részében itt tartották a jobb minőségű szénát is. Az első világháború után, a

cséplőgépek elterjedésével, a pajta eredeti funkciója megszűnik, lebontásukra azonban, a korábbi másodlagos funkció miatt, nem kerül sor. Mint szénatároló hely továbbra is fontos szerepet töltött be, azért a pajták állagának védelmét biztosították. Az első világháborúig szénát csak a tetőttartó gerendákra helyezett rudakra raktak. A nyomtatás és cséplés megszűnése után a *rakodóba* is tettek szénát. A pajta aljára először vastagabb fákat tettek, majd erre rudakat fektettek keresztbe. Majd erre a rudakra rakták a szénát. Az adatközlők szerint azért kellett ilyen *helyet* készíteni, hogy az eger ne fészkeljenek be a szénába. Így a macska akadálytalanul tudott a széna alá bemenni.

A szénatárolás miatt a pajták oldalai nem voltak zártak. Sokszor még *leveles kaput* sem tettek rá, hogy az ott levő széna több levegőt kapjon, be ne *páljon*. Ahogy a széna fogyott a rakodóból, vagy *fiókból*, úgy vált a pajta alatti terület tároló-, illetve munkahellyé. Itt helyezték el az őszi szántás után az ekét, a boronát, a gabonahordásra használt hosszú kocsit, itt végezték ősszel a kukoricafosztást, téli hónapokban a szecs kavágást.

A pajta általában a helyben található építőanyagokból készült. Gyűjtésünk időpontjában vidékünkön csak vályogfalú pajtákat láthattunk. *Korpás* Emil 1945-ben Szügyben és Patvarcon fából épült pajtákat figyelt meg.¹⁰ Területünkön *fiókos* pajtával már nem találkozunk, de a visszaemlékezések szerint a múlt század kilencvenes éveiben még voltak olyan fából készült pajták a vizsgált közösségekben, amelyekbe egy, vagy két elrekesztett fiókot is építettek.

A pajtát az udvar végébe, mintegy annak lezárásaként, keresztbe építették. (16. kép) Gyakran egybe építették a gazdasági épületekkel. (17. kép) A pajta után már a veteményes kert következett.

16. kép. Az udvar építményei. 1. szoba, 2. szoba, 3. konyja, 4. istálló, 5. kút, 6. kamra, 7. hidas, 8. pajta

17. kép. Istállóval egybeépített pajta. Órhalom, 1965.

Területünk kétbeltelkű falvaiban, a külső telekre is építettek pajtákát. Szügyben és Hollókön csak a külső telekre, Órhalomban mindkét telekre került egy-egy pajta. Órhalomban csak a jómódú gazdáknak volt két pajtájuk.

Az első világháború után a beltelek aprózódásával, a pajták egy részét lebontották, mert a további építkezést akadályozták. A szülői ház végében, a családok szétválakozásával, újabb házak épültek, a gyermekek számától függően. Van olyan fundus, ahol még napjainkban is 3—4 régi típusú családi ház húzódik meg egymás mögött. A pajta hiánya zavart okozott a szénatárolásban, az alatta kiképzett szárazallyán végzett munkák (kukoricafosztás, szecskavágás) eddig kialakult rendjében. Ezen úgy segítettek, hogy az istálló végén lévő fészert lebontották és helyére pajtát építettek. (18. kép) Az

18. kép Istálló mellé épített pajta. Nógrádsipek, 1968.

új pajták méretükben már jóval kisebbek lettek, de korábbi funkciójukat továbbra is biztosíthatták. A kevesebb földdel, vagy a kisebb beltelkekkel rendelkezők nem a lakóház folytatásaként, azzal egy fedél alatt építették fel pajtájukat, hanem a telek más részén. (19. kép) A pajta egyszerűbb kivitelben is készülhetett. Ennél a tetőszerkezetet három-három oszlop tartotta, melyet a szerkezeti megoldás után *hatlábás pajtának* neveznek. Ez a pajta típus a II. világháború után terjedt el. (20. kép)

19. kép. Kisméretű pajta istállóval. Nagylóc, 1963.

20. kép. Hatlábás pajta. Cserhátsurány, 1966.

Fentebb már jeleztük, hogy a vizsgált falvak juhállománya csupán néhány család kezén oszlott meg. A nyári hónapokban, amíg a fejés tartott, a pásztor elé hajtott juhok részére Cserhátsurányban és Órhalomban egy-egy gazda nagyobb méretű pajtáját bérelték ki, ahová éjszakánként az állatokat beterelték. A fejés is itt történt. Ezt a pajtát nevezték *akónak*. A lakóházaknál akolt nem építettek, a tulajdonukban levő néhány darab birkát az istállóban, vagy a pajta elrekesztett részében tartották a téli hónapokban.

Az uradalmi állattartás építményei

Fentebb már említettük, hogy a múlt század közepe előtt az uradalmak többsége nagykiterjedésű birtokaikat juh- és sertéstartással hasznosították. Önálló gazdálkodásra kevesen vállalkoztak. Majorsági földjeiket a jobbágyok és zsellérek robotmunkájával, olykor napszámosokkal műveltették meg. Éves cselédeket nagyon kevesen tartottak.

A juh- és sertésállományt nem bent a faluban, hanem attól 2–3 km-re kialakított tanyákon, pusztákon tartották. Cserhátsurányban három (Szilvagy, Bodóvölgy, Nagypatak), Nagylócon ugyancsak három (Apáca-pusztá, Hártvölgy, Szádellő), Nógrádsípeken egy (Nagypallag), Órhalomban egy (Máriamajor) pusztá, illetve tanya volt, ahol a juhaklokat és serteshodályokat elhelyezték. A kőből, téglából, ritkább esetben vályogból épült aklokon és hodályokon, a pásztorok szoba-konyhás lakásain kívül más épület e tanyákon nem volt.

A jobbágyfelszabadítás után e tanyák lettek az uradalmi gazdálkodás központjai. A ló- és szarvasmarha istállókon kívül itt épültek meg a cselédek egyszobás, közös konyhás lakásai is. Ezek az épületek a II. világháború alatt és az azt követő években elpusztultak. Gyűjtésük időpontjában már csak egy juhakolt találtunk a Cserhátsurányhoz tartozó Bodóvölgyben. (21. kép).

21. kép. Volt uradalmi juhakol. Cserhátsurány, 1963

1. Pápai Károly: A palócz faház. Ethnographia, IV (1893) 30. l.
2. Korpás Emil: Adatok a nógrád megyei tótság népi építkezéséhez. Néprajzi Értesítő, XXVII (1935) 117—119. l.
3. Fél Edit: Néprajzi adatok Órhalomból. Néprajzi Értesítő, XXX (1938) 78—83. l.
4. Hofer Tamás: Csűrők és istállók a falun kívül. Ethnographia, LXVIII (1957) 413—414. l.
5. Zólyomi József: Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700—1850). Nógrád megye Múzeumi Közlemények 1974/20. 5—74. l.
6. Zólyomi József: Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. Agrártörténeti Szemle, X (1968) 439—475. l.
7. Órhalomban a tagosítás eredményéről felmérést nem készítettek, ezért ennek adatait nem ismerjük.
8. Az 1846. és az 1895. évi összeírásokban csak a gazdák tulajdonában levő állatállomány adatait tüntették fel. A többiben a gazdák és uradalmak állatállománya együtt szerepel, elkülönítésükre a források nem adnak lehetőséget.
9. A juhtartással kapcsolatban hasonló szerkezetű építményről tudunk Heves megyéből. (Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány, VII (1965) 57. l.
10. Korpás Emil: Adatok a nógrád megyei tótság népi építkezéséhez. Néprajzi Értesítő, XXVII (1935) 119. l.

Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII-XIX. századi történetéhez

Tanulmányunkban, a megye parasztságának történetéből, az újratelepítéssel, a jobbágyok birtokviszonyainak alakulásával és a jobbágyvándorlással foglalkozunk. A parasztság XVIII—XIX. századi történetéből azért választottuk ezt a három témát, mert úgy gondoljuk, hogy, ezek érzékeltetik legjobban a paraszti sors alakulását, a gazdasági-társadalmi viszonyok változását, együttes eredményként a megye folyamatos elszegényedését. E három tényező bemutatását azért is szükségesnek tartjuk, mert leginkább meghatározó szerepük volt a parasztság anyagi és szellemi kulturájának alakításában.

A fokozódó szegénység konzerválta a parasztság használati- és munkaeszköz készletét, olykor még gondolkodását, magatartását is. Az ország más vidékéhez viszonyítva lassúbb a viselet átalakulása, a mezőgazdasági eszközök fejlődése, a lakáskultúra változása. Mivel elegendő pénz nincs, ezért az asztalosok bútorai, más kismesterek készítményei csak nagyon lassan szorítják ki a házilag készült használati tárgyakat. Az otthon készült bútor, ruha, stb. a szükséges praktikumon túl, jelentős értéket nem képviseltek, a generáció váltást alig élték túl. Ezzel magyarázható, hogy napjainkban a múlt század végénél régebbi datált tárgy a megyében alig található.

A másfél évszázadig tartó népmozgás, nem tette lehetővé a falvak leülepedését, a szűkebb etnikai csoportok kialakulását. A falvak közötti eltérések ekkor még inkább a földrajzi, táji adottságokból, a fejlődés ütemének egyenletlenségétől adódnak, amelyek bemutatását most nem tekintjük feladatunknak.¹

Dolgozatunkban nem a mai, hanem a történeti Nógrád megyét vettük vizsgálatunk alapjául.

I.

A megye újratelepítése

A törökdhülés Nógrád megyét sem kímélte meg a pusztulástól. A jobbágyok számára már 1526-tól súlyos terheket jelentettek a török,

a német és a magyar seregek átvonulásai, az egyre gyakoribbá váló végvári harcok, a török adózási rendszer bevezetése. Mindez a lakosság belső mozgását, más vidékekre történő költözését, a gazdasági élet hanyatlását és a lakosság számának csökkenését idézte elő. Az 1541—1542. évi megyei adóösszeírásban még csak Szügy és Szobok falvakról jegyzik meg, hogy az üresen álló portákat a török pusztította el. De az 1552. évi nagy török előnyomulást követő 1553—1554. évi megyei összeírásban már 44 községgel kevesebbet írnak össze, mint a törökdúlást megelőző időszakban. Legkorábban a megye déli része néptelenedett el.² A felszabadító háborúk is 20 községgel gyarapították az elnéptelenedett, illetve elpusztult falvak számát.³

A felégetett falvakból a lakosság az északi megyékbe vagy ideiglenesen az erdőkbe menekült, hogy elkerülje a féktelen pusztítást.

A XVII. század utolsó évtizedében, a török kiűzésével egyidőben, az északi megyékben és várakban (Zólyom, Fülek) meghúzódó egyházi és világi földbirtokosok visszatértek elnéptelenedett vagy teljesen felégetett falvaikba, hogy azok benépesítésével új életet teremtsenek a több éve, évtizede parlagon hevert földeken.⁴

Az elpusztult falvak újratelepítésére a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben került sor.⁵ Az újratelepítés formájáról, üteméről, a betelepülők származásáról sajnos pontos kimutatásaink nincsenek. Forrásaink azonban arra utalnak, hogy a betelepülés formája a spontán beköltözés volt. Eddigi ismereteink szerint így települt be Szügy,⁶ Lucfalva,⁷ Bodony,⁸ Csesztve,⁹ stb. község. Szervezett betelepítésre csupán egyetlen adatunk van: Balassagyarmat 1690-ben történt benépesítése.¹⁰ Származási helyükre a tanúvallomások szolgáltatnak adatokat. A XVIII. század első felében — a megyében letelepedettek közül — a valamilyen büntényt elkövetők gyakran jelölték meg születési helyként Trencsén, Árva, Nyitra, Liptó, Zólyom megyét és Morvaországot. A megyében útlevél nélkül közlekedők százaai vallották otthonuk helyéül az előbb említett északi megyéket. A megkérdezettek zöme úticélként a megyében lakó szüleik, testvéreik és rokonuk meglátogatását vallották.¹¹

Az északi megyékből lehúzódnó népfölösleget szívesen fogadták a törökdúlás alatt erősen elnéptelenedett, vagy teljesen elpusztult falvak birtokosai. A jelentkezővel szerződést („usust”) kötöttek, amelyben örökös vagy *szabadmenetelű* jobbággyá fogadták, rögzítették kötelességeit és jogait.¹² Ha a földesúr nem a faluban lakott, a jövevénynek a földesúr levelével a bírónál kellett jelentkeznie, aki kijelölte, illetve megmutatta a házhelyhez tartozó földeket, amelyek nagysága — a telekaprozódás korábbi hagyományát őrizve — negyed-, fél-, háromnegyed és egész telek lehetett.

Az újjátelepült falvak — különösen azok, amelyek teljesen elpusztultak — többnyire nem a régi helyükön, hanem attól általában néhány száz méterrel, vagy 1—2 kilométerrel távolabb, új irtástérületen épültek fel. Ilyen község például Alsó- és Felső-Szügy¹³, Alsó-Bodony,¹⁴ Szalmatercs,¹⁵ stb. Több olyan község újjátelepítésére, amelyek a török háborúk előtt virágzó falvak voltak, nem került sor.¹⁶

Az újratelepítés időszakában a főnemesek és a köznemesek többségének nem volt összefüggő, több falut egyesítő birtoka. Mint összeírásaink, egyéb levéltári forrásaink tanúsítják, ha több faluban vagy megyében volt is birtokuk a nemeseknek, azok falvanként a 3—6 egész házhelyet alig lépték túl. A község többi házhelye és a hozzátartozó földek felett más nemesek rendelkeztek.¹⁷ Így gyakran előfordult, hogy egy-egy falunak 5—6, olykor még ennél is több földesura volt.¹⁸ Külön csoportot képeztek azok a nemesek, akik csak egy egész telekkel, vagy csak telektörédekkel rendelkeztek.¹⁹

A falvak betelepítésében a nyelvi és etnográfiai kép kialakulásában nagy szerepet játszottak az egy-egy faluban csupán néhány házhelyet bíró nemesek. Szerepük csak akkor válik világossá, ha előzőleg néhány példával utalunk a katolikusok és protestánsok elmentéire, amelyek az újratelepítés időszakában is megnyilvánultak. A XVIII. század elején a váci katolikus püspök a váckörnyéki protestáns gyülekezetek templomait elkoboztatta, s ezeket vagy leromboltatta, vagy katolikus templommá alakíttatta át. Ekkor szüntették meg a keszegi, nőtincsi, kosdi. 1718-ban az agárdi protestáns gyülekezetek templomát és szabad vallásgyakorlatát.²⁰ 1740-ben a ribai (Ipolyyszög) evangélikusok azért emeltek panaszt a balassagyarmati katolikus pap ellen, mert az a vízkereszti házszenelést, az evangélikusok temetésének, az ágybér szedésének jogát magának tartotta fenn.²¹ Hasonló panaszról olvashatunk a mohorai evangélikusok 1753-ban a megyéhez küldött levelében is, amely szerint a marcali (Nógrádmarcal) pap „...koledáláskor az Házra adott Áldás után Szokás a Házhoz tartozandókat a Keresztnek csókolássára...” kényszerítette.²² A csesztvei katolikusok az ott lakó evangélikusok tanítóját elkergették, templomukat lerombolták.²³ 1793-ban Nógrád község evangélikusai arról panaszkodtak, hogy 1754-ben és 1780-ban a katolikus templom építésére és a harangok ára egy részének kifizetésére kényszerítették, mégis a „közönséges harangozástul el tiltattak.”²⁴

A többségében református és evangélikus vallású fő- és köznemesek, a túlerőben levő katolikus egyházzal szemben úgy is igyekeztek tiltakozásukat és ellenállásukat kinyilvánítani, hogy a tulajdonukban levő házhelyekre elsősorban evangélikus vallású jövevényeket ültettek, ezzel mintegy védelmet is biztosítva számukra. A református és evangélikus földbirtokosok közül Vay Ádám Alsó-Bodonyba,²⁵ Bene Pál és András, Egri Márton, Battik Gergely Szügybe,²⁶ Barátnaky Ferenc és Magdaléna Csesztve kétharmad részébe.²⁷ Jeszenszky Miklós és Farkas Pál — az egykor Balassa Imre birtokához tartozó — Terény, Guta (Galgaguta), Nándor (Magyarnándor), Szente, Szátok, Bánk, Agárd (Ősagárd), Alsópetény, Nőtincs községekbe.²⁸ Ráday Gáspár Luczinba (Lucfalva) telepített evangélikus szlovákokat.²⁹ A vallási szempontú telepítéssel kapcsolatos állításunkban megerősít bennünket egy későbbi 1771. évi adat is, amely szerint báró Hellenbach György — amikor Kürt (Erdőkürt) község egy részének tulajdonosa lett — a katolikusokat elkergette birtokáról, helyükre evangélikusokat telepített.³⁰

Kétségtelen vallási háttér húzódott meg az mögött is, hogy a váci püspök és az esztergomi káptalan birtokain (Csesztve egy része, Cserhátsurány, Vadkert (Érsekvadkert), Dejtár, Patak. stb.) csak katolikus lakosokat találunk a XVIII. század első felében.³¹ Bizonyára ilyen szempont alapján népesítették be katolikus németekkel Berkenyét 1717-ben.³²

A XVII. század végének és a XVIII. század első évtizedeinek nagyobb bevándorlási hulláma után, a családok beköltözése tovább tartott. Az új lakók letelepedését elsősorban az eddig megyénkben lakott jobbágyság és zsellérek szökése tette lehetővé, amelynek folyamatosága az egész vizsgált időszak alatt megfigyelhető. Egyes falvakban a házhelyek számának megnövekedése, vagy azoknak apróbb telkekre való felosztása, a majorsági gazdálkodás munkaerő igénye is újabb családok letelepedését tette lehetővé.³³ Az új lakók többsége továbbra is az északi megyékből költözött megyénkbe. 1831-ben Zólyom megyeiek telepedtek le Romhányban, hogy az ott elnéptelenedett házhelyeket benépesítsék.³⁴

II.

A jobbágysági földbirtok (telki állomány, bérlet, irtvány)

Az újratelepítéssel egyidőben a művelés alá kerülő föld, a lakosság létszámának növekedésével állandóan gyarapodott. Mig 1715-ben az egész megyében 16 372 köblös szántót, 290 köblös irtványt és 745 kaszás rétet, addig öt évvel később 1720-ban már 28 795 köblös szántót, 524 köblös irtványt és 6434 kaszás rétet írtak össze.³⁵ A növekvő számadatokból arra gondolhatnánk, hogy a XVIII. század elején, illetve annak első felében, bőségesen jutott föld a megye parasztságának. Ha gondosan áttanulmányozzuk az 1728. és az 1770. évi összeírásokat kitűnik, hogy korántsem beszélhetünk általános földbőségéről.³⁶ Időszakosan ugyan nagy eltéréseket tapasztalhatunk a megye északi és déli részei között. A XVIII. század elején Turo-polya (Turmezó) — Udornya (Udvarház) — Poltár vonaltól északra fekvő községek többségében csak negyedtelkes jobbágyságot találunk. Ugyanebben az időben a megye déli részén lévő falvak (Csé-cse,³⁷ Kökényes,³⁸) lakói még arról vallanak, hogy ott esztendőnként a „... Sellér házakra szintén úgy ki méri az falu az Szántó földet s réteket, valamint más egész házhelyre.”

A jobbágyságnak a megyéhez küldött panaszos leveleiből arról értesülhetünk, hogy a megye középső részére is a földhiány volt a jellemző. A baglyasaljaiak 1737-ben kelt levelében olvashatjuk, hogy az egy házhely után három nyomásra osztott sovány földből egy nyomásra három kilánál nem vethetnek többet.³⁹ Kishartyánban egy házhely után 5—6 kilát letett elvetni egy-egy nyomásra.⁴⁰

A parasztságnak a földhiány pótlására két lehetőség kínálkozott: az uradalmi földek árendába vétele, új irtványföldek létesítése. A megye földbirtokosai közül, a XVIII. század első felében a birtok szétaprózódottsága, munkaerő, az önálló gazdálkodáshoz szükséges

anyagi felkészültség (igaerő, munkaeszköz) hiánya miatt csak kevesen gondolhattak a majorsági gazdálkodás beindítására. A házhelyek után fel nem osztott földeket a jobbágyoknak adták árendába. A homokterenyei jobbágyok 1711-ben heted dézsmára béreltek földet az uradalomtól.⁴¹ Ugyan ebből az időből — a megye első monográfiájában — Terény községről megjegyzik: „...határa szűk, nem tudja eltartani sűrű lakosságát, azért a szomszédok földjeiből évi bérért kénytelenek földjeiket bérelni...”⁴² 1737-ben a kisharthyániak Kisfalud pusztát vették árendába.⁴³ A felsőszátokiak az alsószátoki Sándor István földbirtokostól béreltek földet.⁴⁴

A parasztság földigényét a megye jelentős részén azonban nem az árendás, hanem az irtványföldek létesítése elégítette ki. A földbirtokosok szívesen engedték át szálas és cserjés erdőiket a jobbágyoknak és zselléreknek, hogy azokból minél előbb művelhető szántóföldet, kaszálásra alkalmas rétet alakítsanak. Az irtáshoz való kedvet még három évi kedvezménnyel is igyekeztek fokozni. Heted dézsmát ugyanis csak az irtást követő harmadik év eltelte után kért a földesúr. Az irtás mértékét a rendelkezésre álló erdő területe határozta meg. A megye középső részén, az erdőben gazdag Becske,⁴⁵ és Varsány községekben „... még az ki Földes Urat nem ismer is, szabadon irt az egész határban valahol teczik akár földet, akár rétet.”⁴⁶ Az erdőben szegényebb déli vidékeken csak a nagyobb telekkel rendelkező jobbágyoknak volt szabad korlátozás nélkül irtani.⁴⁷ A hegyes és terméketlen északi vidéken kevés irtványfölddel találkozhatunk.⁴⁸

A XVIII. század első felében a telki, az árendás és az irtványföld szabad utat biztosított a paraszti gabonatermelés kibontakozásának. A szécsényi és füleki járás több községében már hagyományos gazdálkodást folytattak.⁴⁹ A föld trágyázásával is gyakran találkozhatunk.⁵⁰ Sajnos arra nincs adatunk, hogy az egyes paraszti gazdaságokban mennyi volt egy-egy évben a gabonatermés. Közvetett adatok alapján azonban mégis megnyugtatóan bizonyíthatjuk a viszonylag nagyarányú gabonatermelés megindulását. A rendelkezésünkre álló adatokból csupán kettőt említünk: 1735-ben Turi György egész telkes nőtincsi jobbágyinak 105 kila buzája (kb. 52 mázsa) ment tönkre a tűzvész alkalmával.⁵¹ Jánosi György ludányi egész telkes jobbágyinak kilenc szuszékja égett el, amelyek együttesen 242 kila gabona tárolására voltak alkalmasak.⁵² A paraszti gabonatermelés fokozódására utal az 1715. évi összeírás is, ahol a szécsényi járás községeinél gyakran olvashatjuk azt a megjegyzést, hogy itt a lakosoknak gabonafeleslegük van.⁵³

Az uradalmi birtokon kibontakozó gabonatermeléssel kapcsolatban is csak néhány adatot közlünk. Bene Ádám özvegye Egri Éva az 1754. évi aszályos esztendőben 1392 kila buzát adott 6 0/0-os kamatra keszegi,⁵⁴ legéndi,⁵⁵ pataki,⁵⁶ bokori,⁵⁷ tereskei,⁵⁸ vadkerti⁵⁹ jobbágyainak. 1713-ban Meskó János petői uradalmában nyolc vermet számoltak össze, mindegyikében száz kila buzával.⁶⁰ Palo Pál 58 éves tanú vallomásából tudjuk, hogy 1754-ben Ráday Gedeonnak 95 darab egyenként 50—100 kilás gabonás verme volt Halászigiban (Ludányhalászi).⁶¹

A paraszti földken és a földesúri birtokokon termett gabonából a piacra is jutott. A megye gabonafeleslege Losoncon, Besztercebányán és Vácott került eladásra. Az Ipoly-völgyétől északra eső vidék inkább Losoncon és Besztercebányán, az ettől délre eső falvak Vácott értékesítették gabonájukat.⁶²

Nem volna helyes, ha a paraszti gabonatermelés fellendüléséből a lakosság általános életkörülményeinek túlzott javulását olvasnánk ki. A megye lakosságának életkörülményét a föld megszerzésének lehetőségén túl, számos tényező befolyásolta és irányította

Az elnéptelenedett falvakba, az elhagyott házhelyekre spontán lehúzódo szlovák lakosság a legritkább esetben érkezett igaerővel, gazdasági munkaeszközökkel felszerelve. Karancsalja, Lupocs (Gácsláros) 1715. évi összeírásában már arról tesznek említést, hogy a lakosságnak a föld megműveléséhez nincs elegendő igaereje.⁶³ Az állatlállomány fejlesztésének, létszáma emelésének fő akadálya a legelőhiány. 1720-ban a megye ötven községénél jegyezték meg az összeírók: „Legelője kevés, más helyen bérelnék.”⁶⁴ Ha volt is elegendő legelő, annak határa annyira szűk volt, hogy a szomszédos vetésterületeket csak gondos és szigorú őrzés mellett lehetett megőrizni a kártételtől. Szentiván (Cserhátszentiván) 1734-ben készült falutörvényének 20 pontja közül a 15. megtiltja a falu lakóinak, — a vetésekben okozott károk elkerülése végett — hogy az éjjel legelő állatokat gyerekek vagy fiatal szolgálégyenyek őrizzék.⁶⁵ Surányban (Cserhátsurány) egy 1721. évi adat szerint, csak Szent András napig fogadták a pásztorokat, vagyis a termények teljes betakarításáig, utána „sorral őrizték” az állatokat.⁶⁶ A legelőhiánnyal magyarázhatjuk, hogy még a XIX. század közepén sem fejeződött be a váltás a két nyomásról a háromnyomású gazdálkodásra.⁶⁷

Kedvezőtlenül befolyásolta a paraszti földek művelését az a tény, hogy már a XVIII. század első felében is a telekhez tartozó szántóföldek, rétek több tagban helyezkedtek el a község határában. Priboj (Perényes) község egyik jobbágyának 1743-ban a szántóföldje 17, rétje pedig 4 helyen feküdt.⁶⁸ A karancskeszi jobbágyok szántóföldje 14, rétjük 7 darabban osztódott, — olvashatjuk egy 1769. évi vallomásban.⁶⁹ A földek szétdaraboltsága még erőteljesebben jelentkezett a század közepétől. Egy 1831. évi felmérés szerint Brna János egésztelkes mohorai jobbágyának 59 hold szántóföldje és rétje 33 darabra volt felosztva.⁷⁰

A föld felaprózódottsága nemcsak a jobbágyok, hanem az uradalom házhelyekre fel nem osztott birtokain is nehézkessé tette a gazdálkodást. Számos főnemes örökség, házasság, vétel útján több megyére, vagy egy megyén belül több községre kiterjedő birtokot szerzett: pl. a Ráday családnak kilenc megye 76 községében volt birtoka.⁷¹ Vay Anna 1732-ben Nógrádon kívül Gömör, Heves és Kishont megyékben is érdekelt volt.⁷² A felaprózott, sokszor kisterjedelmű birtokok irányítását a zsellérek, ritkán jobbágyok sorából megbízott ispánok végezték. A gazdálkodás alapja a XVIII. század közepéig elsősorban az úrbéres szolgáltatás.⁷³ Gyakran előfordult, hogy az egy uradalomhoz tartozó falvak jobbágysai és zsellérei, a földesúr igényének megfelelően, a földek művelését közösen végez-

ték még akkor is, ha a két birtok között 50—60, vagy még ennél is több kilométer távolság volt.⁷⁴

Nem szabad arra gondolnunk, hogy az újratelepítés időszakában a megyébe költözők mindegyike földműveléssel foglalkozott. Adataink szerint közülük kerültek ki részben a XVIII. század elejétől meglévő falusi kocsmák és mézárszékek, a fontos útvonalak mentén létesített vendégfogadók bérloí, az uradalmak, paraszok állattálmányának pásztorai, a legtöbb jobbágyháztartásnál alkalmazott szolgák (olykor 2—3 fő is), a falusi kismesterek (csizmadia, szücs, pinter, takács, kovács, varga, szűrszabó, fazekas, szíjgyártó, stb.) akikkel a XVIII. század elejétől gyakran találkozhatunk a nógrádi falvakban.⁷⁵ Sokan voltak olyanok is, akik uradalomnál, jobbágnál, olykor több földdel rendelkező házas zsellérnél dolgoztak, mint házatlan zsellérek.⁷⁶

Fentebb már utaltunk arra, hogy a megye északi falvaiban többnyire negyedtelkes jobbágyok éltek. Az 1771. évi felmérés szerint ezek a községek voltak a megye legsűrűbben lakott települései is.⁷⁷ A kisterjedelmű, olykor terméketlen földön a magas létszámú falvak lakói csak úgy tudtak megélni, ha a földművelésen kívül más munkát is végeztek. A fülekpüspöki,⁷⁸ poltári,⁷⁹ csehbrézói (Csehberék), rónyai, turicskai (Etfelva)⁸⁰ jobbágyok ekét, kereket, kádat, jármót, hordót; a bolykiak⁸¹ és poltáriak⁸² fazekat, korsót, a málnapatakiak⁸³ deszkát, lécet, zsindelyt készítettek. A budalehotaiak (Budaszállás) a kereskedők megbízásából marhákat hajtottak az Alföldről az északi megyékbe.⁸⁴ Bolgárom, Nagymaróc, Pinc jobbágyai 1771-ben azt vallották, hogy jelentős jövedelmet biztosít részükre a losonci, rimaszombati mesteremberek és kereskedők termékeinek vásárokra történő (Eger, Kecskemét, Gyöngyös, Szécsény, Balassagyarmat) szállítása.⁸⁵ A XVIII. század közepétől Órhalom és Nagylóc jobbágyai is foglalkoztak fuvarozással.⁸⁶

Szólnunk kell még arról is, hogy a föld fel nem oszthatósága, az újabb földszerzési lehetőség szinte teljes kizárása, sajátos családszervezetet hozott létre, amelyet a néprajzi irodalom *nagycsalád*, *újabbban bővített család* megjelöléssel ismer.⁸⁷ A jobbágyoknál a szülői ház adott otthont a megnősült gyermekeknek, a férjhezment lányoknak, de itt kaptak helyet (egy-egy kamrában) a szolgák, sőt a családhoz szegődött házatlan zsellérek is. Az így felduzzasztott jobbágyház össznépessége azonban csak a legritkább esetben haladta meg a húsz főt. 1753-ban, egy templomépítési perrel kapcsolatban összeírták Alsó- és Felsőesztergály, Szelcz (Erdőszele) és Kis-Szalatna lakóit. A négy településen összeírt 139 család 70⁰/₀-a 4—9 főből állott. Csupán egyetlen családhoz tartozott 22 fő.⁸⁸ Hasonló létszámú családokat találunk a XIX. század első felében is.⁸⁹ A zselléreknél a föld összetartó ereje nem érvényesült, ezért itt egy-egy család létszáma a 3—5 főt ritkán haladta meg.⁹⁰

Jobbágyvándorlás

A XVII. század végén és a XVIII. század elején az elnéptelenedett és elpusztult vidékek újratelepítésével nagyarányú népmozgás

indult meg hazánkban. Nógrád megye az új otthont keresőknek átvonulási területe volt, de innen is sokan költöztek a déli megyékbe, hogy gondtalanabb megélhetést biztosítsanak maguknak. Az alábbiakban a lakosság vándorlásának néhány indító okára hívjuk fel a figyelmet, érzékelte a vándorlás formáját, irányát és mértékét.

A jobbágyvándorlás okai

a) A jobbágyföldek kisajátítása, a majorsági gazdálkodás kiszélesedése.

A XVIII. század közepéig a gazdálkodásra alkalmas területek többsége megművelésre került a megyében. A tölgy-, bükk-, és cserfaerdők kiirtásával új művelésre alkalmas irtványokat ez időtől kezdve már nem létesítettek. 1760-ban az erdőben még ekkor is gazdag Becskén már arról panaszkodtak a jobbágyok, hogy a helyi uradalmak egy talpalatnyi szántóföldnek valót sem engednek kiirtani az erdőből.⁹¹ Az erdő további védelme érdekében az uradalmak felbontották szerződéseiket az eddig nagy jövedelmet biztosító hamuzsír készítőkkal. 1753-ban Debercsény,⁹² 1755-ben Szécsénke, Herencsény, Váralja (Szandaváralja),⁹³ 1779-ben Sipek (Nógrádsipek),⁹⁴ Karancskeszi, Mihály- és Liptagerge uradalmainak erdeiben szüntették meg a „hamuzsír fabrikákat.”⁹⁵ Az a kevés irtványföld, amely a XVIII. század második felében keletkezett, már nem makktermő és épületfának alkalmas erdő, hanem „haszontalan gyüp, tuskós és bokrocskés plágák” kiirtásával létesült.⁹⁶

A XVIII. század 40–50-es éveitől, részben a háborús konjunktúra hatására, egyre több földbirtokos bővítette majorsági gazdálkodását. A művelés alatt álló föld többsége eddig azonban telki- és irtványföld formájában a jobbágyok használatában volt. A majorsági gazdálkodás megindítására, illetve kiszélesítésére már csak a jobbágyföldek kisajátításával kerülhetett sor. Pusztai jobbágytelkek lefoglalásáról, jobbágyföldek kisajátításáról már a XVIII. század első felében is tudunk. Forrásaink szerint Gácsfaluban, Karancsalján, Lőrincin, Lupacson, Málnapatakon, Mlályón és Teresken került sor jobbágyföldek elvételére.⁹⁷ 1737-ben még a varsányi zsellérek irtványföldjeit is majorságához csatolta Kisfaludi Liptay János.⁹⁸

A jobbágyok nagy erőfeszítésével termővé tett területek majorságokká történő alakításának, pontosabban a jobbágyföldek elvételének módjai közül több változatot őriznek forrásaink. 1771-ben Kisfalud jobbágyai a királyhoz írt levelükben arról panaszkodnak, hogy Liptay János földbirtokos ígéretet tett arra, hogy a 200 kila alá való irtványföldet csak addig fogja magáénak vallani, míg a földek összeírása meg nem történik. A jobbágyok az összeírás után természetesen nem kapták vissza földjüket. Három jobbágy még abban az évben a Csanád megyei Palota községbe költözött.⁹⁹ Karancsberény,¹⁰⁰ Karancskeszi,¹⁰¹ Mihálygerge¹⁰² és Becske jobbágyai a megyénél emeltek panaszt földesuraik ellen, mert azok az „Urbáriumnak bejövételivel” a határt újra felosztották, a jobbágyok kevesebb és rosszabb minőségű földet kaptak.¹⁰³ Karancskesziben 12, Karancsbe-

rényben 15 kila alá való „hegy, völgy és Soványságbul álló” földet kaptak a jobbágyok minden házhely után. A két-, háromnyomásban művelt határban az egy vetőre igénybevehető 6—8, illetve 8—10 kilás föld a népesebb jobbágycsaládok megélhetését nem tudta biztosítani. Karancsberényben az úrbérrendezéstől 1786-ig 12, Karancs-kesziben 1815-ig 10 *ekés jobbágy* és ugyanannyi zsellérháztartás pusztult el.¹⁰⁴ Ecseg jobbágysai 1782-ben és 1830-ban a telkiföldek erőszakos csökkentése, azoknak a majorsághoz való csatolása miatt tiltakoztak a megyénél.¹⁰⁵ Hidegkút jobbágysai 1793. április 30-án kelt levelükben arra kértek engedélyt a megyétől, hogy végleg az Alföldre költözhessenek, mert a falu határa annyira szűk, hogy abból nem tudnak megélni.¹⁰⁶ Karancsság jobbágysai 1804-ben hasonló indokkal és kéréssel fordultak a megyéhez.¹⁰⁷

A majorsági gazdálkodásra áttérő uradalmak azonban nemcsak a jobbágyok fundusához tartozó szántóföldekre és rétekre, hanem a nehéz munkával termővé tett irtványföldekre is igényt tartottak. Az irtványt elvileg a jobbágytól csak akkor lehetett elvenni, ha az irtásba fektetett munka értékét megbecsülte és kifizette a földesúr. Gyakori volt azonban, hogy az uradalom az irtásföldeket „elhancsikoltatta”, de az irtásért járó munkabért nem fizette meg. Karancsberényben 500 kila alá való „a szegénység irtványából álló” szántóföldet vette el a földesúr. Az irtás díját csak négy gazdának fizette meg, a többiek semmit sem kaptak.¹⁰⁸ A tarnóci (Ipolytarnóc) jobbágyok vallomásából tudjuk, hogy az Urbárium előtt a helyi uradalomnak majorsági földjei nem voltak, az úrbérrendezéskor viszont minden földet majorsági földekké tétetett. A jobbágyok és az igával rendelkező zsellérek (ez utóbbiakat forrásaink gyakran nevezik *baltás jobbágyoknak*) irtványait díjtalanul elvették. A jobbágyok kezén maradt kevés irtásföldekbe vetett gabona minden kilójától két garast követelt. A falu lakóinak állattartását pedig azzal tette lehetetlenné a földesúr, hogy a község legelőjét lefoglalta magának és arra 200 darab szarvasmarhát és 1500 darab juhot hozatott.¹⁰⁹

Tévedés volna arra gondolnunk, hogy a megyének mind a 211 földbirtokosa majorsági földek létesítésére törekedett volna a XVIII. század második felében.¹¹⁰ Többen voltak közöttük olyanok, akiknek birtoka osztozkodás, eladósodás révén annyira lecsökkent, hogy abból majorsági földet már nem lehetett kialakítani.¹¹¹ Mások viszont, ezek voltak kevesebben, továbbra is a jobbágyok és zsellérek szolgáltatásaira rendezkedtek be. A jobbágyok szűkös határait ezek a földbirtokosok igyekeztek kibővíteni, hogy az így megnövekedett dézsmából és egyéb szolgáltatásokból minél gondtalanabb életet biztosítsanak maguknak. 1783. március 28-án Majthényi Károly csesztve-i földbirtokos új irtványföldek létesítésére adott engedélyt jobbágyainak. A szerződésben két évi adó- és dézsmamentességet biztosított, de kikötötte, hogy az ott „...lévő Cseress Erdőben azon irtványokkal be menni, vagy csak egy Száll fát hír s engedelem nélkül le vágni ne merészellyenek.”¹¹² Wattay Károly 1787—1793 között 50 szekér szénát termő rét és 30 kilás szántóföldnek való terület kiirtását engedélyezte fülek-kovácsi jobbágyainak.¹¹³

A nagyobb uradalmaknak a majorságok létesítéséhez szükséges földigényét az eddig apró birtokokon gazdálkodó köznemesek szá-
zai elégítették ki, akik a XVIII. század közepétől főleg eladósodás
következtében szegényedtek el. A nemesek ugyanis adósságuk kie-
gyenlítésére a felelősséget kizáró, biztos jövedelmet jelentő árendába
szívesen adták földjeiket. A bérleti díjat, amelyet évenként két al-
kalommal (György és Mihály nap) kapott meg a föld tulajdonosa,
a gondos beosztást nem ismerő életmód könnyen felemésztette. Az
5—15—30 évre kötött árenda megszűnésekor a nemesek többségé-
nek nem volt annyi megtakarított pénze, hogy a bérbe adott földjét
visszaváltsa, illetve visszaperelje. Balás Ferenc becskei nemesről tud-
juk, hogy az 1756-os években már a szomszédos falvakban végzett
nyomtatással kereste kenyerét.¹¹⁴ Patkó István pálfalvai nemes 1771-
ben a „sok költséges Törvénykezése miatt, többnyire koldulással táplálta életét”.¹¹⁵ Meskó János gedei (Szarvasgede) nemes 1781-re
annyira elszegényedett, hogy egyik jobbágynál volt kénytelen zsel-
léreskedni.¹¹⁶ Példáink meggyőzően szemléltetik, hogy az elszegénye-
dés folyamata — a XVIII. század közepétől — a nemességet sem kí-
mélte. Az eddig is folyamatos jobbág- és zsellérvándorláshoz a ne-
messég is csatlakozott.

b) A robot növekedése

A majorsági gazdálkodás alapja a XVIII. század második felében
is a jobbágyság és zsellérek robotjának végzett munkája volt.¹¹⁷ A me-
gyéhez tömegével érkeztek a jobbágyság panaszos levelei a „számo-
latlanul” végzett robot miatt. Ennek szemléltetésére idézzünk a ka-
rancskesziek 1786-ban írt leveléből: „...az robotra pediglen nem
hajtogatnak bennünket Urbárium szerint, hanem csak mikor akar
mindenkor Szabadosan hajt...”.¹¹⁸ Nőtincs lakói pedig 1815-ben pa-
naszolja, hogy „...az Földes Uraság által az Kegyes Urbárium
szerént való Bánás módja behoztatott, az Gazdaságot folytató Tisz-
tek az lakosokat még inkább nagyobb és eltűrhetetlen Terhek alá
vetik s az Urbáriális Rendszabásokat semmiben meg nem tart-
ják.”¹¹⁹

c) A lakosság létszámának növekedése.

Az eddig ismertetett okokon kívül kétségtelen, hogy a XVIII. szá-
zad közepétől a legtöbb családot a földhiány, a lakosság létszámá-
nak gyorsütemű növekedése kényszerítette az alföldi megyékbe. A
megye parasztsága 1771-ben 4403 (más forrás szerint 4926) úrbéri
egésztelken élt,¹²⁰ amelyhez 112 035 magyar hold szántó, 30 848 em-
bervágó rét tartozott.¹²¹ Ugyanekkor a megye jobbágyságának és zsel-
léreinek művelésében jelentős mennyiségű irtványföldet is összeír-
tak. A megye 1828-ban — 47 916 hold szántó és 4279 embervágó rét
irtványföldjével — országos viszonylatban is az első helyen állt az
irtványföldek tekintetében.¹²² 1838-ban — 221 település adatait ösz-
szesítve — 4863 úrbéri egésztelket írtak össze az 1771. évi 4403-al
szemben. Az 1771—1838 között létesített 460 telekkel szemben a

tényleges gyarapodás azonban csak 114 telek, mert közben az uradalmak 346 házhelyet majorságukhoz csatoltak, vagy elpusztultként tartották nyilván.¹²³ Mivel a telkek számánál (1771—1838 között) lényeges emelkedést alig tapasztalhatunk, azért a két összeírás között a jobbágyháztartások számában sem történt nagyobb változás. Míg az úrbérrendezéskor 7950, addig 1828-ban, közel hatvan évvel később, 8475 vagyis alig ötszázzal több jobbágyháztartást írtak össze a megyében.¹²⁴

Nem ilyen lassú ütemben emelkedett azonban a megye lakosságának létszáma. Míg 1720-ban 30 423, 1787-ben 148 084, addig 1837-ben 181 726 főre becsülik a megye lakosságát.¹²⁵

A majorsági és telki földek a nagylétszámú lakosságnak megélhetést biztosítani nem tudtak. A lakosság számához viszonyított szűk határ, mint erre fentebb már utaltunk, jobbágyok és zsellérek, az elszegényedett nemesek vándorlásához vezetett.

d) A nemesi birtokok felosztása.

A nemesek között gyakran tapasztalt osztozkodás, *elkülönülés* is jobbágyvándorláshoz vezetett. Bezzegh Éva surányi földbirtokos, amikor az 1710-es években felosztotta birtokát gyermekei között, a telkeket oly apróra tördelte, hogy azon a jobbágyok nem tudtak megélni. Közülük többen Nagykátára (Pest m.) költöztek.¹²⁶

e) Vallási ellentétek.

Korábban már utaltunk azokra az ellentétekre, amelyeket az ellenreformáció robbantott ki a protestánsok és a katolikusok között. A vallásüldözés jobbágyszökésekhez is vezethetett. Ezt bizonyítja az az 1746. évi balassagyarmati példa is, amikor az egyik tavaszi éjjelen 18 evangélikus jobbágy szökött meg a városból. A jobbágyok szökésére azért került sor — az ügyben kihallgatott tanúk vallomása szerint — mert a katolikus plébános magához hívatta az evangélikusokat és kijelentette előttük „... hogy mihelyest az Templom megkészől (a katolikus templom építéséről van szó — ZJ) minnyájoknak Pápastává kelletik lenni, másképp aki az nem lészen, a városbul kiűzetik.” Ezen kívül nehezményezték az evangélikusok azt is, hogy „... vannak közöttük olyanok az kiknek Pápista feleségeik lévén Gyemekeiket Pápista hitre hajtani kinszeríti.” A gyarmati jobbágyok szökésének vallási hátterét hangsúlyozza az a tény is, hogy a szügyi és csesztvei evangélikusok kocsikat biztosítottak részükre, a gutai (Galgaguta) bíró — aki szintén evangélikus volt — viszont oly lassú ütemben kezdett hozzá az elfogatásukra kiadott parancs végrehajtásához, hogy azok minden bántódás nélkül átléphettek a megye határát.¹²⁷

f) Templomok, kastélyok építésének terhei.

A megye újraterelapításával egyidőben megkezdődött az elpusztult vagy megrongálódott templomok és kastélyok helyreállítása. A 20-as

évektől pedig új templomok és kastélyok egész sora épült fel a megyében. Az építéshez szükséges fa, kő, föld kitermelése, megvétele és szállítása, az építómesterek (molnár, kőműves) vendégül látása és fizetése zömében a jobbágyság és zsellérek vállaira nehezedett. Nemcsak erőn felüli adakozással összegyűjtött pénzüket, hanem munkájukat is igénybe vették az építkezéseknél. A lakosság túlzott anyagi és fizikai igénybevétele jobbágyszökésekhez vezetett. A csővári és sápi (Nógrádsáp) jobbágyság 1767-ben tett tanúvallomásaikban arról panaszkodtak, hogy Beniczki László kastélyának építésénél annyira igénybe vették őket, hogy két évig gabonát nem vehettek, szőlőjüket sem művelhették meg. A jobbágyság a sok sanyargatást megúnva szökésre határozta el magát. A szökési terv azért hiúsult meg, mert a földbirtokos észre vette szándékukat, a jobbágyság állatait előzőleg lefoglalta.¹²⁸

Hasonló jelenségekkel találkozhatunk a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben is. Az 1781. október 29-én kibocsátott türelmi rendelet után a templomok építése nagy ütemben indult meg az evangélikus falvakban. Ezzel egyidőben számos katolikus templom építésére is sor került. Az új templomok építésével a több községet egyesítő anyaegyházak szétbontása is megtörtént. Az új anyaegyházak létesítésével kevesebb lett az egy anyaegyházhoz tartozó filiák száma.¹²⁹ A több községet összekapcsoló anyaegyházak hatókörének csökkenésével, jelentősen meglazultak, illetve leszűkültek a kapcsolatok (házasság, búcsú) az eddig összetartozó falvak között.¹³⁰

A templomok építésével kapcsolatos munkaerő és anyagi befektetés elsősorban a falvak lakóira hárult. 1795-ben a felsősápiak a megyéhez írt levelükben azt kérték, hogy a községben ne építsenek templomot, mert az szegénységüket tovább fokozná.¹³¹

g) A nemesi földek bérletbe adása.

Fentebb már szóltunk arról, hogy a főnemesi és köznemesi birtokok több megyében, vagy községben töredéktelkes házhelyekre osztva helyezkedtek el. Így a telki földeken dolgozó jobbágyság nem ellenőrizhették rendszeresen. A jobbágyságtól várt földesúri illetőségek sok esetben a várakozáson alul maradtak. A megyei hivatalra vágyó, a gazdálkodáshoz nem értő nemesek, a vagyoni helyzet jóval meghaladó költséges életmód, a birtokok nagy részét az árendások kezére juttatta. A 10–30 évre árendába vett föld, a birtokhoz tartozó jobbágyságnak elviselhetetlen körülményeket teremtett. A bérlet a rendelkezésére álló idő alatt igyekezett jobbágyságot (robot és egyéb szolgáltatások felemelésével) a végletekig kihasználni. Mocsáry László 1716-ban bérbe adott nagy-halápi (Cserhátaláp) birtokáról sorra szöktek el a jobbágyság az árendás túlkapásai miatt.¹³²

h) Adóterhek.

Nem segítették a jobbágyság végleges letelepedését azok az eljárások sem, amelyeket a dika megállapításánál és végrehajtásánál ta-

pasztalhatunk. A panaszos levelek százai érkeztek a megyéhez, amelyekben a háztartásokra kivetett adó igazságos megállapítását kérték. A kishartyániak 1737-ben kelt levelükben arról panaszkodtak, hogy az adó kivetéséhez végzett összeírás alkalmával a jobbágyok kisborjuít fejőstehénnek és igásökrnek, a kiscsikókat hámoslovaknak iratta be a földbirtokos.¹³³ Radványi Ferenc (a megye első monográfiájának írója) 1715. szeptember 24-én kelt levelében azt kérte a megyétől, hogy a kissztracini (Kishalom) jobbágyaira kivetett díkát sürgősen csökkentse, mert eddig „3 külön kenyeres emberem szökött meg a rovások magas száma miatt.”¹³⁴ A háztartásokra, illetve községekre megállapított rovások értékének beszedésénél ugyanis nem vették figyelembe, hogy az akire a rovást kivetették közben meghalt, vagy elköltözött a faluból. Az így behajthatatlan rovást a helyben maradóknak kellett megfizetni. A magas, sokszor helytelenül, a jobbágyok kárára sok visszaéléssel megállapított díka nemcsak megyénkben vezetett jobbágyszökésekhez. A szomszédos Hont megye 1711-ben azt kérte Nógrád megyétől, hogy az ideszökött jobbágyokat, akik „közönséges Teherbül reájok esendő fizetést elkerülni és azt mások nyakába vetni igyekeznek” keményen büntessék meg.¹³⁵ A magas állami adók csökkentése, a községen belüli igazságosabb szétosztása és megállapítása érdekében írtak levelet 1782-ben a gedei (Szarvasgede) jobbágyok a megyéhez. Levelükben arról panaszkodtak, hogy a faluban számos jobbágyháztartás elpusztult, „de az 50 dica továbbra is fenntartatott.”¹³⁶ 1815-ben Alsó-Szécsénke,¹³⁷ Karancskeszzi,¹³⁸ Tereske jobbágyainak az adó csökkentése és a „némely zselléreket, Árendásokat, a feles juhászokat, akik mindenféle szín alatt magokat a köz Teher alul el húzzák, az adófűtetés alá szorítatni kéri.”¹³⁹

i) A föld mértékegysége alkalmazásának különbözősége.

Az azonos nagyságú házhely után kiosztott földek és rétek mérete — különösen a XVIII. század első felében — nem volt egyforma. Egy 1778. évi feljegyzésből tudjuk, hogy Rádon az úrbérrendezésig oly kevés volt az egész házhely után kiosztott szántóföld és rét, hogy az más községekben csak fél házhelynek felelt meg. A jobbágyok „azért is régente Pusztán adták magok Lakó Helyeit, kik más helyre vették Lakásokat, kik pedig Zsölléré lettek.”¹⁴⁰

j) Aszályok, tűz- és vízkárok, járványok.

A családot, a falu egy részét, vagy az egész községet, egy vagy több járást, esetleg az egész megyét érintő tűz-, víz-, és aszálykárok, különböző járványok esetenként szintén előidézői lehetek a lakosság vándorlásának.¹⁴¹ A legtöbb és a leggyakoribb kárt a tűz okozta. A tűzkár különösen a faépítkezés időszakában érintette súlyosan a megye népét. Hiszen ekkor nemcsak a tetőzet, hanem a falak is a tűz martalékává váltak. A házatól, annak berendezésétől, ruházatától, táplálékától, esetleg állatállományától megfosztott család gyakran vehette fontolóra, hogy új otthonát hol építse fel.¹⁴² A köl-

tözés végleges elhatározásában ilyenkor segítettek azok a sérelmek is, amelyeket fentebb már felsorakoztattunk.

Az általunk vizsgált másfél évszázad számos aszályos éve közül csupán az 1816. évit említjük meg. Hogy ennek és az ehhez hasonló aszályos éveknél milyen hatása volt a megye lakosságának táplálkozási és életkörülményeire, azt leghívebben a nováki (Mátranovák) plébános levele szemlélteti, amelyet hívei érdekében a megyéhez küldött: „A Novákiak oly nagy szükségben vannak, hogy mendenekből ki fogyatkozván, az kukoritza csutkára szorultak, ezt megőrlővén, eből Kenyeret sütni kintelenítettek. De ettől az halhatatlan kenyértől oly annyira meg reked a gyomrok, hogy kinyokban, s fájdalomokban a földön hemperegnek, ordítanak mint a marha...”¹⁴³

Az időnként fellépő járványok is népvándorlást eredményezhettek. Például 1810-ben a „rothasztó hideglelés” elől, amelyben a kékkői járás lakosságának 22 $\frac{0}{10}$ -a halt meg, sokan az Alföldre költöztek a megyéből.¹⁴⁴

k) A katonaság garázdálkodása.

A XVIII. század elejétől a jobbágycsaládoknál elhelyezett katonaság garázdálkodása is jobbágyszökéseket eredményezett. 1709-ben, amikor a német katonaság Vadkertet megszállta, a lakosság erdőkbe, hegyekbe menekült és ott hosszú ideig földkunyhókban lakott. Később a kurucok az egész falut felgyújtották, a lakosságot pedig „mindennapi vastag ruházatjától” is megfosztották. Az elpusztult faluból sokan az Alföldre költöztek.¹⁴⁵ A katonának kijáró napi egy tál étel körüli vita, a jobbágyok házában betölthető joga, a katonák erőszakos, sokszor halállal végződő fellépése a házon levő parányi ablakok, a házban szabadon ömlő füst miatt, de a gyakori lopások és rablások is számos jobbágyot juttatott a szökés végleges elhatározására.¹⁴⁶

A jobbágyvándorlás formája, iránya és mérete

A lakosság vándorlására vonatkozó részletes, számszerű adatokat tartalmazó összeírással csak 1720-ból rendelkezünk.¹⁴⁷ Az összeírás közli, hogy mely megyébe, mely községbe, illetve városba, melyik Nógrád megyei községből, névszerint kik és hány évvel ezelőtt költöztek el. Tekintettel arra, hogy ez az összeírás eddig még csak számszerűségében jelent meg, hasznosnak és szükségesnek tartjuk részletesebb közlését. Összeállításunkban az elköltözött családfő nevének és az elköltözés évének feltüntetését mellőzzük.

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
Heves	Szurdokpüspöki	Megyer	1
		Felfalu	3
		Kisterenye	1
	Hatvan	Gácsfalva	1
		Megyer	1
		Keszi	1
		Szántó	3
		Tarnóc	1
		Pilis	1
		Karancsallya	1
		Kisterenye	1
		Galsa	2
		Kistracin	1
	Alattyán	Endrefalva	1
		Piliny	1
		Korlát	1
		Kazár	1
		Rárósmulyad	1
	Csány	Litke	1
		Ságújfalu	1
		Pilis	3
		Vizslás	2
		Nagyzellő	1
	Felsónána Szolnok	Litke	3
		Lóc	1
		Palotás	1
		Halászi	1
		Kálnó	1
	Szücsi	Somosújfalu	1
		Cered	1
		Nagyzellő	1
		Varsány	1
		Korna	1
	Hort	Marcal	1
		Keszi	3
		Ságújfalu	1
		Salgótarján	1
		Kisterenye	1
	Adács	Cered	1
		Vámosfalva	2
		Keszi	1
		Pilis	1
		Törincs	1
	Apc Gyöngyös	Jelsőc	2
		Miksi	1
		Turicska	2
		Nagyfalva	1
		Kalonda	1
	Pásztó Solymos	Tarnóc	1
		Rap	1
		Fülek	2
		Nagydaróc	2
		Kelecsény	1
		Törincs	1
		Patak	1
		Bárkány	1
		Kálnó	1

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
Pest	Szt. Mária	Garáb	1
		Alsóesztergály	3
	Gyöngyöstarján	Karancsberény	2
	Sár	Salgótarján	1
	Debrő	Kazár	1
		Miksi	2
	Maconka	Vizslás	1
		Kisterenye	1
		Panyídaróc	1
	Dorogháza	Kisterenye	1
	Ecséd	Óbást	1
		Brezova	2
		Miksi	1
	Istenmezeje	Cered	1
	Tar	Fülekpüspöki	1
		Gácsfalva	1
	Bátony	Csákányháza	1
		Lapújtó	1
		Gácsfalva	1
	Pata	Fülekpüspöki	1
		Nagylibercse	1
	Jánoshida	Kelecsény	1
		Lőrinci	1
	Eőris	Nagydaróc	1
		Nagyfalu	1
	Abony	Zagyva	1
		Lőrinczi	1
		Szántó	2
	Eger	Kisfalu	1
	Tiszapüspöki	Nagyzellő	4
	Nagyréde	Gácsfalva	1
		Nagyzellő	4
	Mindszent	Gácsfalva	1
	Gyöngyösoroszi	Felsőesztergály	1
	Attkár	Felsőesztergály	1
	Gyöngyöshalász	Csalár	1
	Pásztó	Törincs	1
	Nagykátá	Megyer	2
		Trás	1
		Keszi	2
		Mulyad	1
		Rao	1
		Lapújtó	1
		Megyer	1
		Rárósmulyad	1
		Vilke	4
		Patak	1
		Dejtár	1
		Vadkert	1
	Kecskemét	Megyer	1
		Keszi	1
		Kálló	1
		Szöllős	1
		Rap	1
		Lapújtó	1
		Vizslás	1
		Csákánháza	2

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
		Fülek	1
		Perse	1
		Sávoly	6
		Nyitra	5
		Csalár	1
		Romhány	1
	Szeremle	Patak	2
		Litke	1
	Tura	Karancsallya	1
		Géc	1
		Buják	1
		Cered	1
		Mohora	1
		Ebeck	2
	Zsidó	Szklabonya	1
		Trás	1
		Felsősztrégova	1
		Brezova	1
		Felsőtisznovnyik	1
		Alsótisznovnyik	1
		Nagylibercse	3
		Szklabonya	1
	Kóka	Galábocs	2
		Sipek	1
		Surány	1
		Lőrinci	4
		Tolmács	2
		Rimóc	2
		Lest	2
		Szena	1
		Patak	1
	Vác Sz. László	Felsőesztergály	2
		Varsány	1
		Bodony	1
	Egyháza	Herencsény	1
	Cinkota	Terény	2
		Bér	1
		Lest	1
		Süllye	2
		Maskova	1
		Felsőesztergály	2
	Csömör	Bér	7
		Szirák	4
		Kálló	1
		Tóthartján	1
		Süllye	3
		Szena	2
		Borosznok	1
		Kislibercse	1
		Felsőesztergály	1
		Szügy	4
		Nógrád	1
	Tápióság	Herencsény	1
		Kistracín	2
	Palota (Rákos)	Dengeleg	2
		Kálló	1
		Gede	1

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
		Romhány	2
		Nagykürtös	1
		Vadkert	1
	Rékás	Alsóesztergály	1
		Dengeleg	1
		Lőrinci	1
		Panyidaróc	3
	Vecse	Etes	1
		Lapújtó	3
		Kálló	1
	Alberti	Becske	2
		Tóthartyán	1
		Felsősztrégova	1
		Szena	1
		Tamási	2
		Lehotka	1
		Újfalú	1
		Zelenik	1
		Alsóesztergály	5
	Vác	Kálló	2
		Kalonda	2
		Alsósztrégova	1
		Losonc-Tugár	1
		Rád	1
		Vadkert	2
		Romhány	3
		Nagysztracin	2
		Tolmács	1
		Nagyzellő	1
	Földvár	Nagysztracin	1
		Kálló	1
		Lapújtó	1
		Nógrád	5
		Romhány	1
	Bicske	Kálló	5
		Karancsallya	1
		Lapújtó	2
		Tarnóc	1
		Losonc-Tugár	2
		Dejtár	1
	Üllő	Kálló	1
		Nőtincs	1
	Kisnémedi	Heréd	1
	Cegléd	Heréd	1
		Felsősztrégova	2
	Zsámbok	Heréd	1
		Vadkert	1
	Süllye	Lőrinci	1
	Ócsa	Lőrinci	1
		Paróca	1
	Dunakeszi	Tarcsa	3
		Csécse	1
		Bárkány	1
	Hévíz	Berzence	2
		Nagyfam	1
	Kőrös (Nagy)	Szinóbánya	2
		Nagyfalú	2

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
	Bia	Maskova	1
		Kálnó	1
		Tóthartján	4
		Felsősztrégova	6
		Kelecsény	1
		Alsósztrégova	3
		Udornya	1
		Legénd	2
	Pánd	Tolmács	1
		Apátfalva	3
		Pilis	1
		Fülek	1
		Borosznok	1
		Alsósztrégova	1
		Vadkert	1
	Valkó	Cered	2
	Csáktarcsa	Tóthartján	1
	Izsák	Felsősztrégova	1
	Aszód	Alsósztrégova	1
		Felsősztrégova	1
		Szentpéter	1
		Kelecsény	2
		Paróca	4
		Nagylam	1
		Lest	1
		Kislibercse	2
		Alsóesztergály	1
		Szelc	3
		Felsőesztergály	1
		Tolmács	1
		Nagykürtös	2
	Isaszeg	Alsóesztergály	1
		Nagylam	3
	Bottján	Nagylam	1
		Prága	1
		Vadkert	1
	Maglód	Paróca	2
		Nagylám	2
		Nedelistye	1
		Nagylibercse	1
		Abelova	2
		Vámosfalva	2
	Acsa	Nagylám	11
		Alsóesztergály	1
	Tóthgyörk	Lest	5
		Brezova	3
		Turopolya	1
		Szena	1
		Lentvora	1
		Felsőesztergály	1
	Újfalu	Lest	2
		Turopolya	2
		Veres	1
	Domony	Lest	3
	Fót	Borosznok	1
		Szena	1
		Nagylibercse	1

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
Jász kerület	Sződ	Brezova	1
		Borosznok	1
		Alsósztrégova	2
		Kisfalu	1
	Ráckeve	Tórincs	1
		Tolmács	1
		Horpács	1
		Tórincs	1
	Kalocsa	Tórincs	1
		Jánoshida	1
	Boldog	Lehotka	1
		Vilke	1
	Sz. Lőrincskáta	Nagyzellő	1
		Panyidaróc	1
		Miksi	2
		Dejtár	1
	Csővár	Abelova	2
	Monor	Maskova	1
		Tiszovnyik	1
	Dömsöd	Kisoroszi	1
	Szeceő	Vadkert	1
	Gödöllő	Szklabonya	1
		Szilenyik	4
		Nagysztracin	2
		Kissztracin	1
	Apostag	Jenő	1
		Verőce	2
		Tórincs	1
		Nógrád	6
	Dab	Kisoroszi	1
	Solt	Rád	1
	Keresztúr	Bodony	1
	Pécel	Kisoroszi	1
	Hatvanpüspöki	Rád	1
		Dejtár	1
	Kiskőrös	Bánk	4
	Kisnémedi	Dejtár	1
	Kis-Vác	Felsőpetény	1
	Sáp (Tápió)	Szentpéter	1
		Svilenyik	1
	Tarcsa	Szentpéter	1
		Nagyzellő	1
		Csalár	1
		Svilenyik	1
	Veresegyháza	Kissztracin	1
		Szügy	1
		Csalár	1
		Felsősztergály	2
	Mácsa	Felsősztergály	1
	Dósa	Felfalu	5
		Piliny	2
		Dengeleg	1
		Keszi	6
		Sóshartyán	3
		Ecseg	1
		Nagydaróc	1
		Lapújtó	1
		Brezova	2

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
	Jákóhalma	Borosznok	1
		Alsósztrégova	2
		Megyer	1
		Kazár	1
		Homokterenye	1
		Nagyzellő	8
		Veres	1
	Jászberény	Alsósztrégova	1
		Megyer	1
		Pilis	1
		Halászi	1
		Hugyag	1
		Lóc	1
		Liptagere	2
		Lőrinci	2
		Bárkány	2
		Mihálygerge	2
		Kálnó	1
		Terbeléd	1
		Rap	14
		Salgótarján	2
		Kazár	3
		Kisterenye	3
		Somosújfalu	2
		Korlát	2
		Nyitra	1
		Prága	1
		Závoda	1
		Alsósztrégova	1
		Vilke	1
		Jelsőc	1
		Panyidaróc	3
		Nagykürtös	1
		Miksi	1
		Nagyzellő	1
		Csalár	2
		Vadkert	1
		Patak	1
	Kun Sz. Márton	Endrefalva	1
		Nyitra	2
		Sávoly	1
		Galsa	1
		Nagydaróc	1
		Kelecsény	2
		Baglyasalja	1
		Kazár	1
	Apáti	Rárósmulyad	1
		Piliny	5
		Csitár	1
		Mulyadka	1
		Rap	2
		Salgótarján	2
		Óbást	2
		Hidegkút	2
		Bolyk	2
		Korlát	1
	Fényszaru	Trás	2

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
Hont		Szinóbanya	6
		Turicska	2
		Kálnó	2
		Nagyfalu	1
		Mlágó	1
		Csehrézó	2
		Málnapataka	1
		Rónya	3
		Uhorszka	7
		Osgvin	4
		Hradistya	3
		Berzence	1
		Zelene	1
		Poltár	5
		Garáb	3
		Mulyad	1
		Kisterenye	1
		Brezova	1
		Alsósztrégova	1
		Miksi	1
		Nagvsztracin	10
		Bodony	1
	Gyoma	Felsősztrégova	1
	Sirák	Nagviam	1
		Prága	1
	Hídvég	Nagviam	1
		Lest	1
	Drégely	Nagviam	1
	Bacófalva	Brezova	1
	Újfalva	Alsósztrégova	1
	Ipolyvece	Szentpéter	1
		Patak	1
	Podluzsány	Nedelistye	1
	Nagyfalu	Patak	1
	Inám	Patak	1
	Leszenye	Csesztve	1
	Esztergom	Tórinck	1
	Párkány	Nagvzelló	2
	Ebed	Vadkert	2
Zemplén	Kéménd	Nagvkürtös	1
	Újhely	Megyer	1
		Fülekpüspöki	1
Komárom	Tokaj	Etes	1
	Ekeres	Endrefalva	1
	Ekel	Keszi	1
	Komárom	Cered	1
Csongrád	Szeged	Verőce	1
		Varsány	1
		Terény	1
		Lőrinci	4
		Csécse	1
		Salgótarján	1
		Fülekpüspöki	1
		Nyitra	1
		Lőrinci	1
		Sávoly	1
	Mindszent	Panyidaróc	1

Mely megyébe	Mely községbe ill. városba	Mely községekből	Az elköltözött családok száma
Pozsony	Szentés	Lehotka	1
	Magyarbél	Panyidaróc	1
	Somorja	Bárkány	1
	Cseklész	Ebeck	1
Bars	Léva	Patak	1
	Csejkő	Heréd	1
Torna	Torna	Veres	1
Nyitra	Újlak	Terteléd	1
	Újváros	Nagvzellő	1
Tolna	Szerdahely	Tótnartyán	1
	Felső-Szöllős	Vámosfalva	1
	Paks	Dejtár	2
	Dunaföldvár	Tóthartyán	2
	Szekszárd	Závoda	1
	Korpona	Dejtár	2
Zólyomi	Polonka	Gácsfalva	1
	Viglás	Nagylam	1
	Nagyszalatna	Gergelyfalva	1
Szabolcs	Tura	Felsősztergály	1
		Gergelyfalva	1

Az összeírás alapján a megyéből elköltözöttek számát 1680—1720 között 3570—5380 főre becsülhetjük. A vándorlás későbbi ütemére kimutatásaink nincsenek, de a fentebb közölt adatainkon kívül az összeírások névanyagának vizsgálata is bizonyítja a lakosság folyamatos elköltözését a megyéből. A megye négy járásából 5—5 község 1771. és 1828. évi összeírásainak névanyagát hasonlítottuk össze. A húsz község közül 12-ben cserélődött ki teljesen a lakosság a két felmérés között.¹⁴⁸

A lakosság elköltözésének formája általában a szökés volt. A többnyire spontán, azonos időpontban esetleg néhány családra korlátozva történt. Az újratelepítés időszakában még nagyobb időegységet figyelembe véve sem jelentős az egy községből elvándorlók száma. 1680—1720 között megszökött 1411 jobbágy a megye 179 falujából indult útnak, vagyis falvanként átlag 7,9 jobbágy.¹⁴⁹ Lényegesen nem változott meg a szökések aránya a 20-as évek után sem. Dengelegről 1723—1733 között 7, Felsősztrégováról 1720—1742-ig 8 jobbágy szökött meg.¹⁵⁰ A század második felétől, a fentebb említett falvak lakosságának teljes kicserélődésére utalva, a községenkénti elvándorlás nagyobb ütemű lehetett. Csécséről¹⁵¹ 1779—1785 között 12 portiót fizető lakos, Nagy-Sztracinból 1810—1817-ig 33 férfi és 32 asszony „ment le az ország alsó részeire.”¹⁵² Természetesen, hogy ebben az időben sem egy-két év, hanem néhány évtized alatt cserélődött ki a falvak lakossága. Ritka kivételként említhetjük meg Sámsonháza és Szupatak esetét, ahonnan az egész falu népe — sajnos indító okait nem ismerjük — 1815 tavaszán a Bánságba költözött.¹⁵³

Hol telepedtek le a megyéből megszökött lakosok? Mint forrásaink erre utalnak, a török után először a felvidéki (Hont, Nyitra, Zólyom) megyékbe vándoroltak nagyobb tömegben nógrádiak.¹⁵⁴ A

XVIII. század elején Pest megyébe irányult a szökések zöme. 1723-ban Pest megye 67 községébe 428 család költözött Nógrád megye 117 helységéből.¹⁵⁵ Ugyanebben az időben Jászságban is többen letelepedtek. A távol fekvő Békésbe még kevesen merészkedtek. Bár 1704-től kezdve szöktek Csabára nógrádiak, de a maximumot a 20-as években érte el a vándorlás, amikor egy év alatt 38 jobbágy költözött Békéscsabára.¹⁵⁶ 1722-ben Szarvast, 1723-tól Mezőberényt telepítették be Nógrád megyei evangélikus szlovákokkal.¹⁵⁷

A XVIII. század első felében nógrádiak letelepedéséről tudunk a Heves megyei Kismána, Tarnaszentmária, Szajla, Mátraballa, Szurdopüspöki, Pásztó községekben is.¹⁵⁸

A század közepétől a nógrádi szökevények letelepülési helye Pest, Békés megyéből áttevődött Csongrád, Csanád megyébe és a Bánságba. Még a XIX. század első felében is sokan költöztek az ország déli vidékeire.¹⁵⁹

Nem lehet figyelmen kívül hagyni a lakosság megyén belüli vándorlását sem, amelynek általános két formája lehetett: a szökés és az áttelepítés. 1720-ig 340 jobbágy változtatta meg szökés útján lakóhelyét a megyén belül.¹⁶⁰ Később is gyakran találkozhatunk szökött jobbágyokkal, akik a megyén belül más-más községben telepedtek le. 1718—1742 között Felsőtiszovnyikról (Felsőtiszás) négy, Nedelistyéről (Nederes) egy jobbágy szökött Vanyarcra.¹⁶¹ Gyakran előfordult az is, hogy a földbirtokosok a kisterjedelmű, vagy kedvezőtlen fekvésű birtokaikról áttelepítették jobbágyaikat a gazdálkodásra alkalmasabb földekre. Természetesen ennek ellenkezőjével is találkozhatunk: a jobbágyokat a rosszabb minőségű földekre költöztették, hogy a termékenyebb földeket majorságukhoz csatolják. 1725-ben Udornya jobbágyait ez utóbbi ok miatt telepítették át Lónyabányára.¹⁶²

A lakosság elköltöztetésének fentebb ismertetett okaiból elsősorban az az összkép alakulhat ki bennünk, hogy csak az elszegényedett, mindenétől megfosztott családok költöztek az Alföldre, vagy az ország más vidékeire. Forrásaink azonban arról vallanak, hogy a megyei viszonylatban jómódú jobbágyok közül is többen elszöktek a megyéből. Az 1742-ben Legéndről megszökött négy jobbágy közül kettőnek hat ökre és hat lova, egynek pedig négy ökre és öt lova volt.¹⁶³ Szinobányáról is négy ökrű és két lovú jobbágyok szöktek meg 1744-ben.¹⁶⁴ Nagy-Sztracinból 1810—1817 között 33 családról az alszolgabíró jelentése megjegyzi: „... a Ki-Költözöttek többnyire házhelyeket bíró jobbágyok lévén, magokkal vonó marhájokat is le vitték.”¹⁶⁵ Nem csodálkozhatunk azon, hogy egy Nógrád megyében gazdagnak mondott hat ökröt és hat lovat tartó, de viszonylag kisterjedelmű szántóföldet bíró jobbágy az Alföldre szökött, ahonnan olyan híreket hallott, hogy ott ki-ki annyi földet foghat fel a határba, amennyit ereje megenged. A vallási szabadságukban megsértett evangélikusok miért ne szöktek volna Harruckern János Békés megyei birtokaira, amikor onnan olyan hírek érkeztek, hogy ott vallásukat szabadon gyakorolhatják.¹⁶⁶

A megye egyes községeiből elköltözött lakosság letelepedése nagy szóródást mutat. Az egy községből elvándorolt lakók ritkán települ-

tek le azonos helységben. Ezt fentebb közölt rovatoss kimutatásunk is bizonyítja. De további példákat is hozhatunk ennek igazolására. A Dengelegről 1723—1733 között megszökött hét jobbágý közül egy sem költözött ugyan abba a helységbe¹⁶⁷ Felsösztregróváról 1720-1742 között elköltözött nyolc jobbágý közül csak hárman telepedtek le a Pest megyei Pilis községbe. A többi család Szarvas (Békés megye), Alberti, Cegléd, Maglód (Pest megye), Gyöngyös (Heves megye) helységeket választotta lakhelyéül.¹⁶⁸ A letelepedés szétforgácsoltságának nyilván biztonsági oka is volt. Mint Fügedi Erik megjegyzi: „Ha egy-egy falu szökött jobbágýai együtt települtek volna meg, akkor könnyebben megtalálhatók lettek volna.”¹⁶⁹

A XVIII. és a XIX. század első felében tapasztalt „népvándorlás” kutatásával kapcsolatban felvetődik egy kérdés: vajjon a megyéből elszökött, véglegesen, vagy ideiglenesen az ország más vidékein letelepedett lakosság Nógrád megyei volt-e, illetve annak lehet-e tekinteni azok többségét? Konkrétan olyan esetekre gondolunk, amikor Árva, Liptó, Zólyom megyékből, vagy Morvaországból Nógrád megyébe telepedett család egy-két év után — most már mint Nógrád megyei szökevény — az ország más részébe költözött. Az itt eltöltött néhány esztendő csupán ismereteit gyarapította. Az Alföldre költözés után azonban nem tekinthetjük a Nógrád megyében sajátos gazdasági és társadalmi viszonyok között kialakult tárgyi és szellemi kultúra hordozójának és terjesztőjének.

JEGYZETEK

1. A paraszti életre vonatkozó résztemákat külön tanulmányokban kívánjuk fel dolgozni. Eddig megjelent: Zólyomi József: Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján. (1700—1850). Nógrád megyei Múzeumi Közlemények, 1974/20. 5—74 l.
2. Belizky János: Nógrád megye története. Salgótarján, 1974. I. kötet 139—140. l.
3. Makkai László: Nógrád megye története 1848-ig. In: Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954. 56. l.
4. A nemesek többsége Fülek városába menekült, innen irányították a gazdálkodást majorsági földjeiken a török háborúk alatt. (Nógrád megye Levéltára (továbbiakban: NmL.) XV. 2. Nagy Iván iratgyűjteménye, 1663.)
5. Az 1728. évi összeírás az egyes falvaknál gyakran kiemeli, hogy azok Buda visszavétele után kezdtek benépesedni. (Schram Ferenc: Kiskiskun megye története néprajza (1686—1848). Levéltári Szemle. 1968. 662. l. Eddigi ismereteink szerint a XVII. század végén települt be Csesztve (Kálnay Nándor: Csesztve község története és leírása. Bp. 1884. 8—9. és Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Ertekezések a történeti tudományok köréből. 49. sz. Bp. 1969. 134. l. Balassagyarmat (Nagy Iván: Balassa-Gyarmat. Új Magyar Múzeum. VIII (1858) 223—224. l.), Galgaguta (Manga János: A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban. Ethnographia. LXVII (1956) 245. l.), Lucfalva (NmL IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlési iratai, c). iratok (továbbiakban: Közgy. iratok) F. 1771/44—86.), Szűgy (NmL IV. 1. Közgy. iratok Z. 1749/1., Alsó-Bodony (NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1172.).

6. NmL IV. 1. Közgy. iratok Z. 1749/1.
7. Uo. F. 1771/44—86.
8. NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1172.
9. Kálnay, i.m. 8—9. l. (L.: 5. sz. jegyzet).
10. Nagy I., i.m. 231—232. l. (L.: 5. sz. jegyzet). Az 1663-ban elpusztult város újratelepítésére 1690-ben került sor. A város két földbirtokosa egy-egy jobbágyot bízott meg az újratelepítéssel.
11. A megkérdezettek vallomásaikban csak azt mondták meg, hogy melyik megyében születtek. Községet ritkán említenek. Az eddig feltárt forrásaink sajnos nem alkalmasak arra, hogy megközelítőleg is körvonalazzuk valamely község lakóinak származását. Ez már azért is körülményes, mert a betelepülés nem egyszerre és többnyire nem is egy megyéből történt.
12. Alsó-Bodony három jobbágynak betelepítési szerződésében olvashatunk a jobbágyok kötelezettségeiről és jogairól. (NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1172). Tari Mihály 70 éves csécei jobbágy 1752-ben tett vallomásából: „... a midőn valamely Ember Jobbágnak be tette magát a melly Földes Úrtul Levelet hozott magával, tehát az Helység Birája rendszerint osztotta mind Rétet s mind földet kinek-kinek egyaránt...” (NmL IV. 31. Processus terminati 1747/890.).
13. NmL IV. 1. Közgy. iratok Z. 1749/1.
14. NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1172.
15. Uo. 1754/1203.
16. A mai Nógrád megye területén elpusztult helységek felsorolása megtalálható: Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954. 431—434. l. A felsorolás hiányos.
17. Radványi Ferencnek (a megye első monográfia írójának) Legenden 5, Szécsénykovácsba 4, Kiskérbe 2. Nedelityén 1, Kiskürtösön (ahol lakott) 3 egész házhelye volt. (NmL IV. Inquisitiones 1727/8, 1747/104.).
18. Kőkényes falunak egyidőben öt földesura volt. (NmL IV. Instantiae 1793/207.).
19. Ilyen nemesek laktak Cserhátszentiván, Rimóc, Nógrádmegyer, Nagylóc, stb. községekben.
20. Harmati Béla: Az ósagárdi ág. hitv. evangélikus egyház története. Ósagárd, 1936. 4. l.
21. NmL IV. Inquisitiones 1740/71.
22. Uo. 1753/63.
23. Kálnay, i.m. 9—22. l. (L.: 5. sz. jegyzet).
24. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1794/653.
25. Chobot Ferenc: A romhányi plébánia története. Bp., 1913. 71. l. és NmL IV. 31. Processus terminati 1754/1172.
26. NmL IV. 1. Közgy. iratok Z. 1749/1.
27. A község harmadik része az esztergomi káptalané volt. Az elpusztult falunak ebbe a részébe katolikusokat telepítettek. (Kálnay, i.m. 8. l.).
28. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1/1714/98—3—19.
29. Uo. F. 1771/44—86.
30. NmL IV. Inquisitiones 12—1771/142. A fentebb említett földbirtokosok a legritkább esetben birtokolták az egész falut. Így a telepítést csak az ő birtokrészükre értjük. Gyakran előfordulhatott, hogy ugyanabba a faluba más földbirtokos katolikusokat telepített. Itt jegyezzük meg, hogy nemcsak evangélikus, hanem katolikus szlovákokat is telepítettek a megyébe. Ilyen község pl. Nézsa.
31. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1752/27.
32. Borovszky, i.m. 17. l. Más forrás 1721-re teszi a község betelepítését. (Schram, i.m. 660. l.).
33. Trázs (Órhalom) községben 1781—1828 között két egész telekkel emelkedett a jobbágyok által használt telkek száma. Az öt új jobbágy közül négyen negyed, egy pedig egész telket kapott. (NmL 1781. és 1828. évi összeírások).
34. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1831/19.
35. Acsády Ignác: Magyarország népessége a pragmatica sanctió korában 1720—21. Bp. 1896. 350—352. l.
36. NmL 1728., 1771. évi összeírások.
37. NmL IV. Processus terminati 1754/1207.
38. NmL IV. Inquisitiones 1728/22.
39. Uo. 1737/40.

40. Uo. 1737/22.
41. NmL IV. 31. Processus terminati 1748/973.
42. *Radványi* Ferenc: *Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád.* (OSZK. Fol. Lat. 315.).
43. NmL IV. Inquisitiones 1737/22.
44. Uo. 1753/93.
45. NmL IV. 31. Processus terminati 1760/1531.
46. NmL IV. Inquisitiones 1737/26.
47. Tari Mihály 70 éves csécei jobbágy vallomásában olvashatjuk: „... a mellynek pedig nagyobb birtoka volt Bíró adása nélkül is maga ereje Szerint ortot magának.” (NmL IV. Processus terminati 1747/890.).
48. Az északon fekvő Udornya, Abelfalva községekben írtványföldeket nem írtak össze a XVIII. század közepén. (NmL 1771. évi összeírások).
49. A szécsényi járás 1720. évi összeírásában 13 községről jegyzi meg, hogy a földeket háromnyomásban művelik. (NmL 1720. évi összeírás).
50. A XVIII. század első felében forrásaink tíz esetben utalnak arra, hogy a jobbágyok rendszeresen trágyázzák földjeiket. (NmL IV. Inquisitiones 1737/41, 1732/8, 1734/28, 1743/69, 1744/109, 1745/11, 1746/61.).
51. NmL IV. 22. Nógrád megye adószedőjének iratai. b. (Kárösszeírások 1735. Továbbiakban: Kárösszeírások).
52. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1738/42.
53. *Acsády*, i.m. 353. l.
54. NmL IV. 31. Processus terminati 1761/1497.
55. Uo. 1761/1498.
56. Uo. 1761/1489.
57. Uo. 1761/1492.
58. Uo. 1761/1493.
59. Uo. 1761/1486.
60. Uo. 1723/101.
61. Uo. 1754/1208.
62. *Niedermann* Imre véleménye szerint a XVIII. század közepétől a losonci piac veszített jelentőségéből, a súlypont Vácra helyeződött át. (*Niedermann Imre: Nógrád és Besztercebánya. In.: Nógrádi élet a régi világban. Bp. 1942. 13. l.* (Kutatásaink azt bizonyítják, hogy a losonci piac jelentősége nem csökkent a század közepétől. (Vö.: *Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Esmertése ... Pest, 1826. II. 43—44. l.*).
63. *Acsády*, i.m. 352. l.
64. NmL 1720. évi összeírás.
65. NmL IV. 1. Közgy. iratok Z. 1734/2.
66. NmL IV. Inquisitiones 1721/2.
67. Balassagyarmaton még 1852-ben is kétnyomásban művelték a földeket. (Bozena Nemcova: *Balassagyarmat néprajza. Kézirat.*)
68. NmL IV. Inquisitiones 1753/1875.
69. NmL IV. 31. Processus terminati 1770/1875.
70. NmL IV. 71. Archivum mixtum III. 1828/1.
71. Rádai Pál iratai, 1703—1706. Bp. 1955. 6. l.
72. NmL IV. Inquisitiones 1732/8.
73. Néhány esetben bér munkásokkal is találkozhatunk a XVIII. század első felében. *Patkó István* ebecki nemes 1721-ben „pénzes ekékkel” szántatta meg földjét. (NmL IV. Inquisitiones 1721/1.) — *Nándori Bene István Karancseszi* (NmL IV. Inquisitiones 1731/82.), és *Meskö János* petői birtokán béreseket alkalmazásáról tudunk. (NmL IV. 31. Processus terminati 1716/115.).
74. 1732-ben a vecseklői jobbágyok és zsellérek Nagy-romhányba, a nagy-romhányiak viszont Vecseklőre jártak rendszeresen dolgozni. (NmL IV. Inquisitiones 1732/8.).
75. Az idevonatkozó adatokat a résztanulmányoknál közöljük.
76. Egy vilkei kárbecslésben olvashatjuk: „*Kis István* zsellérnek és a nála zselléreskedő *Medo Ferenc*nek minden házi eszköze elégett.” (NmL IV. 22. Kárösszeírások 1830).

77. Összehasonlításul a megye északi (Málnapatak) és déli (Heréd) részén fekvő egy-egy község 1771. évi adatait közöljük. Málnapatakon 31 egész házhelyen 88 jobbágyot, 31 házaspár és 13 háztalan zsellért írtak össze. Ugyanakkor Heréden 38 egész házhelyen 39 jobbágy és 6 házaspár zsellér lakott. (NmL IV. 71. Miscellanea X. 1771/31—143.).
78. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1796/129.
79. Uo. B. 1764/17—76.
80. Acsády, i.m. 353. 1.
81. NmL IV. 1. Közgy. iratok L. 1771/10.
82. Uo. B. 1771/24.
83. NmL IV. 1. Közgy. iratok L. 1752/26.
84. NmL IV. 33. Fiscalia 1786/LXVII/83.
85. NmL IV. 71. Miscellanea X. 1770/4—2—8.
86. Zólyomi József: Észak-Cserhát állattartásának másfél százada. Agrártörténeti Szemle. X. (1968) 446—448. 1. A felsorolást tovább bővíthetjük: Felső-Esztergály, Hradistya, Korna, Mlágó, Tosoncza, Bisztricska lakói hordót, kereket, szekrényt és egyéb faeszközöket, a podrecsányiak pipát, a nagyfaluiak fazekat készítették, a rózsalehotaiak méhészetével foglalkoztak. Madacska, Tót-Hartyán lakói az Alföldre jártak dolgozni, a lestiek fuvarozásból éltek. (Fényes Elek: Magyarország s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1837. II. 215—244. 1.).
87. Mindkét kifejezést Fél Edit vezette be az irodalomba. (Fél Edit: A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson. Bp. 1944. — Fél Edit — Hofer Tamás: Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Néprajzi Közlemények, XII (1967) 83. 1.
88. NmL IV. 1. Közgy. iratok B. 1753/33—61.
89. NmL A szécsényi járás háztulajdonosainak és családtagjainak 1834., 1840. évi összeírása.
90. Uo.
91. NmL IV. 31. Processus terminati 1760/1531.
92. Uo. 1753/1153.
93. Uo. 1755/1218.
94. NmL IV. Inquisitiones 13—1779/72.
95. Uo. 13—1779/76.
96. NmL IV. 33. Fiscalia 1785/LXIII/11.
97. Acsády, i.m. 353. 1.
98. NmL IV. Inquisitiones 1737/26.
99. NmL IV. 1. Közgy. iratok J. 1771/28—87.
100. Uo. 1786/383—604.
101. Uo. 1786/384.
102. NmL IV. Instantiae 1793/385.
103. NmL IV. 1. Közgy. iratok J. 1771/19—87.
104. NmL Közgyűlési jegyzőkönyv, 1815/92.
105. NmL IV. 3. Közgy. iratok D. 1782/323.
106. NmL IV. Instantiae 1793/447.
107. Uo. 15/1804/505.
108. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1786/383.
109. NmL IV. 33. Fiscalia 1802/27.
110. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1796/557.
111. Nándori Bene Ferenc karancseszi földbirtokosról 1770-ben feljegyezték, hogy „... kocsijába hat lovat rezes hámmal, bokrétaán tartott, csatlóssal élt kocsija körül és két lovas legénnyel járt...” Költekező életmódja miatt annyira eladósodott, hogy tartozásai kiegyenlítésére Nyitra és Pozsony megyében levő birtokait el kellett adnia. (NmL IV. Inquisitiones 12—1770/129.).
112. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1785/LXIII/11.
113. Uo. 1796/109.
114. NmL IV. Inquisitiones 1756/99.
115. Uo. 12—1771/145.
116. Uo. 12—1781/115.

117. A XVIII. század közepétől az uradalmi alkalmazottak száma megszorodott ugyan, de ezek többségükben pásztorok, faragóbéresek, kerülők, vadászok, stb. voltak. A föld művelését, a termények betakarítását továbbra is a jobbágyok és zsellérek végezték, természetesen robotban.
118. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1786/384.
119. NmL Közgyűlési jegyzőkönyv 1815/92—315.
120. Kovacsics József: A történeti statisztikai forrásai. Bp. 1957. 20. tábla.
121. NmL IV. 22. Vegyes összeírások 1840.
122. Kovacsics, i.m. 21. tábla és NmL 1828. évi regnicoláris összeírás.
123. NmL IV. 22. Vegyes összeírások 1840.
124. Kovacsics, i.m. 21. tábla.
125. 1720: Acsády, i.m. 353. p.
1787: Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. 120. p.
1837: Fényes, i.m. II. 206. p.
126. NmL IV. Inquisitiones 1737/15.
127. Uo. 1746 51.
128. Uo. 1767/92.
129. Példaként említjük meg, hogy a XVIII. század végéig Csitár és Iliny község Nógrádmargal filiája volt. (NmL IV. 1. Közgy. iratok 1785/38—43). A XIX. század első felében Iliny már a csitári anyaegyházhoz tartozott. (NmL IV. 3. Közgy. iratok 1834/26.).
130. Vö.: Dajszászyne Dietz Vilma — Manga János: Nógrádmegyei szabadrajzú himnuszok. Magyar népművészet XIX. Bp. 1954. 7—8. p.
131. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1795/347.
132. NmL IV. Inquisitiones 1732/37.
133. Uo. 1737/22.
134. NmL IV. 1. Közgy. iratok 1/1715/1—19.
135. Uo. 1711/1—14.
136. Uo. 1782/540.
137. NmL Közgyűlési jegyzőkönyv 1815/92—1833.
138. Uo. 1815/92—317.
139. Uo. 1815/92—426.
140. NmL IV. Inquisitiones 13—1778/63.
141. Nem tekinthetjük feladatunknak, hogy tanulmányunkban a megye népét ért károk, betegségek összes formáiról említést tegyünk és részletes elemzés alá vegyük azoknak hatását a lakosságra.
142. Forrásainkban gyakran találkozunk olyan tűzkárok említésével, hogy a kárt szenvedetteknek csak az maradt meg ami éppen rajtuk volt. (Pl.: Csesztve — 1726. (NmL IV. 22. Kárösszeírások), Alsósztrégova — 1758. (NmL IV. 1. Közgy. iratok C. 1758/69.), Alsópetény — 1769. (Uo. X. 1769/16—84.).
143. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1817/458.
144. Uo. 1810/574.
145. Uo. 1712/16—2.
146. Wellmann Imre: A parasztság helyzete az úrbérrendezés előtt. Bp. 1955. 11. p.
147. A megye szökött jobbágyairól 1720-ban készült összeírást Fügedi Erik dolgozta fel: Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrár-történeti Szemle, VIII (1956) 313—331. l. — Uő: Békéscsaba újratelepítése. (Bé-kési Élet. 1969/1. 56—65. l. Felhasználta még: Ján Siráczky: Stahovanie Slovákov na Dolnu zem v 18. a 19. storoci. Bratislava, 1966.
148. NmL 1771. és 1828. évi összeírások.
149. Fügedi, i.m. (1969) 60. l.
150. NmL IV. Inquisitiones 1733/56 — 1748/63.
151. NmL IV. 1. Közgy. iratok M. 1785/311.
152. Uo. 1/1820/719.
153. NmL Közgyűlési jegyzőkönyv 1815/714—715/92.
154. Petróci Sándor: Pest megye újjátelepülése 1711—1760. In: Pest megye múltjából. Bp. 1965. 96. l.
155. Uo. 96—97. l.

157. Barabás Jenő: Békés megye néprajza a XVIII. században. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 58—59. sz. Gyula, 1964. 8. 1.) Lásd még: Implom József: Mezőberény újratelepítése és története a kései feudalizmus időszakában (1723—1848). In: Mezőberény története. Mezőberény, 1973. I. 98. 1.
158. Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. (Heves megyei Füzetek 3. sz. Eger, 1955. 18—19. 1.)
159. A XVIII. század második felében — eddigi ismereteink szerint a Csongrád megyei Kiskundorozsmán, Kisteleken (Csikvári Antal: Csongrád vármegye (Vármegyei Szociográfiák I. Bp. é. n. (1938) 40, 50 1.), a Csanád megyei Tornyan telepedtek le Nógrád megyeiek. (Bohdaneczky Ervin: Csanád vármegye nemzeti-ségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Makó, 1940. 26. 1.) A XIX. század első felében Nógrád megyeiek letelepedéséről tudunk a Csanád megyei Kevermes, Kovácsháza, Nagy-Iratos, Mezőpalota (Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. Bp. 1897. II. 278—279, 312, 414, 606. 1.), Csanádapáca (Miklya Jenő: Csanádapáca. Csanádapáca, 1962. 22. 1.) községekben, valamint a Bánátban levő Nagylajosfalván. (Buchmann Károly: A délmagyarországi telepítések története. I. Bánát. Bp. 1936. 94. 1. A levéltári források szerint 1805-ben több patvarvarci jobbágypárt költözött a Csanád megyei Nagylak községbe. (NmL IV. 33. Fiscalisa 1808/15.). Vö.: Báth János: Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében. (Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei. 1974. 293. 1.)
160. Fügedi, i.m. (1966). 326. 1.
161. NmL IV. Inquisitiones 1748/63.
162. Uo. 1774/15.
163. Uo. 1742/31.
164. Uo. 1748/27.
165. NmL IV. 3. Közgy. iratok 1/1820/719.
166. Vö.: Fügedi, i.m. (1969) 56—65. 1.
167. A hét jobbágypárt az alábbi helységeken telepedett le: Kiskőrös, Kecskemét, Vác (Pest megye), — Rékas, Palota, Csatalia (Csanád megye), — Szarvas (Békés megye). (NmL IV. Inquisitiones 1733/56.)
168. NmL IV. Inquisitiones 1748/63.
169. Fügedi, i.m. (1966) 319. 1.

A keresztelés szokásai az Ipoly menti falvakban

A keresztelés szertartása a keresztény vallás liturgiájába tartozó aktus. A liturgia által előírt cselekvéssor köré a gyakorlat folyamán koronként, vidékenként, társadalmi rétegenként bizonyos szokásmechanizmus alakult ki, amely a szokáskutatók érdeklődési körébe tartozik. E szokáskomplexum egyik csoportját a mágikus cselekvések alkotják, amelyekben különböző hiedelmek, képzetek öltenek testet, s így a néphit kutatóit is foglalkoztatják. Továbbá keresztelekor válik az újszülött családja tagjává, ettől kezdve tartja számon a tágabb közösség. Az elvárások és kötelezettségek bonyolult együttesének feltárása a társadalomnéprajz feladata. Ebben az irányban tágitja a témát a keresztelessel létrejött műrokonság kérdése, amely nem korlátozódik csupán a keresztszülők és gyermek közötti kapcsolatra, hanem a szülők és keresztszülők között is új viszonyt jelent. A műrokonság egyes kérdései a népi jogélet kutatásába is beletartoznak. Utalhatunk még itt a keresztnévadásra, amely külön vizsgálódási területet is jelenthet a kutatás számára.

A keresztelői szokásokról bőségesen találunk anyagot a magyar néprajzi irodalomban. Az idevonatkozó adatok azonban jobbra szétszórtnak, különböző vegyes témakörű munkákban fordulnak elő. Már a múlt század közepétől egyre több utalást találunk a keresztelés népi gyakorlatára vonatkozóan újságok cikkeiben, tájmonográfiákban, útleírásokban stb.¹ Az 1867-ben megjelenő első magyar népszokás gyűjtemény több vidék kereszteleési szokásairól közöl hosszabb-rövidebb leírást.²

A múlt század végétől az Ethnographia, majd a Néprajzi Értesítő megindulásával sorra látnak napvilágot egy-egy község, vidék népszokásait bemutató cikkek, amelyekben a jeles napi, a gazdasági élethez fűződő hagyományok mellett az élet jelentős eseményeihez kapcsolódó szokások is helyet kapnak.³ Egyes szerzők érdeklődése elsősorban az utóbbiakra irányul.⁴ Általában elmondhatjuk, hogy a lakodalom látványosabb, gazdagabb szokáseggyüttese mellett kevesebb figyelmet fordítanak a kereszteleési szokásokra. Röviden ismeretlik a kereszteleés, kereszteleői lakoma lefolyását, a komaasszony ételhordását, esetleg utalnak a keresztszülők kiválasztására, azok

néhány kötelezettségére, felsorolják a leggyakoribb keresztneveket. Mindössze *Vakarcs Károly* dolgozata⁵ érdemel külön említést, amelyben a Torontál megyei németek keresztelési szokásait mutatja be apró részletekre kiterjedő alaposítással. Ebből a körültekintő közéletésmódból adódik, hogy olyan vonatkozásokat is rögzít, amelyek később a társadalomnéprajz kérdőpontjai (keresztszülők kiválasztása, kötelezettségei, a közösség szerepe, viszonya a kérdéses szokásokhoz). Figyelmet fordít a vizsgált család gazdasági helyzetében gyökerező szokásmódosulatokra is.

Kereszteléssel kapcsolatos adatokat tartalmaz számos, néphiedellemmel foglalkozó közlemény is.⁶ Találunk köztük olyanokat, amelyek a gyermek személye, élete körül csoportosítható hagyományt vizsgálják.⁷ Az elszórt, vagy rendszerezett adatokból összeálló kép szerint a keresztelővel kapcsolatos hiedelmek egyik fontos csomópontja a védtelen csecsemő — és részben az anya — kiszolgáltatottsága az ártó hatalmaknak (gyermek elváltása, megrontása, tej- és álomelvitel, amiből egy sor preventív és produktív mágikus cselekvés adódik. A keresztelés lefolyásának véletlenszerű vagy szándékolt eseményeiből a gyermek jövőjére, sorsára igyekeztek következtetéseket levonni. Ide sorolhatók még a kereszteletlenül elhalt gyermekről kialakult képzetek.

Egy-egy összehasonlító adat kedvéért érdemes átlapozni a hiedelmeket, szokásokat rögzítő, vegyes tartalmú, kisebb cikkeket is.⁸

Összefoglaló, monográfikus jellegű leírásokban⁹ többnyire találunk a szokások között keresztelővel kapcsolatos utalást. Sőt egy-egy alaposabb képzettségű vagy körültekintőbb gyűjtést végző szerző az eddig felsoroltaknál részletesebb ismertetést közöl. Így pl. *Istvánffy Gyula* a matyókról és a borsodi palócokról szóló munkáiban.¹⁰ Nem általánosít, észreveszi a gazdasági helyzetből, felekezeti különbségekből fakadó változatokat, és nem kerül el figyelmét az egyes falvak között mutakozó, sokszor csak árnyalati eltérések sem. *Jankó János* munkáinak értéke — témánk szempontjából — szintén alapos megfigyeléseiből, pontos leírásaiból adódik.¹¹

A két világháború között tovább gyarapodnak a keresztelővel kapcsolatos irodalmi adatok. A tájmonográfiák,¹² *Berze Nagy János* népköltés-, hiedelem- és szokásgyűjteménye,¹³ *Luby Margit* nagyközönségnek szánt, de hasznos adatokat tartalmazó könyve,¹⁴ vegyes szokás- és hiedelemközlések,¹⁵ életkori szokásokkal foglalkozó cikkek¹⁶ mellett több szerző érdeklődése irányul a gyermekkel kapcsolatos hagyománykörre.¹⁷ Itt emeljük ki *Gönczi Ferenc*nek Somogyi gyermek című alapvető munkáját,¹⁸ amelynek mintegy előtanulmánya-ként foghatók fel korábbi cikkeinek, tájmonográfiájának idevonatkozó részletei.¹⁹ A gazdag anyagból részletes képet kapunk a keresztelő szokásegyütteséről. A szerző figyeleme kiterjed a nemzeti-ségek, vallási felekezetek szokásgyakorlatának különbözőségére, megfigyeli az eltérést az elsőszülött és a többi gyermek keresztelője között, helyenként utal a szokásokban mutakozó időbeli változásokra. Kár, hogy megleégszik a jelenségek bemutatásával, a gazdag, változatos anyagot nem értékeli, kevésbé keresi a gazdasági, társadalmi mozgatórugókat.

A kereszteleés szokáskör új megvilágítását a társadalomnéprajzi kutatások megindulása tette lehetővé. Természetesen a korábbi, már felsorolt munkák is tartalmaztak értékes adatokat a komaság intézményével kapcsolatban. A keresztszülők számára, esetenként kiválasztásukat motiváló tényezőkre, a keresztszülők legfontosabb kötelezettségeire, a komák egymás közötti viszonyára történtek utalások. Ezeket összegezte Szendrey Ákos A magyarság néprajzában a Születés, gyermekkor fejezetén belül,²⁰ külön alfejezetet szentelve az újszülött családba fogadásának, a komaságnak, a keresztszülők kötelezettségeinek. A magyarság néprajza összeállításának tapasztalatai ösztönzik arra, hogy az addig publikált anyag alapján felvázolja, mely kérdések tartoznak a társadalomnéprajz kutatásai körébe,²¹ és ezek között szerepelnek témánkra vonatkozó pontok is.

A népi társadalom tudatos, helyszíni gyűjtésen alapuló vizsgálatainak megindulása *Fél Edit* nevéhez kapcsolódik. Kocs községről írott monográfiájában a tágabb rokonsági kapcsolatoknál kitér a komaságra,²² s a keresztelő leírásakor is érvényesíti az új szempontokat.²³ A martosi nagycsalád szerkezetének bemutatásánál behatóbban foglalkozik a komaság intézményével,²⁴ és a gyermekről szóló fejezetben az újszülött családba fogadását vizsgálja.²⁵

A társadalomnéprajz bontakozásával egyidőben fordul a jogászok egy csoportjának érdeklődése a népi jogszokások felé. Bár célkitűzéseik, szempontjaik változóak, a család, és ezen belül a gyermekhez kötődő jogszokások érintik vizsgált témakörünket.²⁶ Papp László Kiskunhalas népi jogéletéről írott munkájában rögzíti a kereszteleés lefolyását, keresztszülők kötelezettségeit, névadási szokásokat,²⁷ s a rokoni kapcsolatok tárgyalásánál szerepel néhány elszórt adat a komákra vonatkozóan is.²⁸

A kereszteleéssel összefüggő szokások kutatásában a névadás is előtérbe kerül. Idevonatkozóan Lőrincze Lajosnak jelent meg figyelemre méltó tanulmánya.²⁹ A bukovinai székelyek névadásán keresztül bizonyítja, hogy a névnek az identifikáción túl is van szerepe, jelentősége. Vizsgálódása kiterjed az óvónevekre, névadási szokásokra és a betegség esetén alkalmazott névváltoztatásra. Sok összehasonlító adatot is felhasználó alapos munkája egyaránt jelentős a néprajz és nyelvtudomány területén. A rokonsági elnevezések tanulmányozása szintén hasznos eredménnyel járhat. Bár több dolgozat tűzte ki célul ezek vizsgálatát, jobbára a konszangvinikus és házasság révén létrejött kapcsolatok elnevezéseit tárgyalják. Gunda Béla közlése³⁰ azért értékes számunkra, mert azon túl, hogy kitér a műrokonsági terminológiákra, felhívja a figyelmet arra is, hogy a lakodalom befejeztével a keresztszülő és keresztgyermek közötti viszony módosul, és ezt a megszólítási formulák, a tegezésről magázásra való áttérés is tükrözi.

Visszatérve a társadalomnéprajzi kutatásokhoz: bár *Fél Edit* az addigi eredményeket összefoglaló, útmutató munkájában felhívja a figyelmet a műrokonsági intézmények kutatására,³¹ e téren nem sok történt. Morvay Judit a nagycsalád rendszerével foglalkozó alapvető munkájának egyik alfejezetében ismerteti a keresztszülő választás alapszempontját, továbbá rögzíti a komasági viszony megnyilvánu-

lási formáira vonatkozó fontos megfigyeléseit.³² Több összefüggésben is ír a gyermekágyasnak történő ételhordás szokásáról, valamint utal a keresztszülők gyermekkel szembeni kötelezettségeire.³³ Szól a névadási gyakorlatról is.³⁴ *Fél Edit* tiszai társadalomrajzában³⁵ a gyermek társadalomba való belenevelődésének kapcsán érinti a családba fogadás kérdését, kitér a keresztszülők szerepére.³⁶ A családi élet szereplői című fejezetben a fiatalkori cimboraságoknak a komaság formájában való továbbélésére hívja fel a figyelmet.³⁷ Fontos előrelépést jelent, hogy a Néprajzi Atlasz egyik kérdéscsoportja a komaság formáival és a keresztszülők megszólítási terminológiáival foglalkozik. A komaság intézményének strukturális és tartalmi szempontú megközelítését célzó két kérdés — nevezetesen: a keresztszülők száma a századfordulón, illetve a keresztszülő választás elvének változása a századfordulótól napjainkig — *Morvay Judit* által történő feldolgozása helyet kap a Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlaszból című közlésben.³⁸ 1974-ben jelenik meg az első olyan dolgozat *Órsi Juliannától*, amely a komaság intézményének vizsgálatát tűzi ki célul.³⁹ A szerző Karcagon gyűjtött anyagát közli. A születés, keresztelő, keresztelői lakoma, a gyermekágyas meglátogatása szokásainak és hiedelmeinek leírásán túl a keresztszülőknek a gyermekkel, illetve a szülőkkel kialakult kölcsönös viszonyát vizsgálja a keresztszülők kiválasztásától egészen azok haláláig. Végül felsorolja a kérdéskör nyelvi emlékeit (névadás, rokonsági terminológiák, keresztelővel, keresztszülőkkel kapcsolatos szólások). A bemutatás során egy-egy kérdés alaposabb megvilágításához történeti forrásokat is felhasznál, s körültekintő alapossggal kísérve nyomon a változásokat, egészen napjainkig terjeszti ki vizsgálatát, kitérve a névadó ünnepségek térhódítására,⁴⁰ azok lefolyására. Összegzésében tisztázza a komaság helyét a rokonsági kapcsolatok rendszerében, s felhívja a figyelmet arra, hogy a keresztszülőknek a vérszerinti rokonságból történő kiválasztása a kapcsolatok szűkülésére utal, de egyben a bilaterális kötődés erősebbé teszi a viszonyt. Ennek ellenére a legutóbbi időkben a komaság intézménye, mint más rokoni kapcsolatok is, egyre formálisabbá válik.

Itt utalok arra, hogy a névadás gyakorlatnak, az un. névdívat változásainak a népi társadalom vizsgálatában történő felhasználása jelentőségét a legutóbbi évek kutatásai igazolják, amelyek a régi anyakönyvek adataira épülnek.⁴¹

A társadalomnéprajzi kutatások mellett természetesen a második világháború után is jelentek meg olyan munkák, amelyek a klasszikus néprajz keretei között, de most már új, komplexebb szemlélettel vizsgálják a keresztelő szokásait, hiedelmeit. Elsőként *Kresz Mária* A kisbuba és anyja Nyárszón című dolgozatát emelem ki,⁴² amelyben a keresztelői szokáskör részletes leírását olvashatjuk. Életkori szokásokat mutat be *Fülöp Lajos* a Heves megyei Gyöngyöspatáról, figyelembe véve a szokásokhoz kapcsolódó népi terminológiák, szólások nyelvjárási jellegzetességeit.⁴³ *Schram Ferenc* a Pest megyei Tura község szokásait gyűjtötte egybe, amelyben természetesen a keresztelő is helyet kap.⁴⁴ A néphit dolgozatok⁴⁵ és témamónográfiák⁴⁶ szintén sok hasznos adattal szolgálnak. Az egyre na-

gyobb számmal megjelenő, helyi kezdeményezésből született történeti és néprajzi falumonográfiák különböző fejezeteikben kitérnek a keresztelési szokásokra.⁴⁷

Külön kell szólnunk arról, hogy az utóbbi években gyarapodtak ismereteink a régebbi korok keresztelői szokásait, hiedelmeit illetően is. *Schram Ferenc* közlésezi *Szini Péter* beregi tanító népköltési gyűjteményének részleteit,⁴⁸ amelyek hiteles forrásai az un. Tiszahát XIX. század végi hagyományainak. A gyűjtemény negyedik fejezete a keresztelői szokásokat tartalmazza.⁴⁹ Különösen értékes adatokat olvashatunk a szentesi református egyház kéziratos krónikájának *Filep Antal* által bemutatott részleteiben.⁵⁰ A XVIII. és XIX. századi szövegekben egyaránt találunk leírást a keresztelőről.⁵¹ Jelentőségüket történeti forrásértékükön túl az is növeli, hogy szemléletes példával szolgálnak az egyház befolyásoló szerepére e szokások esetében.⁵² *Manga János* a vanyarci canonica visitatio jegyzőkönyvéből von le következtetést az egyház ilyen irányú törekvéseire vonatkozólag.⁵³

Sajátos megközelítést mutatja a komaság kérdésének *Béres Csaba* vizsgálata.⁵⁴ A jelzett műrokonsági forma rövid summázása után bemutatja a komasági kapcsolat jelentkezését a magyar népmese anyagban. Vizsgálódásai mutatják, hogy a mesékből a valóságnak megfelelő viszonyok tükröződnek a (a komák egymás segítése, a komaságot befolyásoló vagyoni viszonyok). A mese természetéből adódik, hogy benne vállalhatják csodás hatalmú lények a komaságot, és a komasági kapcsolat állatokra, természeti jelenségekre is alkalmazható. Új motívum a mesékben a komasági viszonyban állók közötti szexuális kapcsolat, amelyről eddig még nincs ismeretünk a magyar néprajzi anyagban. A szerző a vértestvérségre utaló adatok ismertetése után feltételezésként megemlíti, hogy a komaságban a vértestvérség ősi, barátsági viszonya él tovább.

Utalok még *Lévainé Gábor Judit* dolgozatára,⁵⁵ amely a fiatalok közötti komálást, mátkálást mint énekes népszokást vizsgálja. Bevezetőjében tisztázza az ifjúkori komatál és a keresztanya által a betegágyasnak vitt komatál fogalma közötti különbséget. Annak bizonyítékeként, hogy a kétféle komaság nem mond ellent egymásnak, megemlíti, hogy az ifjúkori komából könnyen válhat keresztkoma, aki hűsvétkor szintén hasonló tálat küld ajándékba a keresztgyermekének. Fejtegetése *Béres Csaba* előbb említett tanulmányát is figyelembe véve azért érdekes, mert az ifjúkori komaság-kapcsolat szerinte visszamutat a testvérré fogadásra.

A néprajz kutatási szemléletének öröndetes kiszélesedése eredményezi, hogy esetenként a legkülönbözőbb témájú dolgozatok is tartalmaznak egy-egy értékes utalást a keresztelő, komaság szokáskör valamelyik részletkérdésére.⁵⁶ Megemlítem még a különböző céllal készült, összefoglaló jellegű munkákat, amelyekben számos adatot találunk a kereszteléssel összefüggő hagyományra.⁵⁷

Nógrád megyéhez kötődő keresztelési szokásokról egy *Garády* nevű szerző ír a Magyarország és Erdély képekben című kiadvány-

ban.⁵⁸ Bővebb tárgykörű leírásának Keresztölésnél fejezetéből⁵⁹ megtudjuk, hogy Agárd községben⁶⁰ a múlt század közepén általában hat pár komát hívtak. Ezek között elsőszülöttnél egy legény, illetve leány is volt. A szerző utal arra, hogy esetenként a falu társadalmának periferiáján élő szegény pásztorok, cigányok jómódú családokból is választhattak komát. A keresztszülőket a bábaasszony pálinkával kérte fel a tisztségre. A felkérést mindenütt elfogadták, és kötelező volt a komák visszahívása is. A templomba a keresztanya⁶¹ hozta el a gyermeket, s a szertartáson valamennyi koma jelen volt. Utána együtt mentek el a házhoz, ahol megtartották a *paszitát*. A sokszor erőn felüli költsékezésből kiállított lakoma után vidáman mulattak estig, nemegyszer dudarzó mellett. A komáknak illő volt ez alkalomból „tehetségük szerint” adakozni az asztalra kitett kendőbe, s az összegyűlt „keresztségpénzből” az anya ruhácskára való gyolcsot vett az újszülöttnak. Részletes leírást olvashatunk a komaasszonyok négy-ötszöri alkalommal kötelező ételhordásáról is, amire a *paszita* után került sor. Legalább egy alkalommal illett tyúkot vinni és utoljára egy nagy tál kalácsot. A háziak ilyenkor szintén megkínálták a komaasszonyt borral, ételfélével. A fő keresztanya, illetve a házasszatlan keresztszülők további kötelezettsége volt ruhaféle ajándékozása az újszülöttnak. Viszonzásul a „leány-komaasszony” esküvőjére főköttöt kapott a keresztgyermek anyjától. Találunk említést a komaság révén kialakult új viszonyról, pontosabban a megszólítási formáról és a „kend-ezés”-ről. A *sátoros ágy* készítése is szokás volt. Külön érdeme a leírásnak, hogy a szerző felfigyelt a gazdasági helyzet módosító szerepére.

A legközelebbi utalás vidékünk keresztelő körüli szokásairól az 1880-as évek végére vonatkozik. *Pintér Sándor* leírásából⁶² megtudjuk, hogy egy hétig hordott a komaasszony enniválót a gyermekágyasnak, ami között mákos *ferentő*, „beeles”, fonott kalács volt, és említi a bort, mézespálinkát is. Hangsúlyozza, hogy a születéssel kapcsolatos „sátoros ünnep”-nél elsősorban az asszonyoknak volt szerepük. Utal a kereszteleetlen gyermeknek jel nélküli, valahol a falu határában történő eltemetésére, említi a *sátoros ágy* meglétét is.⁶³

A következő leírás a XX. század eleji gyakorlatot mutatja be. *A Borovszky Samu* szerkesztette monográfia sorozat Nógrád megyei kötetében *Farkas Pál* balassagyarmati főgimnáziumi tanár írta a néprajzi fejezetet.⁶⁴ Az egész fejezet tartalmából arra következtethetünk, hogy megfordult az általunk vizsgált Ipoly menti községekben is.⁶⁵ A keresztelői szokásokra vonatkozó rövid összefoglalójában⁶⁶ találunk adatot a rontás, gyermekelváltság ellen készített *sátoros ágyra*. A szülők gyermekkori pajtásai közül választották ki még a gyermek megszületése előtt a keresztszülőket. Nála csak egy komapárról olvashatunk, akinek a bába által történő, mézespálinkával kísért felkérését ő is említi. A díszes nagykendővel letakart újszülöttet a komaasszony reggel, a bába kíséretében vitte megkeresztelni. Mikor hazaértek, pálinkával kínálták meg őket. Jobbmódú családoknál, különösen az elsőszülött gyermeknek „nagyszabású poszrikot csapnak”. Ilyenkor a bába elpanaszolván, hogy a kisgyermeg meztelenül jött a világra, tányérral a kezében pénzt gyűjtött

neki ingecskére, „csizmicskára”, az adományok azonban őt magát illették. Férfivendégtől az asszonyok a kapuban elvették a kalapját, és csak pénzért válthatta ki. A nők kocsmába mentek az összegyűlt pénzen, s útközben a házak kapujához hamuval töltött ócska cserépfazekakat vagdostak.⁶⁷ Ugyancsak fizetniük kellett a férfiaknak a „megpatkolásért”, ami abban állt, hogy a jókedvű menyecskék égő forgácsot raktak a csizmájuk sarkára, és addig verték a talpukat egy fadarabbal, amíg meg nem kapták a pénzt. A szerző részletesen beszámol a komaasszony ételhordásáról, aminek fálvanként kötött étrendje volt. Egyik példának Litkét hozza: 1. nap „tej, rántotta, morvány, bor. 2. csikleves, csirke, sütemény, morvány, bor. 3. túrós csik, pampuska, morvány, bor. 4. rántottás tyúk, herőke, morvány, mézespálinka, 5. mákos ferentő, morvány, bor. 6. túrós lepény, morvány, bor.”⁶⁸ Az ételek mennyisége annyi volt, hogy az egész család jóllakhatott belőle. Megállapítása szerint a komának nem sok szerepe volt, s a gyermek halála esetén „oda van a komaság”. A lakodalom leírásánál utal rá, hogy a kéro legtöbbszor a legény „édes keresztapja” és egy idősebb rokon.⁶⁹

A fejezet végén röviden szól a megye szlovákjairól is.⁷⁰ A *sátoros ágyat* csak Paróca vidékére tartja jellemzőnek. A komapárok száma náluk több, eseteként hat is lehet. Leírja, hogy a keresztelőről hazatérve az újszülöttet letették a földre a következő rítusszöveg mellett: „Pohana zmo odnesli, oz krestěna zmo donesli naspek!”⁷¹ Utána kislányt az anyja, fiút az apja emelte föl.⁷²

A témánkra vonatkozó szakirodalom általános ismertetésekor szándékosan nem tértem ki *Nyáry Albert* A palóc anya és gyermeke című dolgozatára.⁷³ Nem mintha a társadalomnéprajz bontakozásánál nem illette volna meg utalás, hanem azért, mert anyaga szorosabban kapcsolódik az általam vizsgált területéhez.⁷⁴ A tanulmány keresztelőre vonatkozó része⁷⁵ összefoglalva a következő. A leány még kelengyéjébe elkészítette a cifra *sátorlepedőt* amivel szülés után majd elfüggönyözik az ágyát. A komapár általában egykorú volt a szülőkkel. Elvben mindenki azt választott, akit akart, de jobbra az azonos gazdasági, társadalmi szintű családok hívták egymást. A felkérést nem lehetett visszautasítani. A névadásnak nem tulajdonít különösebb jelentőséget a szerző, jobbra a megszokott nevekből választottak, egyes falvakban a helybéli földesúr és családtagjai után is szívesen nevezték el az újszülöttet. Szülés után 2–3 nappal vitte el a komaasszony és a bába a csecsemőt megkeresztelni. Ilyenkor, ha tehetősebb volt a keresztanya, pénzt tett a gyermek pólyájába. A keresztelői lakomát nem említi, ír azonban a nyolc napig tartó *poszrikról*.⁷⁶ amelynek főétele a tyúkleves és a „rántottába sült tyúk”. Vitt még a komaasszony kávé, süteményt, öntött kiflit, mézes, mákos *ferentőt*. Ha a keresztlány férjhezment, gazdagabb keresztanya megcsináltatta számára az ünnepi főköttöt. A keresztapát semmilyen kötelezettség nem terhelte keresztgyermekével kapcsolatban. A komaságra vonatkozóan még megjegyzi, hogy a keresztelő révén a komaasszony egész rokonsága rokon viszonyba kerül az újszülöttel, s annak leendő feleségével, férjével, gyermekeivel.

Manga János A társadalmi szempontú néprajzi kutatásokról című tanulmányában⁷⁷ Ipolyvece község társadalmi rétegződésében beállt változásokat vizsgálva kitér arra, hogy a jobbágyfelszabadítás után a volt jobbágyok és szellérek között bizonyos patriarchális viszony alakult ki. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy a szolga, arató gyakran hívta gazdáját keresztapának. A komák kiválasztását nem befolyásolta a társadalmi különbözőség, az ifjúkori barátság volt a döntő tényező. Felhívja a figyelmet a komasági kapcsolat jelentőségére: „Abban az időben a komaságot a legelső rokonságnak tartották”, és utal ez intenzív kapcsolat megnyilvánulásaira is.⁷⁸

Szólnunk kell még *Schram Ferenc* történeti néprajzi munkájáról.⁷⁹ A szerző ismerteti *Garády* már említett leírásának keresztelésre vonatkozó részletét. Az anyakönyvek adatai alapján igyekszik következtetéseket levonni a névadás szokására. Néhány község anyagából kiemel egy-két évet, s e bejegyzések alapján arra a megállapításra jut, hogy leggyakrabban a születés napjának szentje után keresztelték az újszülöttet; ezt váltakozva követi gyakoriság tekintetében a szülők, illetve keresztszülők után történő elnevezés. A születés napjának szentjéről történő névadás gyakorlata a XIX. századra veszt jelentőségéből.⁸⁰ Említi, hogy bizonyos kedvelt nevek néhány évig sűrűn ismétlődnek egy-egy községben.⁸¹ Ugyancsak az anyakönyvek tanúsága szerint általában egy keresztszülő pár volt a katolikusoknál, reformátusoknál kettő, az evangélikusoknál pedig legtöbbször három, de az utóbbi esetben nem kellett feltétlenül házastársnak lenniük. A szülők testvére nem szerepel keresztszülőként. Történik utalás a bába által végzett keresztelésekre is. Két adat szerint a keresztelői stólába egy kakas, illetve tyúk és egy kenyér tartozott.

Bemutatásra kerülő anyagomat 1970—75 között helyszíni terepmunka során gyűjtöttem. Ez része egy nagyobb témaegységre kiterjedő gyűjtésnek, amely a teresség, szülés, kisgyermekkor hagyományait foglalja magába. Gyűjtőmunkám során a szokások oldaláról közelítettem a kérdéskörhöz, beleértve a mágikus szokások hiedelmi vonatkozásait is. Az anyag megkövetelte, hogy kitérjek bizonyos, a népi társadalom vizsgálati körébe tartozó kérdésekre, elsősorban a komaságra mint műrokonsági intézményre. Azonban e műrokonsági formának a falu egész társadalmi szerkezetében elfoglalt helyét illető, részletes elemzésére a későbbiekben vállalkozom.

Munkám anyagát a következő községekben gyűjtöttem: Drégelypalánk, Nagyoroszi, Ipolyvece, Patak, Dejtár, Ipolyszög, Csesztve, Órhalom, Huguag, Ludányhalászi,⁸² Litke, Ipolytarnóc, Egyházasgerge.⁸³ A községek az Ipoly bal partján helyezkednek el, az első három korábban Hont megye, a többi Nógrád területére esett. Jelenleg valamennyi Nógrád megyéhez tartozik.⁸⁴ Gyűjtőterületem történeti fejlődéséből, gazdasági, társadalmi viszonyaiból csak azokat a momentumokat említem, amelyek anyagom értékeléséhez segítségét nyújtanak.⁸⁵

A török pusztítás következtében az itt élő lakosság kontinuitása is felbomlott. Részben a megye, részben az Alföld elnéptelenedett vidékeinek a Felvidék irányából történő betelepítése oly nagy, és ma már többnyire ellenőrizhetetlen népmozgást eredményezett, ami alapvetően megváltoztatta a lakosság összetételét.⁸⁶ A XVIII. század folyamán települtek be Ipolyszög, Csesztve és Ipolyvece evangélikus szlovák lakosai.⁸⁷ Az első két községben a legidősebb generáció tagjai még ma is beszélnek szlovákul, a fiatalok többnyire értik ugyan a szlovák nyelvet, de nem használják. Ipolyvece kisebb számú szlovák betelepülői korán elmagyarosodtak. E három községben ma is megtalálható az evangélikus vallási felekezet, a többi falu lakói mind római katolikusok.

Az újjászerveződött nagybirtokból kiosztott jobbágytelkek eleve nem voltak nagyok, s a többszöri felosztás révén területük tovább csökkent. Ipolyszög határának birtokosai nem is osztottak jobbágytelkeket, a község lakói mind zsellérek voltak. Vidékünkön is már a XVIII. századtól csoportosan jártak idénymunkára az alföldi uradalmakba, hogy csekély jövedelmükkel javítsanak valamit a család helyzetén. Nem hozott számottevő javulást a jobbágyfelszabadítás sem. A megváltott földek a sokgyermekes családoknál egyre aprózódtak, művelésük mind kevésbé biztosította a megélhetést, ezért kénytelenek voltak megválni tőlük. A kis parcellákat a tehetősebb gazdák vásárolták össze, s így az első világháború előtti évekre a falvak gazdasági, társadalmi rétegződése élesebbé válik. Hangsúlyoznunk kell, hogy vidékünkön 15—20 hold tulajdonosa már nagygazdának számított, és a 8—15 holdasok képezték a középparaszti réteget. Számottevőbb gazdaréteg Ipolyvecén. Örhalomban, Hugyag és Ludányban alakult ki. Az első világháború után a földnek vásárlás útján történő gyarapítására mind kevesebb a lehetőség, így — elsősorban a módosabb családoknál — a házasodás, párvalasztás kérdése jelentős gazdasági súlyt kap, és egyre csökken a szülések száma, hogy a birtok osztódását megakadályozzák.

A földnélküli parasztok napszámos munkából igyekeztek megélni, uradalmi cselédnek szegődtek, majd a századfordulótól egyre inkább az iparban kerestek megélhetést. Litke, Ipolytarnóc. Egyházasgerge a Karancs vidéki bányák vonzáskörébe esett, a Balassagyarmattól nyugatra fekvő falvakból inkább budapesti vagy más országos építkezéseken vállaltak munkát. Patak és Dejtár községekben a korábbi birtokviszonyokból eredően annyira kevés föld volt a parasztság kezén, hogy esetenként még a nők is rákényszerültek hosszabb-rövidebb ideig az építőipari munkára. Ipolyszög lakói balassagyarmati iparosoknál vagy a vasútnál kerestek munkalehetőséget.

Csesztve, Örhalom, Hugyag, Ludány és Szécsényhalászi lakóinak számára a földek mérete és minősége — különböző szinten ugyan — a legutóbbi időkig biztosította a megélhetést. Az örhalmiak, hugyagiak a vizenyős területeket káposzta termelésével hasznosították, majd a századfordulótól mindjobban tért hódít a burgonya-termesztés.⁸⁸ Sokan közülük fuvarozást vállaltak kupeckedtek, s ennek révén viszonylag nagyobb jövedelemre tettek szert.

Névadás

Még a gyermek megszületése előtt eldől, milyen névre fogják keresztelni. Sokszor terhes sem volt a menyecske, és már megegyeztek az elsőszülött keresztnévét illetően. A nagycsalád szabályai értelmében döntő szó az anyóst illetve e vonatkozásban. Ha a gazdának volt valami elképzelése, kikötése, feleségének mondta el, aki vagy elfogadta, vagy meggyőzte férjét saját véleményének indoklásáról. A családfő azonban kevéssé törődött ilyesmivel. A gazdaszony legtöbbször fiával közölte elhatározását, akinek elvben volt beleszólási joga, de ritkán élt vele. A fiatalasszony nem mondhatott ellent, legfeljebb férje révén szerezhetett érvényt elképzelésének. Természetesen mindig volt olyan jobbérzésű anyós, aki megkérdezte a menyét, egyetért-e vele. Ahol a férj *vőnek ment*, ott a menyecske anyja lévén a gazdasszony, az ő szava döntött. Jobbára azonban csak a korábban született gyermek esetében volt nagyobb jelentősége a névválasztásnak, öt-hatodiknál már kevésbé törődtek vele, gyakran ráhagyták az anyjára. A volt zselléreknél, cselédeknel, akik kiscsalád formában a szülőktől külön éltek, a férj és feleség közösen állapodott meg a gyermek nevében, sőt sok esetben a leendő apa teljesen rábízta feleségére, mondván: „Legyen, ahogy akarja, ő szüli.”

A mai gyakorlat az utóbbival azonos: a szülők megbeszélik egymás közt, s jobbára az asszony határoz. Előfordul, hogy a nagyszülő véleményét kikérik, de ez inkább udvariassági gesztus csupán. Kivételt mindössze néhány vagyonosabb család képez, ahol a nagyszülőknek még mindig jelentős befolyása van.

A névadásnak hagyományosan kialakult rendje volt, bizonyos szabályok irányították egy-egy vidéken, községen vagy társadalmi rétegen belül. Ezek természetesen nem mechanikusan érvényesültek, csak tendenciákat jelölnek.

Az elsőszülött fiú nevének kiválasztásában jelentkezett legerősebben a szabályszerűség: vagy apja, vagy apai nagyapja nevét kapta. Gyakoriság tekintetében az apa neve elsődleges. Egy falun belül is megtalálható mindkét változat. Bár anyakönyvek alapján részletes felmérést nem készítettem, tendencia jelleggel megállapítható, hogy a módosabb, jobbára szülőkkel közös háztartásban élő, közösen gazdálkodó családoknál választották inkább a nagyapa nevét. Ebben a vonatkozásban is azt tapasztaljuk, hogy nem a vérségi kapcsolat a meghatározó, mivel azoknál a családoknál, ahol a gyermek apja *vőnek ment*, az anyai nagyapa után nevezték el az újszülöttet. E névadási gyakorlat indoklása többoldalú. Ha valakinek a nevét kapta az újszülött, az illetőre nézve megtiszteltetés volt. A nagyapát mint a gazdaság fejét ez természetszerűleg megillette. Esetenként burkoltan benne foglaltatott az a remény is, hogy hagyatkozás. *válakozás* esetén a gazda előnyben részesíti a róla elnevezett gyermeket. Jelentkezik ebben egy olyan törekvés is, hogy a nagyapa, apa neve fennmaradion. Ehhez a névadási szokáshoz annyira ragaszkodtak, hogy ha az így elnevezett gyermek meghalt, a következő újszülöttet ismét erre a névre keresztelték, noha általánosan elterjedt volt az a hiedelem, mely szerint a halott testvér nevére keresztelt gyermek szintén

rövidesen meghal. Ezzel kapcsolatban egy sajátos esetet emlegetnek Csesztvén, ami e névadási gyakorlat szigorú betartását példázza: „Ha az első gyerek halt meg,⁸⁹⁾ aki a szülője nevét kapta, akkor ha újra született kicsi, ugyanarra a névre keresztelték. Vót itt aztán egy furcsa eset is. Zvorákéknek hitták őket. A gyerek mán nagyon beteg vót, gondulták, meg fog halni. Az asszony meg éppen született,⁹⁰⁾ hát azt is Jánosnak keresztölték. Aztán a kicsi jobban lett, oszt így két Zvorák János is vót a gyerekek között. Csak úgy nevezték őket: »Gyün mán a dva Jano!« Öregebbek vótak nálam vagy 10 évvel” (Bagyinszki Pálné, sz. 1896). — Abban az esetben, ha az egy fedél alatt lakó nagycsaládban valamelyik unoka megkapta a nagypapa nevét, az utána született unokatestvért már nem keresztelték úgy.

Ahol az elsőszülött fiú a nagyapa nevét kapta, legtöbbször a következőt az apja után nevezték el és fordítva. A további gyermekeknél valamelyik elhunyt hozzátartozó nevét választották. Esetenként a tekintélyes, megbecsült rokon nevét részesítették előnyben, szívesen adták valamelyik háborúban elesett családtag nevét is. Többnyire azonban lényegtelen az illető személye, csupán a megszokott. általuk jóhangzásúnak tartott névhez ragaszkodtak. Itt már nagyobb tere nyílt annak, hogy melyik keresztnév tetszett a családnak. Az apán, nagyapán kívül, élő személyről ritkán neveztek el újszülöttet. Patak, Dejtár és Nagyoroszi községekben van arra példa csupán, hogy a keresztapa nevét kapta valamelyik fiúgyermek, de inkább csak az első világháború utáni időszakban. Szórványosan előfordult, hogy az uraságot, bérlőt, akinél dolgoztak, hívták keresztszülőnek, és ha elfogadta, az illető vagy felesége nevét kapta a gyermek.

A lányok névadása kevésbé szabályozott. Itt a sorrendiségnek nincs különösebb szerepe. Valamelyiket a nagyanyja után nevezték el. Abban a vonatkozásban, hogy melyik nagyanya nevét részesítették előnyben, erős ingadozás tapasztalható. A gazdacsaládoknál az apai nagyanya, esetleg dédanya a gyakoribb, vőség esetén az anyai nagyanyáé az elsőbbség. Az együtt élő családnál ugyanis a gyermek gondozása, nevelése a gazdasszonyra hárult, itt az iránta való tisztelet az indíték. A kiscsaládoknál az anyai nagyanya nevét választották, ami mögött az anyának a névválasztásba való nagyobb beleszólása áll. Régebben mind a két nagyanyáról elnevezett leány volt a sokgyermekes családban. Legtöbbször egy lány az anyja nevét kapta, ez az apa óhaja volt. Mint a fiúknál, itt is választottak az elhunyt rokonok nevei közül. Az említett három községben megtaláljuk a keresztszülőről történő elnevezést is, amely régebbinek mutatkozik, mint a fiúk esetében. Ez feltehetőleg azzal függ össze, hogy a keresztanya jelentősebb szerepet játszik a keresztszülő-gyermek kapcsolatban, illetve a keresztszülők kiválasztásának gyakorlatból is fakadhat. — Figyelmet érdemlő jelenség, hogy az egykezű gazdacsaládoknál leánygyermek esetében is éppen olyan szigorúan tartották az apai nagyszülőről történő névadás szokását, mint a fiúknál.

Az ikergyermekek névadására nincs külön kialakult gyakorlat, ugyanazok a szabályszerűségek érvényesek, mint a többi gyermek esetében.

Szólnunk kell még arról, hogy a XIX. század utolsó negyedében Patak község akkori papja csak arról a szentről volt hajlandó elkeresztelni az újszülöttet, akinek napjára a gyermek születése esett. Ekkor jelentek meg olyan nevek, mint Leó, Boldizsár, Nándor, Gábor, Gáspár, Franciska, Regina, Borbála, stb. Ezek a hagyományos névadási szokások révén részben beépültek a gyakorlatba. Jobbára elsőszülött gyermek esetében azonban a szülők ragaszkodtak a hagyományaik szerint választott névhez, és hiába írt be bármit is a pap, az illető nem használta ezt a nevet, csak a család adta néven szólították.

A hagyományos névadási gyakorlat felbomlása az 1940-es évektől indult meg. Először a szülő nevére történő keresztelést hagyták el, a nagyszülők iránti tisztelet, illetve a tőlük való anyagi függés még konzerválta a róluk történő elnevezést. Az egyes községekben megszokottnak tartott nevektől azonban csak az utóbbi 10—15 évben tértek el. Napjainkra a különleges, szokatlan hangzású nevek túlzásba vitt keresése jellemző. Szemléletesen példázza ezt az egyik idős adatközlő véleménye: „Fő köll mán írni, hogy tudjam hogy szólítani.”

A születés hivatalos bejelentése

A gyermek születését általában az apa ment bejelenteni a plébániára, ahol egyúttal megbeszélték a keresztelés időpontját, majd a jegyzőnél is elintézte a hivatalos formaságokat. Ilyen alkalomból nem öltözött ünneplőbe, de azért „főkészőve” ment, megmosakodott, tiszta inget vett. Legtöbbször csak a gyermek születését követő napon került erre sor, részben mert az apa, ha meg is tudta, hogy felesége lebetegedett, csak este, a munka végeztével ment haza, nem volt otthon keresnivalója a szülés ideje alatt. Továbbá a keresztelés időpontját a komáékcal is meg kellett előzőleg beszélni. Dejtár és Patak községekben legtöbbször a gyermek valamelyik — általában anyai — nagyanyja intézte a bejelentést, mivel a férfiak nagyobb része a falutól távol dolgozott. Ez utóbbi körülmény alapján kialakult helyzetet így fogalmazta meg egyik adatközlőm: „Itt nálunk az apa dóga a kereset vót, az anyáé az intézkedés. Édesanyám csinálta az ilyesmit, mikor ő meghalt, enyim lett a felelőség” (Nagy Gáspárné. sz. 1906). Ha más nem volt, a bába is magára vállalhatta a gyermek bejelentésével kapcsolatos tennivalókat.

A keresztszülők kiválasztása

Az általam vizsgált községekben egy pár keresztszülőt volt szokás hívni. Eltérő választ csak Csesztvén kaptam, ahol a legrégibb emlékek szerint a múlt század közepe táján az evangélikusoknál még négy komaasszony kísérté az újszülöttet a templomba.⁹¹ A 80-as

években a többi község gyakorlatához hasonlóan választott koma-asszony mellé már csak egy lányt hívtak. „Ez mán csak úgy flancbul vót — idézte nagyapja elbeszélését az 1896-os születésű Bagyinszki Pálné —, erre nem mondták, hogy komaasszony, csak úgy emlegették, hogy »lyánynak lett hívva«”. Az ezzel kapcsolatos emlékek már nagyon halványak.⁹²

A gyermek még világra sem jött, amikor a keresztszülőket kiválasztották, sőt gyakran házasságkötés előtt megegyezett ebben a legény és a lány. Amikor a kérdés aktuálissá vált, elmondták a szülőknek szándékukat, ők azonban ritkán szóltak bele. Ha volt is észrevételük, javaslatuk, végül a fiatalok döntöttek.

Korábbi gyakorlat szerint „idegent” hívtak, vagyis olyan személyt, akivel sem vérrokonságban, sem házasodás révén rokoni kapcsolatban nem voltak. Az esetek többségében a férj barátját vagy a feleség barátnőjét kérték fel erre a tisztségre. Általában a férfi „legénykori pajtása” részesült előnyben azzal az indoklással, hogy „az emberek jobban cimboráskodtak, azoknál nagyobb dolog vót az ilyesmi”. Nyilvánvalóan itt a család patriarchális jellege is szerepet játszik.

Volt rá eset, hogy a nősülés még szóba sem került, és a két legény már „komává fogadta egymást” a kocsmában, ital mellett. Történhetett ez akkor is, amikor a menyasszony vagy feleség beleegyezett férje választásába, illetve ha a férfi értesült arról, hogy felesége gyermeket vár. Utóbbi alkalomból, ha korábban már meg is egyeztek, újra megerősítették ezt és áldomást ittak. Ha az asszony jelöltjét fogadták el, legtöbbször ő szolt a „régí pajtásának”. Ez nem járt különösebb formassággal, akár utcai beszélgetés keretében is történhetett. A férfiak is megerősítették egymás között feleségeik megáldapodását, amikor legközelebb összetalálkoztak a kocsmában.

Általános az volt, hogy felkérték a keresztszülőket, azonban ha előzetes megegyezés nem történt, és a komának szánt házaspárnál hamarabb lett állapotos az asszony, ajánlkozni is lehetett. „Ember nemigen kínálkozott, azok megegyeztek elére”, inkább az asszony barátnője részéről történt ez: „Mikor nekem lett az első (1936), akkor mán sokan rokonyt hittak. De nekem az iskolatársam lett. Együtt jártunk iskolába, meg lyánykorunkba is eljártunk egymáshoz. Na hát szóval, még mielőtt született a kicsi, találkoztam vele. Osztán mondja: »Te Örszi, van neked, aki a kicsit elviszi majd keresztóni? Mer’ én elvinném.« »Hát ha elvinnéd, jó’van.« Otthon aztán szóltam az uramnak. Nem vót neki semmi ellenvetése, hát így lettünk komasszonyok” (Csósza Istvánné, sz. 1915).

A komaságra való felkérés tehát az ifjúkori barátság mélységének, jelentőségének elismerése volt, s a kapcsolat új formában történő továbbélését tette lehetővé.⁹³

Nem kellett azonban feltétlenül ifjúkori kapcsolatnak állni a komaság mögött. Ha valakit keresztszülőnek hívtak, megtiszteltetésnek számított, és indokolhatta az is, hogy a család iránti megbecsülésüket, tiszteletüket kívánják kifejezni a csecsemő szülei. Ilyenkor ritkán szóltak előre, csak a bába felkéréséből értesültek róla a leendő komáék. A megtiszteltetés e formája azonban esetenként nemi

volt érdek nélküli, mert emelte társadalmi rangjukat a módos, tekintélyes koma, és a keresztyermeknek adandó ajándékok értéke, mennyisége sem volt közömbös. Az ilyen oldalról motivált komaválasztás természetesen azokban a községekben gyakori, ahol a vagyoni differenciáltság erősebben jelentkezett (elsősorban Órhalom, továbbá Huguag, Ludány). Ha túl nagy volt a gazdasági különbség a két család között, a közösség elítélte a felkérőket: „Ez olyan hasznos dolog volt. máh az a rendes, ha magafaját választottak.”

A komaságra történő felkérést nem illett visszautasítani még akkor sem, ha ők mászt választottak volna keresztszülőknek. Kivételt képezett, ha a másik házaspárral a megállapodás már megtörtént. erről azonban a felkérők igyekeztek előre megbizonyosodni. Cigány felkérését nem volt kötelező elfogadni.

Az 1910-es évektől kezd terjedni, hogy a rokonságból választják a keresztszülőket. Leghamarabb Patakon és Dejtáron vált általánossá.⁹⁴ A többi községben a két világháború között jelentkezik ugyan a tendencia, de csak a 40-es évektől mondható jellemzőnek. Ennek elsősorban gazdasági oka van. A későbbiekben majd látni fogjuk, hogy a keresztszülői funkció költségekkel járt, amik idővel egyre növekedtek. Mind többen gondolkoztak úgy, hogy ha már költskezni kell, az inkább maradjon családon belül. Különösen akkor, ha a komák szerényebben viszonzták az ajándékokat. Mások mind nehezebben bírták az ajándékozás körül kialakult versengést. Az „idegen” komaasszonyt a tágabb közösség is figyelemmel kísérte, ezért sokszor erején felüli költskezésre kényszerült. Ugyanakkor a közvetlen rokonság méltányolta az illető anyagi nehézségeit. „Az idegen jobban készül, nehogy megszólják — fogalmazta meg az ipoly-szögi Csima Jánosné (sz. 1911) — a rokon meg ha hoz, jó, ha nem, nem. Abba nem lát bele senki.” Hozzájárult az új gyakorlat elterjedéséhez az a körülmény is, hogy a testvéreknek, közeli rokonoknak úgyis illett megajándékozni az újszülöttet, ételt vinni a gyermekágyasnak, miért ne közülük válasszák a keresztanyát? Legtöbbször valamelyik szülő testvérét, esetleg unokatestvérét hívták keresztszülőnek. A házaspár közösen megegyezett abban, hogy kinek a rokonságából választanak. Már láttuk, hogy Dejtáron és Patakon a férfiak távoli munkahelye miatt az asszonyoknak jelentősebb szerep jutott a családi életben. Feltehetőleg ezzel áll összefüggésben, hogy náluk általában az asszony testvérei jöttek számba, ha keresztszülőt kellett választani. Mégpedig inkább a leánytestvérek.

Itt említem meg, hogy régen nagyon ritka volt a más faluból hírvott keresztszülő. Ha mégis előfordult, az illető mindig a közeli rokonságba tartozott. Mióta nem „idegent” választanak, gyakrabban előfordul, hogy nem falubeli keresztszülőt, legújában a távoli városokban élő családtagokat is szívesen kéri fel a keresztszülői szerepre.

A keresztszülőket „párba hívták”, vagyis házastársak voltak, s ugyanaz a komapár volt végig minden gyermeknél. Előfordult ugyan, hogy ha a legény komolyan udvarolt valakinek, vagy ha a leánynak szeretője volt, együtt hívták őket. Ha az illető szülei nem voltak megelégedve gyermekük párválasztásával, nem egyeztek be-

le, hogy együtt kereszteltessenek, „mer' ez olyan összebörönálás féle vót, oszt hátha akad jobb”. Amennyiben együtt voltak keresztszülők, s nem lett házasság a kapcsolatból, az illető fél mentesült a további kötelezettségek alól a keresztgyermekkel szemben.

Leggyakrabban a még nem házas keresztszülőket valaki „kisegítette” a családból. Legénnyel jobbára az anyja ment el „keresztötetnyi”, leány mellé valamelyik fiútestvérét, esetleg apját írták be az anyakönyvbe. Rokon keresztszülő esetén általában az egyik szülő rokonságából volt az egyik, másikéból a másik keresztszülő, előzőleg azonban megegyeztek abban, hogy kit választanak. A későbbiekben az illető házasságtársát hívták, ő lett a koma, illetve komaasszony, s reá hárultak a funkcióval járó kötelezettségek annál a gyermeknél is, akinek keresztelésén még nem volt jelen. A helyettesítő személyre a kereszteléssel kapcsolatos teendőkön, adományokon kívül utóbb semmi kötelezettség nem hárult. A „keresztanyám”, „keresztapám” megszólítás megillette ugyan, de ha a gyermeket megkérdezték, kik a keresztzülei, mindig a házaspárt nevezte meg. Ha a koma özvegyen maradt, ismét anyja segítette ki, majd újabb felesége „örökölte” valamennyi keresztgyereket.

Ikergyereknél hívták még egy keresztanyát: „Nem tarthat szegény asszony mind a két karján egyet.” Az illető legtöbbször az újszülött rokonai közül került ki. Volt rá eset, hogy minden keresztanyai kötelezettség reá hárult, legtöbbször azonban a tulajdonképeni komaasszony vállalta a keresztelési feladatokat, ajándékozást leszámítva.

Ugyancsak a közvetlen rokonságból tartotta valaki keresztvíz alá a hét-nyolcadik gyermeket, mert restellték már további költségekkel terhelni a komaasszonyt, különösen ha nála nem volt sok gyerek. Esetenként még ezt is sértésnek vették a keresztszülők: „Anyósom vót úgy, hogy mán sokat keresztötetett, meg idős is vót a komaasszony, hát csak egy rokon vitte el keresztötetnyi. Anyósomnak mán nem is szóltak. De nagyon messértődött: »Ha agyonüttek vóna, se vóna olyan nagy sértés, mint hogy mást hittak. Mintha nem tudtam vóna kihordani azt a nyomorút kis poszrikot!«” (Balla Istvánné, sz. 1899). Ilyen sok gyermek esetén, vagy ha már túl volt a negyvenedik életévén, a komaasszony gyakran maga hivatkozott arra, hogy öreg és „röstell mán keresztötetnyi”. Ha volt lánya, elküldte maga helyett, ha nem, a szülők valamelyik közeli hozzátartozója vitte el az újszülöttet a templomba.

Ha elő is fordult, hogy a komák összevesztek, a legközelebbi gyermekszülésnél általában kibékültek. Ha a harag végképp tartósnak bizonyult — erre elenyészően kevés példát találtam — újabb keresztszülőpárt nem hívtak, hanem ismét valamelyik közeli rokon kereszteltette meg a gyermeket. A későbbi ajándékozást is ő vállalta magára addig, amíg bérmlásra választottak bérma keresztszülőket a gyermeknek, s attól kezdve azok vették át a keresztzüői szerepet.

Elvileg elképzelhetőnek tartották, hogy ha a keresztzülők nem tesznek eleget kötelezettségeiknek, akkor a szülők legközelebb hívhatnak más komapárt. Ilyenre azonban nem tudnak példát mondani. Egy esetben választottak csak más keresztzülőket: ha lányt

hívtak keresztanyának, s később, amikor férjhezment, kiderült, hogy férjének is van megállapodása komaságra, vagy esetleg már kereszteltetett is. Ilyenkor a fiatalasszony bocsánatot kért a szülőtől, hogy nem vállalhatja tovább a keresztanyaságot, harag nem lett belőle. Ha csak tehetette, továbbra is küldött ajándékot a keresztvíz alá tartott gyermekeknek, noha a későbbi pár számított tényleges kereszt-szülőnek az elkövetkezendőkben.

Az utóbbi 5—10 évben előfordul, hogy más-más párt hívnak gyermekenként. Mindegyik a rokonságból kerül ki, van, hogy az egyik házaspár a férfi, másik az asszony családjából. A magyarázatot az 1940-es születésű Benkó László így fogalmazta meg: „Mer' mostmán annyira megnőtt ez az ajándékozás, hogy egynek sok lenne. Így megosztódik a költség. Ésszel él ugye az ember.”

A keresztszülők kiválasztásához hiedelmek is kapcsolódtak. Általánosan elterjedt nézet szerint nem jó terhes asszonyt hívni keresztanyának, mert akkor valamelyik, vagy mindkét csecsemő meg fog halni. A két világháború között sokan tartották még ehhez magukat, s úgy vélték elkerülni a bajt, hogy bár az anyakönyvbe a választott keresztanya nevét írták be, a gyermeket nem ő vitte a templomba, s legtöbbször nem is vett részt a kereszteleken. Örhalomban ismeretes, hogy ha leányt hívnak keresztanyának és fiúgyermek születik, az szerencsét jelent az illető lányra nézve: jól fog férjhezmenni, módos ember veszi el.

A komákat minden esetben vissza kellett hívni gazdasági különbözőség esetén is.⁹⁵ Kivételt mindössze a fentebb már említett eset képezett, amikor a lánykorában hívott keresztanya a férje által választott komákat kérte fel.

Keresztelés

A hagyományos gyakorlat szerint nem sokat vártak a gyermek keresztelésével, legtöbbször másnap, harmadnap elvitték. Ennek egyrészt vallási oka volt. A korabeli egészségügyi viszonyok mellett gyakran előfordult, hogy az újszülött nem maradt életben, s ha a keresztség szentsége nélkül, mint „kis pogány” hal meg, véleményük szerint az „eredendő bűn” miatt nem kerülhet lelke a mennyországba, csak a tisztítótűzbe, és „nem lesz belőle angyalka”. Ennek elkerülésére, „ha nem vót életrevaló a kisbaba”, „ha olyan gyöngécske vót”, a bába azonnal szülés után megkeresztelte. Ez „rendes” keresztelésnek számított, az egyház is elfogadta, s ha mégis életben maradt a gyermek, megtartották ugyan a keresztelei szertartást, de magát a keresztvízzel történő megtisztító akciót nem végezték el újra. Előfordult, hogy néhány óráig, napig élt a csecsemő, de végül keresztelés előtt meghalt. Az ilyen gyermeket a katolikus egyház törvényei értelmében nem temette el pap, sőt szentelt földbe sem lehetett temetni. A kis tetemre ráadták a kereszteleire készített ruhácskát, belefektették egy fadobozba, és apja, keresztanyja, valamelyik rokon, vagy néhány pengő fejében a bába, temetőőr elföldelte, jobbára este a temetőgátba, temető árkába, az utóbbi 50 évben a vallási előírások

ellenére valamelyik rokon sírjába.⁹⁶ Evangélikusoknál a szokott egyházi szertartással temették el az ilyen csecsemőt is, csakúgy, mintha meg lett volna keresztelve.

A vallási eredetű ck mellett azért is siettek a kereszteléssel, mert a néphit szerint addig van az újszülött leginkább kitéve az ártó hatalmak tevékenységének. Egyrészt „megrontják”, „mindig a gonoszok foglalkoznak vele addig, azért nyügösködik, sír, van, hogy nem eszik rendesen”. Továbbá a boszorkányok „el is válthatják”, azaz többnyire az éjszaka leple alatt kicserélik az egészséges újszülöttet a maguk rút, nyomorék csecsemőjével. Az ilyen gyermek visszataszító külseje mellett nem is fejlődik egészségesen és legtöbbször „gyagyás”. A gonoszok távoltartására számtalan mágikus szokást ismernek.⁹⁷ Erre szolgál a *sátoros ágy*, ahol a gerendához rögzített cífra lepedő eltakarta az ártó szem elől az újszülöttet. Bölcsőbe nem tették keresztelés előtt a gyermeket, a *sátor* mögött a fal mellé fektették, így csak anyja testén keresztül közelíthették meg a boszorkányok. A felkötött lepedőbe tűzött tű, sarkába kötött foghagyma, mind az ártó hatalmak elleni védekezést szolgálta. Ajánlatosnak tartották az újszülött nyakába rózsafüzért akasztani, szenteltvízzel meghinteni, egyesek szerint legbiztosabb, ha az apja mellényébe csavarták bele. A hiedelem szerint a boszorkány könnyen elbánhat a gyenge *fekvőasszonnyal*, ezért a legtöbb háznál a nagyanya, valamelyik idősebb asszonyrokon virrasztott a gyerekágyas mellett, vagy leghalább a méceszt égve hagyták egész éjjel.

Az ártó hatalmak megtevesztését szolgálták az ún. óvónevek is. Ez annyit jelent, hogy az újszülöttet nem szólítják keresztelésig a nevéen, mert a név ismeretében megronthatják. Vidékünkön ennek már csak halvány emlékei élnek. A legidősebbek szerint keresztelés előtt jobbára csak „kicsikém”-nek nevezték a gyermeket.

Az előzetes megbeszélés mellett a gyermek születésekor ünnepélyesen is felkérték a keresztszülőket. Előfordult, hogy a férj anyja ment, legtöbbször azonban ez a bába feladata volt. Mikor ellátta az anyát és az újszülöttet, megmosakodott, rendbeszedte ruháját és elment bejelenteni, hogy megszületett a gyermek, vállalják-e a komaságot. Patakon, Dejtáron, Órhalomban csak megköszönték, a többi községben azonban „nagy ellátást adtak neki”, „megemberelték a bábanénit”. Kínálták pálinkával, süteménnyel, volt, aki tojást sült, kolbászt, szalonnát vett elő, tejeskávét, télen meleg bort adtak mellé. Módos gazdánál pénzadományra is számíthatott. Ludányhalásziiban visszaüzenték a bábával, hogy vállalják a komaságot. A család kifaggatta, hogyan fogadták, ebből igyekeztek következtetni, mennyire szívesen veszik a keresztszülők a felkérést. A többi községben a keresztanya személyesen ment mindjárt bejelenteni, hogy köszönik a megtiszteltetést, elfogadják. Egyúttal abban is megegyeztek, mikor lesz a keresztelés. Ha már nem elsőszülőtről volt szó, akkor is értesítette a bábaasszony a keresztszülőket, de ilyenkor már csak egy pohár pálinkával kínálták meg. Mióta kórházban szülnek az asszonyok, e szokás természetesen elmaradt. Mikor hazajön az anya az újszülöttel, a keresztszülők meglátogatják, és megbeszélik a keresztelő időpontját.

Régen nem várták meg a vásárnapot. legtöbbször „dógozónap” tartották a keresztelést a reggeli mise után. Egyedül pénteket vagy a hónap 13. napját kerülték, mert szerencsétlen napnak tartották. Ha mégis vásárnapra esett, úgy a nagymise, esetleg a délutáni litánia után került sor a keresztelésre. Az evangélikusok, hacsak nem volt nagyon sürgős az újszülött állapota miatt, a vásárnap délelőtti istentisztelet után vitték el a gyermeket.

Ilyenkor elsőnek a bábaasszony érkezett a házhoz. Megfürdette az újszülöttet és előkészítette a keresztelésre.⁹⁸ Az ünnepi ruhaneműt, pólyahuzatot az anya varrta meg még terhessége alatt. A bába ez alkalommal is kapott reggelit, mint mindig, ha az újszülöttet jött el látni. Hamarosan megérkezett a komaasszony általában egyedül, de volt olyan község (Csesztve, Ipolyvece, Őrhalom, Ludány), ahol férje is elkísérte. Ha hétköznap kereszteltek, úgy öltöztek fel, ahogy vásárnap délután szoktak, vásárnapi keresztelésre pedig azt az ünnepölt vették fel, amiben aznap misére is mentek. Keresztelés előtt nem vendégelték meg őket, legfeljebb ha hűvös, hideg idő volt, kaptak egy kis pálinkát, forralt bort.

A bábaasszony a keresztanya karjába tette az újszülöttet és elindultak. Csesztvén a komaasszony azzal búcsúzott: „Visszük a pogányt, hozzuk a keresztényt.” Őrhalomban, Ludányban a koma otmaradt a háznál, s eliszogattak az újszülött apjával, Csesztvén, Ipolyvecén az volt a szokás, hogy ő is ment a templomba. Egymás mellett haladt a keresztanya meg a bába, mögöttük a koma. Útközben, ha messze laktak a templomtól, a bába időnként átvette a gyermeket. Szécsényhalászikban menet a bába vitte, hazafelé pedig a komaasszony. A keresztelési szertatás alatt a bába segédkezett: lehúzta a gyermek fejéről a főkötőt, igazgatta a takarót. Keresztelés után a keresztanya kifizette a papot. Volt, ahol erre a célra a sekrestyés kitett egy tányért, de „jobban csak kézből fizettünk”. Csesztvén ezt a keresztapa intézte: a katolikusoknál odaadták a stóla-pénzt, az evangélikusoknál „ki-ki letette offerára, amit szánt”. Pénzen kívül más ajándékot nem volt szokás adni.

Hazafelé jövet a keresztanya pénzt dugott a gyermek pólyájába, ruhácskája közé. Ez volt a keresztelési ajándék, amit *vánkuspíz*nek neveztek.⁹⁹ Bár a pénzösszeg nagyságát a keresztszülők anyagi helyzete befolyásolta,¹⁰⁰ ilyenkor mindenki igyekezett kitenni magáért.

Amikor megérkeztek, a keresztanya azzal lépett be: „Elvittük a pogánykát, meghoztuk a báránykát”,¹⁰¹ mintegy tudatva a családdal, hogy az újszülött megszabadult az „eredendő büntől”. Nagyoroszikban a keresztanya szavai közben a nagyanya egy szegetlen kenyeret tett az asztalra. A szokás célja az volt, hogy a gyermek olyan szelíd legyen, mint a rítusszövegben említett bárány és úgy szeresék, mint a kenyeret. Utána a komaasszony betette a bölcsőbe az újszülöttet, ettől kezdve ott lehetett, hiszen a gonoszoknak már nincs hatalmuk fölötte. Csesztvén és Ipolyszögön a földre tette le a csecsemőt a keresztanya, miközben így szólt: „Aki szereti, vegye fel!” Legtöbbször az apa kapta föl, de ennek apai elismerést szimbolizáló értelmét nem ismerik, legfeljebb annyi magyarázatot fűznek hozzá,

hogy ő volt a legügyesebb, azért tudta hamarabb felkapni. Sokak szerint bárki felvehette, aki éppen közelebb állt.

Az asztal már meg volt terítve, és a vendégeket süteménnyel, tejeskávéval kínálták, esetleg néhány tojást sütöttek. A férfiaknak bor, pálinka volt odakészítve, mivel ekkorra legtöbbször megérkezett a keresztapa is, hacsak nem volt nagy dologidő. Elbeszélgettek úgy 11 óráig, aztán hazamentek. Órhalomban, Ludányban a komák ott hagyták az asszonyokat és elmentek a kocsmába, de délre már ők is otthon voltak. Patakon, Dejtáron ilyenkor esetleg volt egy kis sült hús vagy pörkölt és „ezzel el is vót intézve a proszlik”. A szülőkön, keresztszülőkön, bábán kívül csak a nagyszülők voltak jelen, de ha nem egy fedél alatt laktak, akkor ők sem. Ha más faluból hívták a komát, akkor főztek csak levest, s adtak a vasárnapinak megfelelő ebédet. Erre az alkalomra a vendégek itt nem vittek semmi ételfélét.

A többi községben ezt *keresztelésnek* nevezték, s külön tartották meg a *keresztelőt* (Nagyoroszi, Drégelypalánk, Ipolyvece, Ipolyszög, Csesztve, Ludány, Szécsényhalászi, Litke, később Patak, Dejtár) *keresztelő ebédjét* (Drégelypalánk), *lakomát* (Ipolyszög, Ludány), vagy *poszrikot* (Ipolyvece, Órhalom, Ipolyvarbó, Szécsényhalászi, Egyházasgerge). Erre a keresztelést követő vasárnap került sor, de Csesztvén, Ipolyszögön, Órhalomban, Egyházasgergén sokszor megvárták, amíg az anya felépült és 2–3 hétre tartották. Volt, hogy összekapcsolták az avatással.

Erre hivatalosak voltak a komáék, a szülők testvérei családostól, a nagyszülők, és még ha valamilyen rokonnal laktak „egy fedés alatt”, akkor azok, valamint a bábaasszony. Ipolyvecén, Nagyoroszi-ban szokás volt az apa, de különösen az anya keresztanyját meghívni. Az újszülött apja a keresztelő előtti napokban, legtöbbször szombaton, sorra látogatta azokat, akikre gondoltak és ünnepélyesen meghívta őket. Elsőnek a komáékhoz ment, azután az apósékhöz, végül a testvéreket járta végig. Itt már nem számított a sorrend, ahogy útjába estek. A bábának csak otthon szóltak. Órhalomban, Ludányban a bába hívogatott vasárnap, közvetlenül a nagymise után. Természetesen az illetékesek tudták előre, hogy hivatalosak lesznek és ezért felkészültek a vendégségre.

A gyakorlat az volt, hogy mindenki hazament nagymise után az ételekért, majd az ünneplő ruhában maradván fél 12 tájban indultak a keresztelős házhoz. „Jöttek mind — azaz az egész család — csak a bakmacska maradt otthon.” Ilyenkor mindenki „két karval vitt” tésztát, azaz két tál süteményt, a férfiak pedig bort egy üveggel.

Legjobban a komaasszony tett ki magáért. Egy tyúkból levest főzött, a másikat töltve megsütötte. A szegényebbek kivették a levesből a félig főtt tyúkot, megtöltötték és átsütötték. A leveshez volt „jó gazdagos csik.”¹⁰² Sütöttek rétest,¹⁰³ *pampuskát* (fánk), *herőket*,¹⁰⁴ *túrós lepényt*, mákkal, dióval vagy lekvárral töltött *kiflit*,¹⁰⁵ *mákos ferenztöt*.¹⁰⁶ A levest *poszrikos irányba*,¹⁰⁷ később *nagyételesbe*¹⁰⁸ tették, s egy tányérral fedték le, amin a kifőzött levestészta és a sült tyúk volt. A *irányt kantárba*¹⁰⁹ fogva vitték, Csesztvén damaszt szalvétába kötötték. A tésztákat *poszrikos tálra*, *komaasszony tálra*¹¹⁰ tet-

ték és úgy kötötték bele a *poszrikos kendőbe*,¹¹¹ szalvétába.¹¹² A borhoz, ritkábban pálinkához a módosabbaknál volt külön *poszrikos üveg*.

Ennél a kérdésnél előre kell utalnunk a komaasszony rendszeres ételhordására. Azokban a községekben, ahol a keresztelői lakomát később tartották, ott előtte hordta a komaasszony az ételt, és e szokás lezárását jelentette a keresztelői ebéd. Ilyen helyeken a felsorolaton kívül még kalácsféléket is vittek: Örhalomban *bodakot*,¹¹⁴ *lábatlan tyúkot*,¹¹⁵ *nagykalácsot*,¹¹⁶ Cesztvén, Ipolyszögön *nagykalácsot*.¹¹⁷ Mivel ez esetben a tésztafélék mennyisége is nagyobb volt, legtöbbször csak a zsírban sült tésztákat, *ferentőt* tettek tálra. a túrós lepény, *kiflik*, a kalácsokkal együtt hátikosárba kerültek. amit ismét gazdagon díszített vászonkendővel terítettek le. Ugyancsak nagyobb mennyiségű ételt vitt a más faluból hívott keresztanya, vagy amikor a komaasszony több napos ételhordásának szokását kezdték elhagyni: „Eccőre vitte el a proszlikot a keresztelőbe” — mondták. Az ételeket a nagyanya vette át. ő töltötte be a háziasszony szerepét, mivel a gyerekágyas ha fel is kelt, még gyenge volt. A leveseket hozzáöntötte a magukéhoz és tálalás előtt megmelegítették. A sok *bodakot*, túrós lepényt a kenyérsütő teknőbe, *szerénybe*¹¹⁸ rakták bele. A keresztelős háznál is főztek ilyenkor, kivételt csupán Örhalom képez, ahol valamennyi meghívott egyformán vitt a komaasszonnyal. Így összejött bőven a főtt étel is, legfeljebb ha nagyon ki akartak tenni magukért. akkor készítettek még a vendéglátók. Másutt csak tésztát nem sütöttek, az ételeket maguk főzték.

A házat átrendezték ilyenkor. Télen a hátulsó szobában maradtak, mivel csak ez volt fűthető, de ha már jobb idő volt, az *elsőházban* tartották a keresztelőt. 3—4 asztalt összetoltak, lócákat hordtak be, megterítették. Ebben a vendégek is segítettek. Felfrissítették, elrendezték a *fekvőasszony* ágyát, ha úgy adódott, az *elsőházban* vetették meg. Az újszülött is ott volt a bölcsőben, a keresztelési öltözetben, *dunnikában*.

A vendégeket először pálinkával kínálták, majd a déli harangszó után kezdték felhordani az ételeket. A tyúklevésben többnyire benne volt a tyúk. leves után a főtt húst ették tormával. Utána következett a töltött tyúk. „tojásba sült tyúk”, esetleg csirkepörkölt vagy rántott disznóhús. Mellé krumplit, savanyú uborkát tálaltak. A zsírban sült tésztákat tálon vitték be, de a túróslapényt, kalácsot legtöbbször csak „abroszról ették”.

Cesztvén ebéd végefelé a bábaasszony egy kis vásári porcelánbabával sorba járta a vendégeket, „gyűjtött neki kisingecskére”. Mindenkinek kellett adni valamenyi pénzt, legtöbbet a komának. Ez az első világháború után jött szokásba. Korábban a keresztapa kitett egy tányért az asztalra és felszólította a vendégeket, hogy adakozzanak a bábaasszonynak. Maga járt elől jó példával. A többi községben nem ismerik a szokást, de ahol később volt keresztelő s ilyenkor volt esedékes a bába kifizetése. a koma is adott neki. vagy odaadta a háziaknak amit szánt. tegyék hozzá az övékhöz és adják oda azzal együtt a bábaasszonynak. A bába járandósága meghatározott összeg volt, de igyekeztek többet adni. Ludányban a Szécsényha-

lásziban a pénz mellett magukszötte vásznat is kapott, s az első fiúgyermek születésekor az apai nagyanya egy egész kenyérrel ajándékozta meg a keresztlőn. A szokás magyarázatát nem tudják.

Ebéd után ittak, beszélgettek. Az asszonyok a gyerekágyast fogták körül, dajkálták az apróságot, dicsérték, de nyomban meg is köpködték, nehogy „megverjék szemvel”. Az anya, nagyanya óvatosságból egy rózsafüzért is tett a *vánkuskába*, s meghintették szenteltvízzel, hegedűhúrt, piros szalagot kötöttek a csuklójára, sőt régebben az ingecskéjét is kifordítva adták rá, ugyancsak az *igézés* megelőzése céljából.¹¹⁹ A gyermekeket küldték az udvarra játszani, mert „mindig a kicsi körül lettek vóna; a bócsót ringatták, maj’ felfordították”. Előfordult, hogyha nagyon jó volt a hangulat, a férfiak becsomagoltattak 2—3 töltött tyúkot, kimentek a pincékhez, s ott mulattak akár hajnalig is. Az asszonyok, gyerekek estefelé hazamentek. Ilyenkor a háziak csomagoltak nekik a tésztákból. Bővett jutott a bábaasszonynak is.

„Legrangosabb” keresztlője az elsőszülöttnek volt, különösen fiúgyermek esetében. Gazdacsaládoknál ha még született is egy, esetleg kettő, ugyanígy megtartották a keresztlőt, de a szegényebbeknél fokozatosan egyszerűsödött: kevesebb ételt hoztak, szerényebb volt a vendéglátás, nem sokkal ebéd után hazamentek a résztvevők. Három gyermek után már elhagyták a vasárnapi lakomát, csupán a templomi szertartást követően vendégelték meg ebéddel vagy csak süteménnyel, itallal a keresztszülőket, bábaasszonyt. A kereszta megjelenése jobbra elmaradt. Végül a hat-hetedik gyermeket — mint már utaltam rá — valaki este elvitte a családból megkeresztelni, s utána legfeljebb egy kis pálinkát ittak. Ugyancsak nem volt természetesen ünnepélyes keresztlője a törvénytelen gyermeknek: „Ott mán nem tartottak poszrikot. »Ha meccsináltattak, egyé’ krumplilevest vagy amit tudsz, oszt hallgass!« — mondták neki az anyjáiék.”

Az 1930-as évektől általánosabb a vasárnapi keresztelés. Nagymise után végezték el a szertartást, és így a keresztelést és a keresztlőt összevonták. Ma is ez a gyakorlat, csak 10—15 éve, ahogy az asszonyok kórházban szülnek, az időpont eltolódott. Mikor a fiatalasszony hazajön a kórházból, rá egy-két hétre tartják a keresztlőt.

A keresztlő lefolyásában az utóbbi 10—15 évben állt be változás. A bába kivételével jobbra ugyanazokat hívják meg, mint régen az első gyermeknél, de bővíülhet a kör unokatestvérekkel, távolabbi rokonokkal, ismerősökkel, s mindannyian egész családjukat hozzák. Gyakran a papot is meghívják utána a házhoz. Valamennyi meghívott jelen van a templomi szertartás alatt, erre a szülők számot is tartanak. Ott van az anya is, most ő segítkezik a bába helyett. Utána a férfiak, gyerekek többnyire a keresztelest gyermek családjával tartanak, az asszonyok viszont hazamennek az ajándékokért. Mindössze Drégelypalánkon találtam eltérést, ahol a keresztszülőkön és szülőkön kívül más nem marad a templomban, mise után egyenesen a házhoz mennek, ahol legtöbbször valamelyik nagyanya vagy a szülők nőtestvére fogadja őket, és ott várják be a többieket. Az ebédre, „aki úgy hízelkedni akar”, meghívja a tsz elnököt, tanács-

elnököt is, de ezt a közvélemény általában nem helyesli.

Ma is szokás ennivalót vinni, de főtt éltelt nem, csak cukrászdában megrendelt tortát, süteményeket. Vannak, akik maguk készítik, de ők is már igyekeznek minél különlegesebb tésztaféléket sütni. A torták, sütemények mellett a hangsúly ma az ajándékokon van. Általában a keresztszülő veszi a gyermekkocsit, Órhalomban ez a nagyszülők kötelessége. A közeli rokonok aranyláncot, fülbevalót ajándékoznak, de legalább valami értékesebb ruhaneműt illik mindenkinek vinni.

A megérkezett vendégeket a legkülönbébb italokkal, csemegékkel kínálják, majd 1 óra felé kezdődik az ebéd. Hagyományos étrend nincs, mindenütt a legdrágább, általuk legfinomabbnak tartott ételeket főzik. Sckan disznót is vágnak, ahogy mondják, valóságos „kislagzit” rendeznek ilyenkor. Van húsleves, rántott-, sült disznóhús, pörkölt, mások *rizsáshúst* készítenek, kacsát, libát, pulykát sütnek. Délután beszélgetnek, isznak, majd vacsora után sokszor hajnalig is táncolnak, szórakoznak.

A mai forma kétségtelenül robbanásszerű gyorsasággal alakult ki a tsz-ek létrejötte után, de a változás gyökerei korábban kimutathatók. Első lépés az volt, hogy az ajándékba hozott ételek mennyisége meghaladta a szükséges szintjét. Órhalomban a volt jobbágy-családoknál már az első világháború előtt az egész ételhordás ideje alatt — beleértve a keresztelőt is — vitt a komaasszony 6 *bodakot*, 6 rétest, 6 túrós lepényt. Ezek száma a 30-as években 10—12-re nőtt, és mivel ekkor már a több napos ételhordás szokását elhagyván az egésztest keresztelőkor vitte, a többi meghívott sem akart lemaradni, ugyanennyit hozott. Jól példázza a túlzott ételajándékozást az egyik legvagyonosabb családból származó asszony elbeszélése: „Mikor a lánykám született, 120 bodak összejött. Aki gyütt-ment erre, anyósom mindenkinék osztogatta.” E községben már a 30-as évek végén kezd szokásba jönni, hogy ékszer vesznek a keresztszülők. Hasonló jelenségek tapasztalhatók Nagyoroszi, Ipolyvece, Ludány gazdarétegében. Ezzel párhuzamosan nő a meghívott vendégek köre. Az 50-es évektől rendszeresen főznek a keresztelős háznál, volt rá eset, hogy disznót is vágtak ebből az alkalomból. A szegényebb családoknál ugyanakkor szerényebb keretek között zajlott az ünnep.

Érdemes külön kitérni Patak és Dejtár község idevonatkozó szokásainak alakulására. A hagyományos forma bemutatásánál láttuk, hogy náluk nem volt nagyszabású keresztelői ebéd, csak a templomi szertartás után kínálták meg a keresztyányt és a bábát egy kis süteménnyel, tejeskávéval, esetleg rántottával. Az 50-es évek végétől egyházi kezdeményezésre csak vasárnap keresztelt a pap. Ilyenkor már a keresztapa is jelen volt, mivel hét végére hazajöttek munkahelyükről. Ebédidő lévén mire hazaérkeztek, a háziak főztek egy húslevest, azzal kínálták meg a vendégeket. Aki tehetett, ebédet is adott. Mivel a keresztelezés napján — mint később majd látni fogjuk — már kellett vinni ennivalót a gyermekágyasnak, a keresztanya, letéve az újszülöttet, hazament az ételekért. Nem akart „adós maradni”, ő is gazdagabban készített. A szokásos húsleves, töltött tyúk és sütemények mellé *bodakot* is sütött erre az alkalomra. Eb-

ben az időben került új bába Patak községbe, aki bevezette ugyanazt a kisbabával történő adománygyűjtő szokást, amit Csestvéről már ismertettünk. Más változat szerint bepólyázta a kezét, hogy annyit dolgozott az újszülöttel, belebetegedett, s orvosságra kér pénzt. Később mindinkább meghívták a testvéreket, szülőket, majd a 60-as évek közepétől ugyanazt a formát találjuk, mint a többi községben.

Az előbbi példán kívül más esetekben is kell számolnunk a papok szerepével a szokások változásánál. Dejtáron, Ipolyszögön pl. csak minden hónap első vasárnapján lehet keresztelezésre vinni a csecsemőket. Drégelypalánk 4 évvel ezelőtti papja pedig a jelesebb egyházi ünnepekre gyűjtötte össze a kereszteleket. Ilyenkor egyszerre végzik el a szertartást valamennyi gyermeknél, a formaságok jóval ünnepélyesebbek (orgona, világítás, külön az alkalommal kapcsolatos szentbeszéd stb.), és a nagymise legtöbb résztvevője megvárja a közös keresztelest, jelen van. Az ilyen változtatások általában a pap egyéni elképzelései alapján születnek, sok függ az illető találékony-ságától.

A névadó ünnepségek nem ismeretlenek a vizsgált községekben, elterjedési körük azonban még elég szűk, jobbra csak a község, tsz vezetői, pedagógusok, katonatisztek veszik igénybe.

Komaasszony ételhordása a gyermekágyasnak

A szokás lényegében abból áll, hogy a komaasszony szülés után néhány napig ennivalót hord a *fekvőasszonynak*. Ennek elnevezésében eltérést tapasztalhatunk a Balassagyarmatról nyugatra, illetve keletre fekvő falvak között. Az előbbieken nem volt külön neve, csak ilyenformán emlegetik: „kosztot visz”, „visz a komasszonyának”, „hordtak enni”, „enni visz”, „ebédet visz a komasszonyának”. A szlovák községekben egyáltalán nem ismerik a *poszrik*, *proszlik* kifejezést, a többi helyen a keresztelei lakomát értik alatta. Örhalomban ingadozik a jelentése: használják a keresztelei ebédre, de az ételhordásra is, egyesek szerint mind a kettőt jelenti együttesen. Tovább, egészen Ipolytarnócig *poszrikon* a komaasszony ételhordását értik.

A keresztelei időpontjától függött, hogy az ételhordás előtte vagy utána történt, illetve közbe esett a keresztelei. Már láttuk, hogy ha a keresztelei zárta le az ételhordás szokását, a kettő összekapcsolódott. Másik két esetben a keresztelei napját nem számolták az ételhordás alkalmai közé, noha akkor is vittek ennivalót. Szegények jobbra három esetleg két alkalommal mentek. A jobb módú legalább négyszer vitt, de általában egy hétig illett hordania. Érdemes megjegyezni, hogy a szegény falunak számító Patakon az egy hétig történő ételhordást már megszólták: „Ha egy hétre (hétiz) vitt, akkor már fölözte. Hát már hogy túlságba vitte. »Mán az nagyon rá-tett« — így mondták.” A gazdasági helyzetből adódó különbség mellett a szokás kopásával is együtt járt, hogy az ételvitel alkalmai csökkentek. Ugyanezzel függött össze, hogy már nem egymást követő napon vitték az ennivalót, hanem 2—3 napos kihagyásokkal. Örhalom esetében egy átmeneti forma alakult ki az 1920—30-as

években, amely szerint kedden és szombaton kellett vinni három héten keresztül. Mindössze Ipolyszög és Csesztve esetében látszik hagyományosnak, hogy nem minden nap vittek. Az utóbbi község régi gyakorlatával kapcsolatban megemlítem, hogy a „lyánynak hívott” keresztanyára nem vonatkozott az ételhordás kötelezettsége, ő csak keresztelőkor vitt süteményt.

Első alkalom egységesen a szülést követő nap volt. Mindig délben kellett vinni. Ilyenkor a komaasszony jobbára ki sem ment a határba, ha volt, aki elkészítse helyette az ételeket, akkor 11-ig dolgozhatott. A legnagyobb dologidőben az idősebbek szerint „nem várta a poszrikot senki”, legalábbis délben. Este, mikor hazajött a komaasszony a mezőről, akkor ment csak vele. Ez alkalomból volt, aki a vasárnap délutáni ruháját is felvette, bár gyakoribb a hétköznapi viselet, de „kimenősön”.¹²⁰ Mindig egyedül ment, legfeljebb, ha nagyon sok ételt vitt, anyósa, anyja vagy nagyobb gyermeke segített neki, de csak a kapuig, be már nem ment, ha hívták sem.

Ami az ételeket illeti, kötött étrendet nem találtam. Sokan felsorolják, hogy melyik nap mit vittek, ez azonban szinte adatközlőnként eltérő.¹²¹ Az ételféleségekben megegyeznek, de ezeket jobbára ötletszerűen válogatták össze, figyelembe véve a pénteki húsevés vallási tilalmát. Levest minden alkalommal vittek: „A leves nagyon köll a fekvőnek, hogy legyen teji.” Ezt első nap tejeskávéval is helyettesíthették. Leggyakoribb a húsleves, de a tehetősebbek igyekeztek egyszer-ször disznóhúsból vagy marhából főzött levest is vinni. A leveshez mindig készítettek csíkot. Pénteken vagy *tojásos levest*,¹²² vagy *reszelt levest*¹²³ adtak. A levesthúst általában benne hagyták a levesben, ilyenkor nem számított külön ételnek. A húsból álló második fogást csak a módosabbak vitték minden alkalommal. Ez lehetett töltött vagy töltetlen sült tyúk, „tojásba sült cibe” (csirke), „aki jobban rá akart tenni, kirántott húst is vitt”. Szegényebeknél — a keresztelőt leszámítva — elég volt egyszer húst vinni. Ilyenkor is gyakran a félig főtt tyúkot töltötték meg, töltelék nélkül átsütötték, vagy „kisültték tojásan”. Második fogásnak számított a „sült tojás” is, ezt legtöbbször mindenki vitt egy alkalommal. Ugyancsak minden nap vittek valamilyen süteményt. Ezek jobbára megegyeztek a keresztelőkor szokásos tésztafélékkel. Lehetett *pampuska*, *herőke*, *ferentő*, *mákos* vagy *túrós csik*,¹²⁴ rétes, *kifli*, *túrós lepény*, *látatlan tyúk* (*gublog mazsulyaszőlővel*),¹²⁵ *nagykalács*¹²⁶ vagy *morvány*.¹²⁷ Ez utóbbi kalácsféléket vagy pénteken vitték, amikor nem volt hús, vagy az ételhordás utolsó napján. A két világháború között egyre gyakoribb a *szalajkás* nevű tészta.¹²⁸ Bort, pálinkát is szokás volt vinni minden nap, felváltva. Az ételek mennyisége jóval több volt, mint amennyit a gyerekágyas el tudott volna fogyasztani, jutott belőle a többi családtagnak is. Különösen ha a keresztanya módosabb volt, mint a *fekvő*, akkor igyekezett az egész családot ellátni. „Én sokat vittem, mert nagy család közé mentem” — emlékezett vissza egyik ilyen helyzetben levő adatközlő. A szegényebbek is igyekeztek, hogy „rendesen meccsinálják, ahogy illik”, még ha sokszor a szó szoros értelmében meg is bőjtölték utána.

Az ételeket ugyanúgy csomagolták be, mint keresztelőkor. Egyik

kezükbe fogták a *kantárt*, ebben volt a fazék, tetejére tett *cifratá-nyéron*¹²⁰ pedig a levestészta és a tyúk letakarva. Másik kézben viték a tésztástálat, mellé fogva a bort, pálinkát. A kalácsokat hátikosárba tették. Patakon a következő volt a szokás. Az *ennyihordó kendőt* jól kikeményítették, kivasalták, erre helyezték el a süteményes tálat. A kendő négy sarkát összetűzték és a tenyerükre vették: „Úgy állt a kezünkbe, mint a virág.” Alatta két ujjuk közé fogták a borosüveg peremét. Másik kezükben vitték a levest. „Ha messze laktak, szegénynek csak úgy ki vót meredve a kezi.” A 30-as évektől terjed a boltban vásárolt, 3—4 részes ételhordó is.

A megérkező komaasszony köszönt, s letette az ételeket a megterített asztalra, mondván: „Hoztam egy kis harapnivalót, hogy erősödjél.” A *fekvőasszony* helytel kínálta, ő szabadkozott. „Elviszed a gyerek álmát” — mondták végül, amire leült az asztal mellé. Örhalomban együtt ebédelt a családdal, és az anyós neki tálat előszőr. A módosabbak főztek otthon is, de sokan nem, „mer’ rá vótak készőve, hogy úgyis visznek”. A többi községben az ennivalót áttették saját edényeikbe, a keresztanya edényeit elmosták, s a *poszrikos kendővel*, szalvétával együtt búcsúzásnál visszaadták neki. Közben megkínálták süteménnyel, mézespálinkával, s csak amikor a komaasszony elment, akkor ebédelt a család. A látogató nem maradt sokáig, érdeklődött az anya hogyléte felől, kicsit dajkálta az újszülötetet, aztán elment. Ilyenkor többnyire csomagoltak neki süteményt, nem a sajátjából, hanem amit más rokonok hoztak.

Akárhány gyerek volt, mindnél „kihordták a poszrikot”, legfeljebb ha nagyon sok gyermek született, kevesebb alkalommal vitt a komaasszony, vagy — mint láttuk — a szülők már restelték is felkérni a keresztelésre, ilyenkor az ételhordás kötelezettsége alól is mentesült. Ha más faluból volt a komaasszony, nem hordott ételt, akkor „mindent elviitt eccőre a keresztelőbe”.

A szokás kopásának jelei, mint már említettem, hogy kevesebb alkalommal mennek, és felbomlik a folytonosság. Majd elmarad a főtt étel, már csak süteményfélék visznek, később azt is csak esetlegesen, végül teljesen megszűnik az ételhordás. Ez a folyamat falvanként különböző időben zajlik le. Ludányban, Szécsényhalászáiban az 1910-es években kezd elmaradni, az első világháború után már csak keresztelőkor viszik el egyszerre, amit szánnak. Örhalomban a 20-as években még él a szokás, de 1930—35 között hirtelen megszűnik. Ugyanez tapasztalható Drégelypalánkon, itt azonban nem olyan gyorsan tűnik el, a második világháborúig alkalmacszerűen visz a komaasszony egy-egy tál süteményt. Ipolyvecén. Litkén 1950 körül a hagyományörzőbb családok még tartják csak az évtized végéféle hagyják el. Patakon. Dejtáron a második világháború után már csak háromszor mentek, s 1955 körül maradt el a főtt étel. A szokás ebben a töredékes formában ma is él, ugyanígy Ipolyszögön és Csesztvén is, tartalma azonban alapvetően megváltozott.

Eredeti funkciója a szokásnak az volt, hogy a gyenge, magát ellátni képtelen *fekvőasszonyt* táplálják, amíg meg nem erősödik. A nagycsaládon belül biztosítva volt ugyan az étkezése, itt inkább arról volt szó, hogy finomabb, táplálóbb ételeket ehessen, mint ami a

család megszokott tápláléka. A szegényebb rétegnél a gyermekágyasnak kalóriadús étellel való ellátása a legutóbbi időkig indokolt volt sok esetben. Nem véletlen, hogy a gazdaságilag kedvezőtlenebb körülmények között élő falvak lakóinál maradt meg legtovább a szokás. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a társadalmilag erősebben differenciált falvakban a szegényebb réteg hagyta el előbb, a gazdacsaládok hagyományokhoz való ragaszkodása erősebb volt, noha ők voltak kevésbé rászorulva az ételek adományozására. Náluk inkább a túlzások jelentkeztek, vagyis az a törekvés, hogy a főléseges mennyiségű étel hordásával „kitegyenek magukért”.

A jelenleg még meglévő formában a szokásnak már inkább csak udvariassági gesztus jellege van. Amikor a fiatal anya többé-kevésbé felerősödve hazajön a kórházból, a keresztanya meglátogatja, s hogy „mégse menjen üres kézzel”, a presszóból vásárol süteményt, néhány tortaszeletet, megtoldva egy-két tábla csokoládéval. Ennek már semmi kialakult rendje nincs, alkalomszerű, jobbára este munka után vagy szombat, vasárnap délután kerül rá sor. Megemlítem, hogy Drégelypalánkon a régi értelemben vett ételhordás már kb. 40 éve elmaradt, s a fiataloknál az utóbbi időben ismét szokás lett, hogy ha a keresztanya meglátogatja a fiatalasszonyt, cukrászsüteményt visz neki.

Itt szólok még arról, hogy nemcsak a komaasszony hordott enni-valót a *fekvő*nek, hanem a többi rokon asszony is. Elsősorban anyja, testvérei, ritkábban az unokatestvérek. Ha külön laktak, férje rokonságától is kapott, ez azonban nem volt kötelező, inkább személyes szimpátián alapult. Ipolyvece módosabb családjainál a gyermekágyas anyja minden nap vitt. Akiket meghívtak a keresztelőbe, azoknak legalább kétszer kellett menni étellel. Távolabbi rokon, aki a keresztelőbe nem volt hivatalos, egyszer tartozott vinni. Többnyire azonban a rokonok ételhordásának kialakult rendje nem volt, amikor idejük engedte, a szüléstől az avatásig terjedő időszakban elmentek meglátogatni a *fekvőasszonyt*, s vittek egy tál tésztafélét. Főtt ételt csak a komaasszony, esetleg a menyecske anyja vitt. Ez a szokás többé-kevésbé megvan még a legtöbb községben.

Keresztszülő és keresztgyermek

A gyermek keresztszüleit „keresztanyám”, „keresztapám” megszólítással illette és magázta. Ugyanígy szólította szülei keresztszüleit is, ha beszélt róluk, megkülönböztetésként hozzátette: „édesanyám keresztanyja” vagy a vezetéknévét mondta elé: „Bernát keresztanyám”. Ugyanez volt a gyakorlat akkor is, amikor már a rokonságból választották a keresztszülőket. Vannak olyan családok, ahol viszont ilyen esetekben a keresztszülőket a vérrokonságból, illetve a házasság révén létrejött rokoni kapcsolatból adódó formában szólítják: *nene* (*nenike*), *bacsi* (*bacsika*), *ángyi* (*ángyika*), vagy „Örzi neném”, „Pista bacsim”, „Labát neném”, „Bertók ángyi” stb. A második világháború után kezdett terjedni a „keresztanyám” helyett a „keresztmama”, de még ma is ritkább ez utóbbi forma. 10–15 éve a gyerek „mán a keresztszülőkvél is te-tu”, azaz tegezi őket. A keresztszülők mindig tegezték a keresztgyermeket és nevén szólí-

tották. Beszéd közben ha szóbakerül, „keresztlyányom”, „keresztfiam” formában emlegetik, ha kell, megkülönböztetésképpen elé teszik a keresztnévét.

A keresztszülő különböző alkalmakkor tartozott ajándékot vinni keresztgyermekének. Mint láttuk, kereszteléskor pénzt dugott a keresztanya a gyermek pólyájába. Órhalomban, Hugyagon ezen kívül a keresztapa a gyermek fürdővizébe dobott pénzdarabot. „mikor először rendesen fürdették”. Ha akkor nem volt jelen, első látogatáskor a gyermek mellére tette a pénzt, amit erre szánt. Ezt a szülők mindig a gyermekre költötték el. A szokásra az első világháború után egyre ritkábban volt példa, majd teljesen elhagyták. Csak Ludányban találtam meg a szokást, mely szerint a keresztanya az 1920-as évekig ruhát, *kissipkát* vett a gyermeknek, amikor az 2 éves lett.

Rendszeres ajándékozási alkalom a hagyományos gyakorlat szerint csak a húsvét volt. A keresztanya készített *viaszolt*-, vagy *kapart tojást*, néhány szép almával együtt egy *cifratányérra* tette és belekötötte egy díszes törölközőbe. Vagy maga vitte el, vagy valamelyik nagyobb gyermekével elküldte, többnyire húsvétvasárnap délutánján, de Drégelypalánkon nagyszombaton, Nagyoroszipan húsvéthétfőn volt ez szokásban. Ipolyszögön, Csesztvén nem csomagolták be az ajándékot, a húsvétvasárnapi nagymise előtt vagy után adták a gyermek kezébe. Később egy kis cukorka került még a tojások mellé. Órhalomban, Hugyagon már az 1920-as években narancsot, fügét is adtak, sőt a 30-as évektől ezek mellé hajasbabát, cifra ostort, ékszeret vettek a jómódú gazdák. Nagyoroszipan külön *kiskalácsot*⁽³⁰⁾ sütött erre az alkalomra a keresztanya, amit jobbára már kézikosárban vittek el. Később, az 1930-as években másutt is tettek a táltra valamilyen süteményt (Dejtár, Patak), volt, hogy fiúnak *mézeslovat*, kislánynak *mézesbabát* vittek. (Csesztve, Ipolyszög). A 40-es évektől gipszből készült nyulat, cukor-, később csokoládé tojást vettek. Ha már iskolába járt a kislány, egy cifra pántlikát kapott, fiúgyermeknek pedig öntözködéskor adtak 1—2 pengőt, a második világháború után 10—20 forintot. A húsvéti ajándékot addig kapta a gyermek, amíg iskolába járt. Ha már 8—10 éves elmúlt, lánynak fejrevaló kendőt vettek, a fiú pedig több pénzt kapott. Ekkorra már az édességek, tojás küldése inkább csak szimbolikus lett. Ha nem személyesen vitte át a keresztanya, a lányka elment megköszönni az ajándékot, a fiú pedig öntözködéskor köszönte meg.

A keresztgyerekek karácsonyi megajándékozása újkeletű szokás. Legkorábban Patakon, Dejtáron kezdődött a 30-as években, feltehetőleg a munkaalkalom révén létrejött nagyvárosi hatásra. Ezekben a falvakban a fenyőfára való cukrot vitte a keresztanya. Ez még nem „szaloncukor” volt, csak széttördelt kockacukrot, esetleg házilag készült szaloncukorfélét csomagoltak olyanformán „gyenge papírba” (selyem papír). Emlékeznek arra is, hogy a szegényebb asszonyok csak kenyeret vagdostak fel kockára a cukor helyett. A Miklós-napi ajándékozás Drégelypalánkon jelenik meg először a 40-es években. A nagyvárosi, polgári hatás mellett szól az a körülmény, hogy pl. Órhalomban, ahol ebben az időben már keresztelőbe, húsvétkor aranyláncot, fülbevalót adományoztak, a karácsonyi és mi-

kulás ajándékozás nem volt szokásban. Csak a 60-as évektől általános vidékünk községeiben, és ma, különösen karácsonyra, értéke-sebb ruhaféléket vesznek a keresztszülők. Ugyancsak a legutóbbi években terjedt el a születés- és névnap alkalmából való ajándéko-zás. Ez jobbra játék, képeskönyv, de szintén lehet ruhaféle is.

A keresztelő mellett a keresztszülők ott vannak valamennyi ese-ménynél, ami jelentős a gyermek életében. Részt vettek elsőáldozá-sán, a második világháború után szokásba jött, hogy ajándékot is vegyenek erre az alkalomra. Ez legtöbbször egy olvasó (rózsafüzér) vagy egy imakönyv. Kislány fehér csonttáblájú imakönyvet ka-pott, a fiú fekete kötésűt. A bérnialást a hagyomány szerint régen is megünnepezték. Erre az alkalomra a keresztanya egy öltöző ruhát ajándékozott, ezt vette fel a gyermek a templomba. Az elsőáldozási ajándék gyakorlata előtt ilyenkor adtak imakönyvet, rózsafüzért. A tehetősebbek az utóbbi 50 évben ékszer is vettek. Drégelypalánk, Nagyoroszi. Patak. Dejtár községekben ilyenkor ebédre elvitték ma-gukhoz a keresztyereket. A bérnakeresztszülő korábban azonos volt a keresztszülővel, ő vett részt a szertartáson. Újabb gyakorlat. hogy mást hívnak bérnakeresztszülőnek. Ez egyházi kezdeménye-zésre történt: „A papság akarja, hogy más legyen a bérma, mint a keresztvízről való. Hogy ha az egyik elhalálozik vagy valami éri, a másik tudja segíteni a gyereket. Minél több a keresztapa, annál több pártfogója van a gyerekeknek... Meg hogy a rokonság is jobban sza-porodjon.” Drégelypalánkon. Patakon csak a legutóbbi időben kezd ez terjedni, az idősebb korosztály többnyire nem helyesli: „Minek az a nagy rokonság, ha megférnek kicsibe is?”¹³¹ Ha mást hívtak, a bérnialással kapcsolatos kötelezettségek arra hárultak, a keresztszü-lők szerepe ettől kezdve csökkent: „A keresztelő keresztanya akkor már hátramaradt, ha bérnakeresztanyát hívnak.” Bérnakeresztszü-lőnek a tágabb rokonságból fiatalabbat igyekeztek választani. Talán ez összefügg azzal a régi gyakorlattal, hogy ha a keresztanya már idősebb volt, lányát küldte maga helyett a fiatalabb keresztyer-mekek bérnialására. Keresztapa esetében ilyenről nem tudnak. A bérnakeresztszülőktől való megkülönböztetésül a keresztszülők elnevezése módosult: „rendes keresztapa”, „keresztelő kereszt-anyám”, „keresztvízről való keresztanya”, „keresztvízi keresztapa”. A bérnakeresztszülőket, ha beszéltek velük, szintén „keresztapám”-nak, „keresztanyám”-nak szólították, s ugyanez a megnevezés ille-tte meg a gyermek testvéreinek bérnakeresztszüleit is.¹³²

Az evangélikusoknál konfirmálás alkalmából ajándékozott egy öl-töző ruhát a keresztanya a gyermeknek.

Vidéünkön is szokásban volt, hogy a farsangi vagy búcsú alkal-mából rendezett táncmulatság előtt a leány *bokrétát* küldött a „le-tett szeretőjének”, vagy ha még nem választott, több legénynek is, akikre számított, hogy táncoltatni fogják.¹³³ A *bokrétát* ünnepélye-sen a keresztanya vitte a legény házához. Ha más lett a bérnake-resztanya, akkor reá hárult ez a feladat.

Az utóbbi 5–10 évben terjedt el, hogy a tcvábbtanuló kereszt-gyermek ballagására ajándékot visz a keresztszülő. Ez lehet ékszer, különböző szervizek, esetenként a fiú ünnepi öltönyének költségeit

is magukra vállalják. Szintén új gyakorlat az eljegyzés megünneplése, amire hivatalosak a keresztszülők és értékes ajándékot illik vinniük.

A lakodalmi ajándékozás a keresztszülők részéről régen is szokás volt. Az ételféleségeken kívül, amit a keresztanya vitt,¹³⁶ a leánynak adott ajándék egy cifra rojtú *vastagszem* fejkendő, majd a viselet változásával nyomott mintás bársonykendő, un. *brüsskendő* volt.¹³⁵ Legénynek kalapot vagy *völegénycsizmát* vettek, mások megcsináltatták az egyes falvakban gazdagon hímzett *völegényinget*. Órhalomban, Hugyagon közvetlenül a második világháború előtt a módos családoknál már egy „teljes ötöző plüssruhá” vett a keresztanya, ami a legrangosabb nagyünnepelő viselet volt, illetve kifizették a *völegényruha* költségeit. A többi községben ebben az időben már mind gyakoribb, hogy a pénzt adják oda, bár a kendő ajándékozása elég sokáig szokás maradt, a fiúnak pedig volt, hogy boros- vagy likőrös készletet vásároltak. A 60-as évektől rohamosan nő az ajándék értéke. Napjainkban, „ha a keresztapa tartja magát valamire 5—6000-en alul nem ad”, s a felső határ a 10 000 Ft-ot is eléri. Leggyakoribb a pénz, de az is szokás, hogy a fiatalokkal együtt veszik meg a gáztűzhelyet, mosógépet, szőnyeget, ruhásszekrényt, televíziót, hűtőgépet. Újabban a nászút költségeihez is hozzájárulnak a keresztszülők.

Az ajándékozás mellett ez alkalommal sokféle szerep, feladat várt még a keresztszülőkre.¹³⁶ Általános minden községben, hogy a keresztapát hívják násznagynak. A lányt a legény keresztapja kéri meg, a cigánybandáról is neki kellett gondoskodnia. Legtöbbször a leány keresztanyja a nyoszolóasszony. Tőle kérték ki a menyasszony ágyát, a kocsin vele ment a völegényes házhoz, ahol neki kellett megvetnie. A menyasszony öltöztetésénél is fő szerep a keresztanyjé. A templomban, anyakönyvvezetőnél „a keresztapák állnak jót a fiatalokért”, ők a tanúk. Mióta az avatást egyházilag belevonták az esküvői szertartásba, amikor a gyertyát kezébe adja a pap a menyasszonynak, fátylát előrehajtják. Ezt a keresztanya végzi. Keresztapja búcsúztatta a lányt szüleitől, a völegény keresztapja fogadta új házában. A „leghíresebb” *örömkalácsot*¹³⁷ a leány keresztanyja sütötte, s a keresztapa vitte be. Menyasszonytáncnál a leány keresztanyja gyűjti a pénzt. Falvanként változó, hogy ki viszi el elsőnek táncolni a menyasszonyt, mindenesetre a keresztapának illik a legnagyobb összeget letenni. „Most már százassal oda se lehet menni. Ötszázassal kezdődik” — mondják a mai lakodalomról. Régi szokás szerint éjfélkor kontyolták fel az *újmenyescskét*. Ahol keresztanya volt a nyoszolóasszony, ő végezte, de másutt is jelen kellett lennie ilyenkor.

A kiragadott példákából is láthatjuk, hogy a keresztszülőknek fontos szerepe volt keresztgyermekük lakodalmán. Az ajándékokat, az ételhordást, a cigánybanda megfogadását, az *örömkalácsot*, a menyasszonytánckor fizetett pénzt összevéve kitűnik, hogy ez az alkalom milyen nagy kiadást jelentett számukra. Amikor mást hívtak bérma-keresztszülőnek, valamennyi lakodalommal kapcsolatos teendő azokra hárult, kivéve az ajándékot, amit a keresztszülőknek szintén ép-

pen úgy illet megvenni, s a menyasszonytáncnál is midjárt a bérma-keresztzülők után következnek. Ha a bérma-keresztzülők meghaltak, vagy valamilyen oknál fogva nem vállalhatták a lakodalmi feladatokat, akkor a keresztvízről való keresztzülők helyettesítették őket. Azokban a falvakban, ahol csak a legutóbbi években szokás mást hívni bérma-keresztzülőnek, még nem alakult ki teljesen az új gyakorlat. Ezt az átmeneti állapotot jól példázza a pataki Nagy Gáspárné (sz. 1906) elbeszélése: „Az unokám mán úgy bérma-kozott, hogy ez a mostani pap vót. Szóval neki mán mást hittak az anyjáék bérma-keresztanyának. No oszt jött a lakzi. Otthon beszéltük a menyemmel, hogy most mán mi legyen. Hogy melyiket híjjuk násznagynak. Hát oszt megegyeztünk, hogy a keresztvízről való keresztapát illeti a násznagság. Oszt úgy gondolja el, ezek olyan szemtelenek vótak, mán a bérma-keresztapjáék, hogy elgyöttek ide. És hogy remélik, őket híjjuk majd. Avvót a nagy szerencse, hogy nálam vót éppen a keresztvízről való keresztanyja a lánykának. Mi benn vótunk az elsőházban. Oszt az hallotta az egészet, hogy ezek hogy kínálkoztak fel, mer' a konyhából behallatszott. Aztán kihítam közéjük, sirt is szegény. Megmondta nekik, hogy ha mán ilyenek, hogy így erőszakoskodnak, ők nem bánják. Meg hogy nem harragszanak ránk. De azért csak nem jöttek el a lakodalomba, hiába ment át értük a fiam, meg a gyerekek is.”

A keresztgyermek életének jeles alkalmaihoz kötődő ajándékozáscsn, lakodalmi teendőkön kívül kevés szerepe volt a keresztzülőknek. Nem mondható, hogy rendszeresen látogatták volna a gyermeket: „Vót, hogy átjött keresztanyám, beszaladt kérni ezt-azt, vagy elbeszélgetni. Amikor éppen vót rá érkezése. Akkor szóltak néhány szót, hogy de megnőttünk, megy-e az iskola. De nem vót abban semmi szabályosság” — emlékszik vissza az 1897-es születésű Dülő Jánosné. Úgy vélekedtek, „a gyermek nevelésibe nem köll beleszólni, az a szülő dóga”. „Vót mondjuk, hogy olyan rossz vót a gyerek édesapja, hogy a keresztapa mán nem tűrhette tovább. Akkor figyelmeztette a komát, hogy «Hagyd a családod békességbe!» De az olyan mán nem nagyon számított” (Drajkó Istvánné, sz. 1916). Szerepük inkább a tanácsadásra korlátozódott gazdasági kérdésekben, párválasztásnál, a szülőkkel szembeni nézeteltérések esetén, de nem volt köteles a keresztgyermek megfogadni. Ha támogatásra, pénzre volt szüksége, csak akkor fordult keresztzüleihez, ha a szűkebb családi körben nem tudtak segíteni. Ugyanez jellemző az árván maradt gyermek felnevelésére is. Szórványosan előfordult, hogy a keresztzülők vették magukhoz, de inkább nagyszülei, a szülők testvérei gondoskodtak róla. Arra több példa van, hogy a gyermeke-
len keresztzülők elvállalták egyik keresztgyermekük felnevelését, ha a komáéknál bő gyermekáldás volt, különösen ha azok szegényebb sorban éltek. Erre azonban csak akkor került sor, ha saját testvéreik gyermekei közül nem tudtak valakit magukhoz venni. A gyermeket nem adoptálták, és ha elhalálozás esetén hagytak is rá valamit, a vérrokonoké volt az elsőbbség. Egy-két esetet említenek mindössze, amikor ilyen körülmények között a keresztgyermekre

„ráháramlott”, amijük volt. Ha nem ők nevelték fel a gyermeket, nem illette semmi örökség részükről.

A kereszty gyermek nem sokkal tartozott keresztszüleinek. Gyermekkorában néhány figyelmesség illette meg őket. A kisfiú elment hozzájuk öntözködni, amikor a sekrestyés összeírta, hogy melyik gyermek kinek viszi a karácsonyi ostyát, a szülők, nagyszülők mellett a keresztszülőkhöz is „odaírátták magukat”. Disznóöléskor a komáéknak a gyermek vitte el a kóstolót. Különösebb rendszer nélkül gyermekkorban és később is a kereszty gyermek több kisebb szíveséget megtett keresztszüleinek csakúgy, mint más közeli rokonnak. Arra azonban ritkán került sor, hogy nagyobb munka esetén a felnőtt kereszty gyermeknek kellett volna kisegíteni a keresztszülőt. Legfeljebb csak akkor, ha az illetőknek nem volt gyermekük. Általában mindenki úgy vélekedik, hogy a keresztszülőnek „jobban csak a megbecsülés járt”. Ez nyilvánul meg abban, hogy legtöbbször a keresztfiú segített vinni a keresztszülő koporsóját, és a lányok is ott álltak a ravatal mellett, mint az illető saját gyermekei.

Komák

A komák egymás között magázódtak az első gyermek keresztelésétől fogva és „komám”, „komasszony”, ritkán „komasszonyom” formában szólították egymást. Az első világháború után kezdődött, hogy az asszonyok egymással tegeződtek, de a komát „megmagázták”. Később az asszonyokat inkább már a keresztnévükön szólították, de a férfiak „komám” megszólítása még ma is megvan, ha nem is tartják olyan szigorúan, alkalom adtán mondják a keresztnévét is. Tendencia jelleggel a 30-as évek végétől tapasztalható, hogy a komák és komaasszonyok is tegeződnek, ezt megelőzte a komák egymás közötti tegeződése.

Ahol a rokonságból választották a keresztszülőket, ott a vérrokonok nem használják a *koma*, *komasszony* formát, de pl. az anya rokonsága esetén a férj már így szólította a keresztszülőket és fordítva. Ez a gyakorlat, ha lazábban is, de napjainkig fennáll. Esetenként a fiatalok tréfás értelemben használják e megszólítást, ha különben már csak „névről szólíjják” egymást.

A századfordulón még „a komaság vót az első, több vót, mint a rokony”. „Aztat nem sértette vóna meg senki egy Magyarországér’ se.” Mint már utaltam rá, igen ritka esetnek számított, ha a komák összevesztek, s a következő születés, temetés vagy más nagyobb esemény alkalmával kibékültek. Ez abban nyilvánult meg, hogy elmentek a családhoz, és mintha mi sem történt volna, mondták, tették, amit máskor szoktak. Az idős adatközlők visszaemlékezése szerint szülei idejében a komaság a testvéri kapcsolatnál is többet jelentett, később, hozzávetőlegesen a 30-as évekig, többnyire a testvéri kapcsolattal volt egyenértékű. Ha valamelyik családban jelentősebb esemény (születés, halál, betegség, lakodalom stb.) következett be, első a koma volt, aki megjelent segíteni vagy osztozni az örömben. Nagyobb munkák, szüret, hordás, disznóölés alkalmával kölcsönösen

segítették egymást. Az asszonyok is összefogtak kenderáztatás, kendertörés, tollfosztás, nagymosás stb. alkalmával. Ha beteg lett az asszony, komaasszonya eljárt segíteni, ebédet vitt vagy nála megfőzött. Ide kapcsolódik, hogy még közvetlenül a gyermekszülés után is sokat segített, megfürdette a gyermeket, alkalom adtán kimosta a pelenkákat.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy abban az esetben volt szorosabb a kapcsolat a komák között, ha ifjúkori barátot választottak keresztszülőnek. Ahol a tiszteletre hivatkozva gazdagabb komát hívtak, ott kevésbé tartottak össze. Előfordult, hogy nagyobb munkák esetén elment a szegényebb koma segíteni, de a napszám ugyanúgy járt neki is, mint a többieknek. Ha nem fogadta el, legközelebb az illető gazda kocsival kísérette, vagy valamilyen formában honorálta ezt. Náluk inkább a gyermek illendő megajándékozására terjedt ki csak a komasági kapcsolat. Ezt annyira komolyan vették, hogy ha a szegényebb komaasszony nem is tudta ugyanúgy viszonzni az ajándékot, akkor is kitettek magukért, mondván: „Hadd tudja meg a hülye zsellérnép, hogy hogy köll!” Legtöbbször azonban a kedvezőtlenebb anyagi helyzetű komaasszony bármilyen erőfeszítésre hajlandó volt, nehogy megszólják. „Nékem jó komasszonyom vót. Szegények vótak, mégse akart adós maradni. Nekem csak egy lányka vót, neki meg négy. oszt mind meg akarta venni, amit én a négyre adtam. Húsvétra arany fülbevalót, gyűrűt, aranyláncot, aztán mikor már nagyobb vót, hozta azokat a jeles kendőket” — emlékszik vissza az egyik őrhalmi nagygazda felesége (sz. 1908). — Természetesen a gazdasági különbözőség mellett is voltak „jó komák”, akik éppen úgy segítették egymást, mint az azonos helyzetűek.¹³⁷

Legsűrűbben a gyermekszülést követő időszakban mentek látogatába egymáshoz a komák olyan értelemben, hogy „rendesebben” felöltöztek és a háziak megkínálták a vendégeket. A komaasszony ételhordása mellett a koma is be-benézett a *fekvő*höz esténként, dologidőben inkább csak ünnepnapon, egy-egy üveg borral, pálinkával. Az avatás után már ritkult az ilyen jellegű látogatás. „Az az igazság, hogy úgy vendégségbe menni, ahogy a mostaniak értik, az csak a disznóölés vót, meg mondjuk újév napján, húsvétvasárnap vagy pünkösdkor” (Drajkó Istvánné, sz. 1916). A férfiak még inkább özszejöttek a kocsmában, ilyenkor fizettek egymásnak.

Találkozási alkalom azonban bőven akadt. Különösen ha közel laktak, naponta többször is átszaladtak egymáshoz az asszonyok ezt-azt kölcsönkérni, vagy ételt, gyümölcsöt vittek kóstolóba. Mise, litánia után, vagy a kapuban, utcán, boltban gyakran elbeszélgettek, ha másra nem volt idő, legalább „sietősön” váltottak néhány szót. Ma rendszeresebbek a vendégségek, szombaton, vasárnap gyakran meglátogatják egymást.

A komák gyermekei is „pártoskodtak”, vagyis összetartottak. Ez azonban jóval lazább kapcsolatot jelentett, befolyásolta a személyes rokonszenv. Az többnyire megvolt, hogy fiatal korukban a koma lányát a fiú többször táncoltatta. Patakon pl. ha szeretője még nem volt egyiknek sem, a legény elsőnek őt vitte el táncolni. Nem egy esetben házasság is lett belőle. Verekedések alkalmával a legény

számíthatott keresztapja fiaira. Ha azonban a komák nem voltak azonos gazdasági állásúak, gyermekeik is kevésbé barátkoztak.

A komasági viszonyról meg kell jegyeznünk, hogy egyre nehezebb ma már elhatárolni, mi származik a komasági kapcsolatból és mi a testvéri viszonyból, mivel az utóbbi 40—50 évben a keresztülő egyben a szülő testvére.

A fentiekben áttekintettük az Ipoly Nógrád megyei szakasza mentén fekvő falvak kereszteléssel kapcsolatos szokásait.¹³⁸ Vizsgálódásainkat a századfordulótól napjainkig folytattuk. Fő szempontunk a vonatkozó szokások leírása mellett a hagyomány átalakulásának, változásának nyomkövetése volt. Figyelmet fordítottunk azokra a gazdasági, társadalmi tényezőkre, amelyek a szokások módosulásában szerepet játszottak. A recens hagyományban megtalálhatók mindazok a szokáscselekvések, amelyek a keresztelő teljes komplexumát nyújtják, s felvázolható a régi és új sajátos keveredéséből összeálló változási folyamat. Ennek egyik oldala a komaság műrokonsági intézményének beolvadása a vérrokonságba. Azáltal, hogy a két világháború között mindinkább a szülők testvérei közül kerülnek ki a keresztzülők, megszűnik az ifjúkori baráti kapcsolatoknak komaság keretében történő legalizálása, s a műrokonságnak a falu különböző társadalmi rétegei között kapcsolatot teremtő lehetősége. A keresztzülők szerepe módosul, illetve összeolvad az vérrokonságból eredő funkciókkal. A folyamatot gazdasági tényezők motiválják, s a keresztelési szokások átmenetileg egyszerűsödnek. Természetesen fokozatosan kikopnak a mágikus elemek. A gazdasági helyzet javulásával látszólag a keresztelés szokásai visszanyerik jelentőségüket, egyre nagyobb hangsúlyt kap az ajándékozás. Emögött azonban a szokások funkciójának lényegbeli változása áll. Eltűnik a keresztelésnek a gyermek családba fogadását célzó jelentősége, egyre halványul a vallási tartalom is. Értelmüket veszítik, s udvariassági gesztussá alakulnak át azok a szokáscselekvések, amelyek a gyermekágyas segítésére, támogatására irányultak. A család régi társadalmi szerkezetében gyökerező névadási szokások átadják helyüket az általános divatjelenségekhez igazodó névválasztásnak. Az ünnepélyes külsőségek fokozását — feltehetőleg a városokban egyre általánosabb névadó ünnepségek hatására — a papok is igyekeznek biztosítani. A keresztelő a mai értelemben vett családi ünneppé válik, amelyben a család barátai is részt vesznek, s az egyre inkább túlzásba árcsapó — de a szigorú kölcsönösségen alapuló — ajándékozással igyekeznek emelni az ünnep jelentőségét.

JEGYZETEK

1. Pl. Magyarország és Erdély képekben (Szerk.: Kubinyi F.—Vahot I.), I—IV. Pest, 1853—1854.; Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. I—XXI. Budapest, 1887—1901.; ORBÁN B., A Székelyföld leírása, I—IV. Pest, 1868—1873. A későbbi vármegyei monográfiákban is számos keresztelői adatot találunk, fő-

- leg a *Borovszky Samu* szerkesztette Magyarország vármegyei és városai sorozat kötetiben. Az újságcikkek részletes felsorolását ld. A magyarság néprajza, IV. Budapest, 1937. 307–308. l.
2. RÉSŐ ENSEL S., Magyarországi népszokások. Pest, 1867. 124–125. l., 143–144. l., 174. l., 229–230. l., 248. l., 319–320. l.
 3. WAGNER A., Népszokások Nagy-Bakónak vidékén. Ethn., VI. 1895. 313–320. l.; BEZSAN M., Néphit és népszokások a karasmenti románoknál. Ethn., VI. 1895. 423–429. l.; LÁSZLÓ E., Csiki székely népszokások. Ethn., VII. 1896. 383–398. l.; NAGY J., Hegyhátvidéki népszokások. Ethn., XI. 1900. 309–321. l., 357–366. l.
 4. PINTÉR S., A palócz születése, házassága és halálózása. Ethn., II. 1891. 97–109. l.; ELEKES S., Gernyeszegi babonák és népszokások. Ethn., VI. 1895. 49–53. l.; KOLUMBÁN S., A hódátiai népszokásai. Ethn., VI. 1895. 119–123. l.; RICHTER M.I., A csecsemő Német-Prónán és vidékén. Ethn., X. 1899. 381–391. l.; SZABÓ L., Dévai székely-csángó keresztelő és lakodalom. Néprajzi Értesítő, VII. 1906. 1–10. l.; LISZT N., Tételeni keresztelési és lakodalmi szokások. Ethn., XVIII. 1907. 103–107. l., XIX. 1908. 238–246. l.
 5. VAKARCS K., A torontálmegyei német keresztelők. Néprajzi Értesítő, IX. 1908. 203–209. l.
 6. ISTVÁNNFY GY., Egy kis adalék a palócz nép babonáihoz. Ethn., I. 1890. 295–299. l.; NAGY J., Árva megyei tót népbabonák. Ethn., II. 1891. 130–133. l.; KISS A., Tornynos-Pálczai babonák. Ethn., II. 1891. 249–254. l.; BENKŐ A., Háromszéki babonák. Ethn., II. 1891. 357–363. l.; ISTVÁNNFY Gy., Felvidéki tót babonák. Ethn., V. 1894. 338–350. l.; JAKAB J., Szatmár megyei babonák. Ethn., VI. 1895. 309–312. l., 410–416. l.; KOLUMBÁN S., Hétfalu csángó babonák. Ethn., VI. 1895. 398–401. l.; MARGALITS E., Horvát népszokások és babonák Belovár-Körös megyében. Ethn., X. 1899. 124–126. l.; BELLOSITS B., Délvidéki magyar babonák. Ethn., X. 1899. 304–313. l.; TÓTH I., Kiskunfélegyháza-vidéki néphiedelmek. Ethn., XVII. 1906. 229–232. l.
 7. WLISLOCKINÉ DÖRFLER F., A gyermek a magyar néphitben. Ethn., IV. 1893. 107–116. l., 208–224. l.; VERSENYI GY., Adalékok a gyermekről való magyar néphithez. Ethn., V. 1894. 110–117. l.; WLISLOCKINÉ DÖRFLER F., Adalékok a gyermekről való magyar néphithez. Ethn., V. 1894. 117–119. Itt utalok *Temesváry Rezső* nagy rendszerező munkájára: TEMESVÁRY R., Előítéletek, népszokások és babonák a születés körében Magyarországon. Budapest, 1899.
 8. CZINK L., Adalékok Fiume néprajzához. Ethn., III. 1892. 174–199. l.; KOVÁCS B., A zágoni nép szokásai és babonái. Ethn., VI. 1895. 396–398. l.; MARGALITS E., Horvát népszokások és babonák Károlyváros vidékén. Ethn., X. 1899. 301–303. l.
 9. BÉKEFY R., Kethely és környékének néprajza. Budapest, 1884. 77–79. l.; MÁRTON J., Sorki Tótfalu néprajzi vázlata. Ethn., II. 1891. 63–68. l., 111–118. l.; IVÁNYI I., A szabadkai bunyevácok és szokásaik. Ethn., II. 1891. 185–200. l.; KÖRÖSI S., Adalékok Fiume néprajzához. Ethn., III. 1892. 141–174. l., 200–207. l.; KOLUMBÁN S., Lozsád és népe. Ethn., V. 1894. 238–254. l.; KISKERI BALOGH I., Cserhádi néprajzi adatok. Ethn., IX. 1898. 128–135. l.; MARHULA J., Árva megye lengyel ajkú lakosainak néprajzi leírása. Ethn., XI. 1900. 403–411. l., 451–461. l.; VALENTÉNYI GY., A kiskárpáti tót nép élete, viselete és szokásai. Ethn., XX. 1909. 36–47. l., 106–112. l.; GARAY Á., Szlavóniai régi magyar faluk. Néprajzi Értesítő, XII. 1911. 221–248. l.; NOVÁK J. L., Adatok Bény község néprajzához. Néprajzi Értesítő, XIV. 1913. 32–67. l.; FLUDOROVICS ZS., A matyókról. Néprajzi Értesítő, XIV. 1913. 219–248. l.; NOVÁK J. L., Rákospalota néprajzi leírása. Néprajzi Értesítő, XIV. 1913. 249–269. l., XV. 1914. 68–98. l., 217–235. l.; SZTRIPSZKY H.—BILÁK I., Dolha és vidékének néprajza. Néprajzi Értesítő, XVI. 1915. 129–148. l., XVII. 1916. 141–158. l.
 10. ISTVÁNNFY GY., A borsodi matyó nép élete. Ethn., VII. 1896. 165–174. l., 280–285. l., 364–373. l., 447–459. l.; ISTVÁNNFY GY., A borsod megyei palócok. Ethn., XXII. 1911. 162–166. l., 222–232. l., 292–305. l., 363–371. l.
 11. JANKÓ J., Kalotaszeg magyar népe. Budapest, 1892. 131–137. l.; JANKÓ J., Torla, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest, 1893. 216–217. l., 249–251. l.; JANKÓ J., A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 395–397. l.
 12. KISS G., Ormányság. Budapest, 1937. 109–112. l.; PODMANICZKY ZS., Kapuvár néprajza. A Magyar Intézet Értekezései 40. Pécs, 1943. 59. l.

13. BERZE NAGY J., Baranyai magyar néphagyományok, I—III. Pécs, 1940. Témánkra vonatkozó részt ld. III. kötet 66—75. l.
14. LUBY M., A parasztlét rendje. Budapest, 1935. 147—155. l.
15. SZENDREY ZS., Szatmár megye néphagyományai. Ethn., XXXVIII. 1927. 241—250. l., XXXIX. 1928. 28—38. l.; SZENDREY A., Szokolyai népszokások. Néprajzi Értesítő, XXX. 1938. 297—305. l.; SZENDREY A., Pusztafalusi néphagyományok. Néprajzi Értesítő, XXXI. 1939. 156—170. l.
16. NOVÁK V., A születés, keresztelés és halálozás szokásai a muravidéki szlovénoknál. Ethn. LIV. 1943. 177—186. l.
17. KISS L., A születéssel, keresztelessel, felneveléssel járó szokások, babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyről. Ethn., XXX. 1919. 84—91. l. (Ezt az anyagot kibővítve ld. KISS L., A szegény asszony élete. Budapest, é.n. 210—214. l.); HERKELY K., A gyermeknevelés szokásai és babonái a matyóknál. Ethn., XLIX. 1938. 223—225. l.; FÜLÖP I., Babonás szokások Endrődön és E.Kondorostanyán. Néprajzi Értesítő, XXXI. 1939. 387—388. l.
18. GÖNCZI F., Somogyi gyermek. Kaposvár, é.n.
19. GÖNCZI F., Göcseji népszokások. Ethn., VI. 1895. 320—333. l.; GÖNCZI F., A gyermek születése körül való szokások Göcsejben és Hetésben. Ethn., XVII. 1906. 44—52. l., 153—159. l.; GÖNCZI F., Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 318—325. l.
20. A magyarság néprajza, IV. Budapest, 1937. 155—169. l.
21. Ld. alábbi dolgozatait: SZENDREY A., A népi társadalom tagozódása. Ethn., XLVIII. 1937. 187—198. l., SZENDREY A., A társadalmi érintkezés formái. Ethn., XLVIII. 1937. 372—385. l.; SZENDREY A., A népi élet társas összefüggései. Ethn., XLIX. 1938. 124—138. l.; SZENDREY A., A népi társasmunkák és összefüggései. Ethn., XLIX. 273—286. l.
22. FÉL E., Kocs 1938-ban. Néprajzi monográfia. Budapest, 1941. 103—104. l.
23. FÉL E., 1941. 91. l.
24. FÉL E., A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Kisalföldi Közlemények. I. sor. 3. szám. Érsekújvár, 1944. 8. l., 10. l.
25. FÉL E., 1944. 27. l.
26. Ld. PAPP L., Vezérfonal a népi jogélet kutatásához. Az Országos Népkutató Munkaközösség Útmutató Füzetek 4. szám. Budapest, 1948. 58. l.
27. PAPP L., Kiskunhalas népi jogélete. A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 2. szám Budapest, 1941. 25—26. l.
28. PAPP L., 1941. l. — A népi jogszokásokra vonatkozó irodalmat ld. részleteiben: PAPP L., A magyar népi jogélet kutatása. Kny. a Magyar Népkutató Kézikönyvből. Budapest, 1948. 16. l.
29. LŐRINCZE L., A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz. Ethn., LXI. 1948. 36—49. l.
30. GUNDA B., Gyimesi csángó rokonsági elnevezések. Magyar Nyelvőr, LXXIII. 1949. 231—234. l.
31. FÉL E., A magyar népi társadalom életének kutatása. Kny. a Magyar Népkutató Kézikönyvből. Budapest, 1948. 34. l.
32. MORVAY J., Asszonyok a nagycsaládban. Budapest, 1956. 212—213. l.
33. MORVAY J., 1956. 53. l., 76. l., 213. l.
34. MORVAY J., 1956. 76. l.
35. FÉL E., Fejezetek Tiszaalgar társadalmának megismeréséhez. Néprajzi Közlemények, IV. 1959. 1—2. szám 70—114. l.
36. FÉL E., 1959. 78—79. l.
37. FÉL E., 1959. 101. l.
38. Néprajzi Értesítő, XLIX. 1967. 29—30. l., 52—54. l.
39. ŐRSI J., A műrokonság egyik formája Karcag társadalmában. Ethn., LXXXV. 1971. 354—366. l.
40. Vö. Bakonyserje község vonatkozásában: KARDOS L., Egyház és vallásos élet egy mai magyar faluban. Budapest, 1969. 107. l.
41. Vö. CSALOG ZS.—MÁNDOKI L., Divatjelenségek a magyar falusi keresztnévadásban. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia Budapest 1969 (Szerk.: Kázmér M.—Végh J.). Nyelvtudományi Értekezések 70. szám Budapest, 1970. 145—152. l.; SZILAGYI M. a Mezővárosi közösség és néphagyományokról. Budapest, 1970. 145—152. l.

- mány fejezetén belül a Névadási szokások: a kisközösségek zártága című alfejezet. In: Mezőberény története (Szerk.: Szabó F.), II. Mezőberény, 1973. 215–221. l.
42. KRESZ M., A kisbuba és anyja Nyárszón. Néprajzi Közlemények, V. 1960. 3–4. szám 220–258. l.
 43. FÜLÖP L., A születés, házasság és halál szokásai Györgyöspatán. Múzeumi Füzetek 10. Gyöngyös, 1969. 13–15. l.
 44. SCHRAM F., Turai népszokások. Pest Megyei Múzeumi Füzetek VI. Szentendre, 1972. 100–103. l. Ld. még BECK Z., Népszokások Békés megyében. Békéscsaba, 1974. 9–12. l.
 45. KARA J., Nagydobronyi szokások és hiedelmek. Folklor Archívum, 1. 1973. 40–60. l.; GULYÁS É., Jászdózsa néphite. In: Jászdózsa és a palócság (Szerk.: Szabó L.). Palóc Kutatás. Tematikus és lokális monográfiák I. Eger–Szolnok, 1973. 113–151. l.
 46. PÓCS É., Zagyvarékas néphite. Néprajzi Közlemények, IX. 1964. 3–4. szám 3–291. l.; MADAR I., Sárrétudvari hiedelmek. Néprajzi Közlemények, XII. 1967. 1–2. szám 23–225. l.; KRUPA A., Hiedelmek — varázslatok — boszorkányok. Békéscsaba, 1974. 91. l., 94–97. l.
 47. Pl. Orosháza néprajza (Szerk.: Nagy Gy.). Orosháza, 1965. 471. l., 578. l., 603–605. l.; Tápe története és néprajza (Szerk.: Juhász A.). Tápe, 1971. 232. l., 589–591. l., 640. l.; Mezőberény története (Szerk.: Szabó F.), II. Mezőberény, 1973. 380. l., 392. l., 419. l.
 48. SCHRAM F., Népszokások Bereg megyéből. Néprajzi Közlemények, XI. 1966. 1–2. szám 167–198. l.
 49. SCHRAM F., 1966. 173–175. l.
 50. FILEP A., Szokásleírások a 18. és 19. századból. Népi Kultúra, Népi Társadalom, V–VI. 1971. 115–134. l.
 51. FILEP A., 1971. 123–124. l., 127. l., 129. l.
 52. Ld. FILEP A., 1971. 123. l.
 53. Ld. MANGA J., Egy magyarországi szlovák falu. Népi Kultúra, Népi Társadalom, II–III. 1969. 145–175. l. munka 162. lapján
 54. BÉRES CS., A műrokonság a magyar népmesében. Műveltség és Hagyomány, III. 1961. 177–185. l.
 55. LEVAINÉ GÁBOR J., Komatál. Ethn., LXXIV. 1963. 230–260. l.
 56. Pl. Morvay Judit és Takács Béla a paraszti készítésű, illetve használatú kerámiával foglalkozó cikkeikben a gyerekágyasnak vitt ételek tartóedényeinek, a vitel módjának alapos leírása mellett az ételhordás szokását is rögzítik. Ld. MORVAY J., A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában. Néprajzi Ertesítő, XXVII. 1955. 36. l., 48. l., 53. l., 55. l.; TAKÁCS B., A telkibányai keménycserépgyár parasztedényei. Néprajzi Ertesítő, XLIV. 1962. 176–177. l., 198. l., 199. l., 200. l., Morvay Judit ugyanebben a tanulmányában ismerteti a keresztelő étrendjét (MORVAY J., 1955. 50. l.). Schwalm Edit a táplálkozás vizsgálata során tér ki a keresztelői, illetve posztrikba vitt ételekre, s rövid, tömör összefoglalót ad e szokásokról. Ld. SCHWALM E., Az ünnepi és hétköznapi táplálkozás változásai két hevesi faluban. Az Egri Múzeum Évkönyve, XI–XII. 1974. 311–312. l.
 57. ORTUTAY GY., Kis magyar néprajz.⁴ Budapest, 1966. 125. l.; DÖMÖTÖR T., Magyar népszokások. Magyar Népművészet 6. Budapest, 1972. 49. l., 50–51. l.; VAJKAI A., A Bakony néprajza. Budapest, 1959. 107–108. l.; DÖMÖTÖR S., Órség. Budapest, 1960. 107–111. l.; KODOLÁNYI J., Ormánság. Budapest, 1960. 87. l.; KATONA I., Sárköz. Budapest, 1962. 134–136. l.; VAJKAI A., Balaton-mellék. Budapest, 1964. 198. l.; BALOGH I., Hajdúság. Budapest, 1969. 256–257. l.; BALOGH I., A civisek világa. Budapest, 1973. 256. l., 283–284. l.; ERDÉSZ S., Nyírség. Budapest, 1974. 265. l., 266. l.
 58. GARÁDY, Agárdi nép. In: Magyarország és Erdély képekben (Szerk.: Kubinyi V.–Vahot I.), II. Pest, 1854. 29–42. l. A leírás részletesen bemutatja az életkori és fonóval kapcsolatos szokásokat, s a Különfélek című fejezetben a falu közigazgatási rendszeréhez, erkölcsi felfogásához, majd gazdálkodásához, végül jeles napi szokásaihoz nyújt értékes adatokat.
 59. GARÁDY, 1854. 29–30. l. Ugyanezt közli RESŐ ENSEL S., 1867. 10–13. l. Az agárdi nép keresztelési szertartásai címmel.

60. Ma Ósagárd. A megye déli részén fekvő községnek a leírás idején 511 lakosa közül 422 szlovák, illetve 435 evangélikus vallású (ld. GARÁDY, 1854. 29. l.).
61. Nyilvánvalóan volt egy fő komapár.
62. PINTÉR S., A palóc születése, házassága és halálozása. Ethn., II. 1891. 97—109. l. Bár a címben jelölt „palóc” fogalom jóval nagyobb területet foglal magába, a szerző életrajzi adatai alapján feltételezzük, hogy a Szécsény környéki falvakból származó ismereteire is támaszkodott a cikk megírásakor.
63. Vö. PINTÉR S., 1891. 98—99. l.
64. FARKAS P., Nógrád vármegye népe. In: Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. Budapest, é.n. 137—171. l.
65. A születésről szóló részletben csak Litkét, az Ipolytól keletebbre fekvő Sós-hartyánt és a Fülek meletti Bolgáromot említi.
66. FARKAS P., i.m. 153—154. l.
67. Ez utóbbi szokás, vagy annak kocsmába menés motívuma Bolgáromra vonatkozik.
68. FARKAS P., i.m. 154. l.
69. FARKAS P., i.m. 158. l.
70. Ez feltehetően inkább a történelmi Nógrád megye északi részén fekvő falvak lakosaira vonatkozik. Ebből a keresztelei szokásokat ld. 170. l.
71. „Mint pogányt vittük el, s mint keresztényt hoztuk vissza.”
72. Bár gyűjtőterületem három községe Hont megyébe esett, a *Borovszky* szerkesztette sorozat ide vonatkozó részének (KOMORÓCZY M., Hont vármegye népe. In: Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye [Szerk.: *Borovszky S.*]. Budapest, é.n. 128—136. l.) ismertetését elhagytam, mivel mind a szlovák, mind a magyar lakosságról közölt lokalizálatlan anyag nem mutat összefüggést az általam gyűjtött adatokkal. Földrajzilag a kérdéses községek Hont megye Nógráddal határos területén helyezkednek el, kulturális szempontból is inkább ide tartoznak.
73. NYÁRY A., A palóc anya és gyermeke. Ethn., XLII. 1931. 167—174. l.
74. Bár pontos helymegjelölések nincsenek a tanulmányban, a szerző munkásságának ismeretében arra következtethetünk, hogy a Karancs nyugati vidékét jól ismerte, s itteni tapasztalatait, adatait nyilván beépítette ebbe a munkájába is.
75. NYÁRY A., 1931. 170—171. l.
76. A gyerekágyasnak történő ételhordást érti ez alatt.
77. MANGA J., A társadalmi szempontú néprajzi kutatásokról. Ethn., LXIII. 1952. 63—82. l.
78. MANGA J., 1952. 76—77. l.
79. SCHRAM F., Kisnógrád megye történeti néprajza (1686—1848). Lelvéltári Szemle, 1968. 3. szám 657—719. l. Ebből a keresztelessel kapcsolatos rész: 683—686. l. Noha vizsgált községeink nem esnek Kisnógrád megye területére, a történeti anyag feldolgozása miatt indokoltnak tartottam, hogy kitérjek e tanulmányra.
80. E megállapításaihoz hozzáfűzném, hogy az adatok statisztikai értékelése során torzítást idéz elő az a körülmény, hogy a szülők, illetve keresztszülők nevét csak egyszer kaphatta a családban született gyermek. Továbbá kérdéses, hogy egy-két év anyagából lehet-e egyértelműen megbízható következtetést levonni a népi névadás szokásaira. Vö. bemutatásra kerülő anyagomból a névadással kapcsolatos pataki adattal.
81. Kár, hogy ennek okát nem kereste. Pl. földesúr családtagjainak nevééről történő elnevezés.
82. Eredetileg két község: Ludány és Szécsényhalászi.
83. A keresztelekre vonatkozó adatokat a fentebb említett nagyobb tematikus egység keretében gyűjtöttem, majd Drégelypalánk, Patak, Órhalom és Ludányhalászi községekben az utóbbi év során külön a kereszteleési szokásokra vonatkozóan végeztem alaposabb, részletekre kiterjedő adatgyűjtést.
84. Felhasználok még Zólyomi Józsefnek kérésemre az Ipoly jobb partján fekvő Ipolyvorbó (Vrbóv) községben 1974-ben gyűjtött összehasonlító adatait is. Segítségét ezúton is köszönöm.
85. Részletes áttekintést a területre vonatkozólag ld. MANGA J., Ünnepek szokások az Ipoly mentén. Budapest, 1968. 12—19. l. Ipolyvece és Dejtár utóbbi száz évet felölelő gazdasági, társadalmi változásairól ld. MANGA J., 1952. 74—78. l.

86. A betelepítésre vonatkozólag ld. ZÓLYOMI J., Adatok Nógrád megye paraszt-ságának történetéhez a XVIII–XIX. században című tanulmányát a jelen kötetben.
87. Mindhárom községbe, de Ipolyvecére különösen, katolikus magyarokat is tele-pítettek.
88. Vö. FÉL E., Néprajzi adatok Órhalomból. Néprajzi Értesítő, XXX. 1938. 73–85. l.
89. Vidékünkön a *gyerek* még ma is fiúgyermeket jelent, a kislányt *lyánykának* mondják.
90. Csesztvén az idősebbek szóhasználatában a *szület* jelentése: szül.
91. Vö. a területre vonatkozó említett szakirodalomnak az evangélikusok, illetve szlovákok keresztiszülő választására vonatkozó adataival.
92. A szomszédos, ugyancsak szlovák betelepítésű Ipolyszög evangélikus lakóinál már nem találtam erre vonatkozó anyagot.
93. Itt kell utalnunk egy ritkább jelenségre, amikor a férj régi szeretőjét hívja el komaasszonynak. A párválasztás sok esetben a szülők akarataiból, elsősor-ban gazdasági szempontok előterbe helyezésével történt, a fiatalok között rit-kán alakult ki tartósan ellenséges viszony, ha mást szántak férjül, illetve fele-ségül nekik. Így a közvélemény semmi kivetni valót nem talált abban, ha a két házaspár komasági viszonyba került. Arra, hogy az asszony hívta volna régi szeretőjét komának, nem találtam példát, és a meglévő esetekben is min-dig a legény részéről bomlott fel annak idején a szerelmi kapcsolat. Tehát a felkérés jelenthetett egy engesztelő gesztust is a férfi részéről. Mindenesetre itt a legény és leány ifjúkori kapcsolatának egy sajátos elismeréséről van szó. Ilyenkor a leendő apa a férjtől kért engedélyt, hogy hívhatja-e komaasszony-nak a feleségét, vagy közvetlenül őt kérte fel komának. Olyan esetről, hogy az illető leány még nem ment férjhez és úgy hívták volna, nem hallottam.
94. Megjegyzem, hogy legújabban Patak községben ismét van példa a baráti kör-ből választott keresztiszülőre, amit azzal indokolnak, hogy a pap igyekszik erre rábeszélni őket, „hogy gyarapodjon a rokonság, ne csak magunknak legyünk”.
95. Ez természetesen nem vonatkozik arra az elenyészően ritka esetre, amikor az uraságot hívták keresztapának. Ez nem jelentett komasági viszonyt, még ha el is fogadták, kizárólag a gyermek keresztvíz alá tartásában (bár itt is küld-hettek helyettest és csak nevük szerepelt az anyakönyvben) és megajándéko-zásban realizálódott.
96. A halva született gyermeket, elvetélt magzatot ugyanígy temették el, de azt legfeljebb egy darab vászonba, esetleg ingecskébe csavarták bele, s megtette egy papírdoboz is. Magzatelhajtás esetén gyakran csak a kertben ásták el.
97. A váltott gyermekre vonatkozó képzeteket, a megelőzést, visszaváltást célzó mágikus szokásokat ugyanerről a földrajzi területről részletesen ismertettem korábbi dolgozatomban (KAPROS M., A gyermekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban. Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények, 20. 1974. 75–95. l.).
98. Ráadták a gyolcs *kísinget*, majd a külön ez alkalomra készített *keresztelő ka-bátot*, amit fehér selyemből varrtak, sokan csipkével is díszítették. A 30-as évektől terjedt el helyette az üzletben vásárolt kötött rékli. A horgolt vagy gyolcsból, zefírből varrott *alsósipka* fölé szalagokkal, gyönggyel, filterrel gaz-dagon díszített, selyemből készült *keresztelő kispipkát* adták rá. Külön volt *keresztelő dunnikahaj*. A négyszögletű, általában gyolcsból, módosabbaknál damasztból készült párnahuzat egyik sarkát slingelt fodorral, szalagbefűzéssel díszítették. Ide került a gyermek feje. Órhalomban emlékeznek arra, hogy az első világháború előtt piros kasmírból varrták a *keresztelő dunnika* huzatát. A párna alsó és két oldalsó sarkát átfajtották a gyermekben, és a *pólyakötővel* keresztben kétszer áttekerték. A *pólyakötő* un. *tótvarrás* (gyári készítésű, se-lyemmel beszőtt pamutvászon szalag) volt, a szegényebbek azonban csak ga-tyamadzagot használtak erre a célra. A bepólyázott gyermek arcára vékony gyolcs, selyem vagy batiszt zsebkendőt (*szemire valót*) tettek, fölé pedig az anyja „leggazdagosabb”, azaz legszebb rojtos selyemkendőjét terítették. Csesztvén négyrét hajtott vállkendővel takarták le. Az első világháború után Drégely-palánkon, Patakon külön *letakarót* varrtak erre a célra. Ez négyzetméternyi beszegett gyolcs vagy molinó volt, amit az utóbbi községben lyukvarrással

gyakran ki is hímeztek. Alá mosóselyemből még egy takarót varrtak körben fodorral, hogy a fodor kilátszott a *letakaró* alól. Télen berliner kendőbe, paplanba csavarták bele a gyermeket, amit azonban a szertartás ideje alatt levettek róla. Drégelypalánk, Patak és Dejtár községekben találtam arra adatot, hogy rózsaszín, illetve világoskék színt használtak a gyermek nemétől függően. A főköthő szalagdíszítése, a *pólyakötő* mintája, a mosóselyem takaró kislánynál rózsaszín, fiúnál világoskék volt.

99. Az elnevezés Balassagyarmatról nyugatra ismeretes. Itt a *dunnikát* inkább *vánkusnak*, *vánkuskának*, a későbbi hosszúkás pólyapárnától való megkülönböztetésül *négysarkos vánkuskának* hívták.
100. Nagyoroszi jómódú nemes családjainál nem volt ritka, hogy „aranypénzt is adtak”, ugyanakkor Patakon 1923-ban egy szegényparaszt kereszanya 15 koronát tett a gyermek pólyájába. A „100 pengő már nagyon gáláns vót” még Örhalom nagygazda családjainál is. 1945 után az átlagos összeg 100 Ft körül volt, de a jómódúak ekkor már nemcsak pénzt adtak.
101. Más változatok: „Pogánykát vittünk, angyalkát hoztunk.” „Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk.” „Elvittük a pogánykát, hoztunk érte báránykát.”
102. Sok tojással készült levestésza „gömbölyűre hagyva”, azaz vastagra vágva. Patakon *mácsiknak* nevezték.
103. Az összesodort tésztát kör alakban meghajlították, hogy jobban el tudják helyezni a kerek tálon.
104. Derelyeszagatóval kb. 10 cm²-re vágott tészta forró zsírban kisütve. Litkén *herőkének* nevezték; ugyanígy készült, de a tésztát két ujjnyi széles „ferde kockára”, vágták.
105. A „kelett” tésztát elnyújtották, rátették a töltelékét, felsodorták, majd az egészet kerekre hajlították.
106. *Frentőnek* is mondják. Csiga alakban összetekert kelt tészta, szélét bevagdosták. Sütés után forró vízzel megöntötték, mákkal meghintették, mézet csorgattak rá.
107. 3-4 literes cserépfazék vagy díszes szilke.
108. Boltban vásárolt 3-5 literes zománcos fazék, két oldalához rögzített vastag drót fülén fa fogórész.
109. Kenderből vagy pamutból szőtt szalagból készült háló: „Szép fehér pamukból vót. A szövésnél a zügön úgy hátul maradt verezetnek, amit eltettünk. Abból kötték a kantárt. Cigányok csinálták zsírér', babér'” (Dülő Jánosné, sz. 1897).
110. Nagyméretű, lapos keménycserép tál.
111. Szövött mintával, később hímzéssel gazdagon díszített pamutvászon kendő, aminek cífra, de erős, hosszú rojtja van, s azt összekötött rojtoknál fogva vitték a tálat. A Balassagyarmattól keletre eső falvakból különösen szép darabokat ismerünk. Ezek fontos kellékei voltak a leány hozományának: „Messzölték azt, aki nem szép posztrikos kendőben vitte az enniválót: »Olyan csúnya kendőbe vitte, nem vót rajta rendes hím se! «, (Örhalom)
112. A Balassagyarmattól nyugatra fekvő falvakban a 20-as évek végétől ez általános. Korábban itt fehér gyolcsból készült négyzet alakú *enyihordó kendők* voltak, amiket gyakran fehérhímzéssel díszítettek.
113. Literes metszett, később festett, hosszúnyakú asztali borosüveg. *Kamaasszonyos üvegnek* is nevezték. Később kis demizson váltotta föl.
114. Egy-másfél kilós kerek, töltetlen kalács, a tetejét bevagdosták.
115. „Kerek, cakkos ódalú fazékba süttük. Olyan gyenge tésztája vót, mint a *verett tészta*. Mint a torta, olyan vót. Uri helyen guglófnak mondták” (Kanyó Józsefné, sz. 1895).
116. Öt ágból fonott nagyméretű töltetlen kalács.
117. Itt négy ágból fonták.
118. Másodlagosan termény-, ételfélék tárolására használt ácsolt láda. Eredetileg kelengyész láda volt.
119. Részletesen ld. KAPROS M., 1974. 88.l.
120. Ahogy akkor ültöztek, ha a szomszéd faluba vagy Balassagyarmatra, Szécsénybe mentek.
121. Ellenőrzésképpen több adatközlőt a következő gyűjtés alkalmával újra meg-megkérdeztem és ismét más sorrendben mondta el az ételeket.

122. Rántottleves, 2-3 tojás beleverve.
123. Zöldségleves reszelt tésztával.
124. Kifőzött metélt tészta.
125. Ez utóbbit csak Órhalomban, Huguagon és Ludányhalászipban említették nagyobb gyakorisággal, inkább csak a jómódú családoknál.
126. Ez Patakon és Dejtáron négy ágból volt fonva.
127. A *morvány* elnevezésre csak Lítken találtam adatot. „Öt ágból készült, jó könnyű tésztából. Négyet összefontunk, az ötödiket megsodorva körül. Lakodalomkor is ilyet süttünk.”
128. Szalakálival készült aprósütemény, amit *cifras*akkal kiszagattak, vagy csak négyzetesre vágták és átlósan áthajtották. Ipolyszögön *csillagos* volt a neve.
129. Keménycserép tányér.
130. „Három ágból fontam, eggyel meg körülkerítettem” (Dúló Jánosné, sz. 1897).
131. Órhalomban, Huguagon már az első világháború idején kezdtek mást hívni. Az indítékot itt nem sikerült egyértelműen felderíteni. A többi községben a 40-es évektől számolhatunk ilyen tendenciával.
132. A bérmakeresztyszülőket, ha beszéltek velük, szintén „keresztapám”-nak, „keresztanyám”-nak szólították, s ugyanez a megnevezés illette meg a gyermek testvéreinek bérmakeresztyszüleit is. Azonos gyakorlatot figyelt meg a közeli Piliny községben Nyáry Albert (Vö. NYÁRY A., Piliny néprajzi vázlata. Néprajzi Ertesítő, X. 1909. 132. 1.).
133. Vö. FEL E., Egy palóc házasságelötti szokásról. Ethn., LII. 1941. 250—260. 1.
134. Ludányban pl. az 1910-es években a leány keresztanyjának 1-2 tyúkot és hét táll különböző féle süteményt illett vinni.
135. „Drága vót, 12 pengölös. Ávvót aztán a menyecskének a letjelesebb kendője. A legelső ünnepeken viselte” (Csósza Istvánné, sz. 1915).
136. Adataim csak a főbb momentumokra utalnak. A lakodalom részletes felgyűjtésére volna szükség, hogy minden feladatukat pontosan rögzíteni tudjuk.
137. „Nagyon finom vajas kelett tésztából süttük. A torták helyett vót ez. Csaknem méter hosszú vót, gyertyák égtek rajta. Olyan cifraságok vótak rá tésztából csinyálva: kis madarak. Vót rendes csőrük meg szemük. Meg papírból rózsza, szekfű rajta” (Drajkó Istvánné, sz. 1916). Dejtáron fenyőágakkal, pántlikákkal díszítették.
138. Itt sorolom föl azokat az adatközlőket, akiktől a leggazdagabb anyagot sikerült gyűjtenem. A társadalmi, vagyoni hovatartozást jelző utalások jobbára a két világháború közötti időszakra vonatkoznak. Drégelypalánk: Benkő László r.k. iparos (sz. 1940), Csósza Istvánné Csókás Erzsébet r.k. szegényparaszt (sz. 1915), Drajkó Istvánné Zábrádi Margit r.k. szegényparaszt (sz. 1916), Drajkó Jánosné Vilt Veronika r.k. iparos (sz. 1908), Pásztor Józsefné Kovács Veronika r.k. szegényparaszt (sz. 1895); Nagyoroszi: Dúló Jánosné Gyürki Mária r.k. nemes, nagygazda (sz. 1897), Schneider Nándorné Szalbert Mária r.k. nagygazda (sz. 1900); Ipolyvece: Mestra Károly r.k. iparos (sz. 1948), Unatényi Miklósné Molnár Erzsébet r.k. középparaszt (sz. 1898). Patak: Diósi Istvánné Mák Margit r.k. középparaszt (sz. 1919), Mák Boldizsárné Holla Erzsébet r.k. középparaszt (sz. 1938), Mák Lajosné Mák Margit r.k. szegényparaszt (sz. 1921), Mák Nándor r.k. középparaszt (sz. 1895), Mák Nándorné Mák Franciska r.k. középparaszt (sz. 1898), Nagy Gáspárné Mák Rozália r.k. szegényparaszt (sz. 1906), Varga Istvánné Mák Erzsébet r.k. nagygazda (sz. 1903). Ipolyszög: Csima János r.k. szegényparaszt (sz. 1905), Csima Jánosné r.k. szegényparaszt (sz. 1911). Csesztve: Bagyinszki Pálné Prazsák Mária ev. szegényparaszt (sz. 1896), Rozina Jánosné ev. középparaszt (sz. 1912), Szklenár Jánosné Tálas Erzsébet r.k. szegényparaszt (sz. 1889). Órhalom: Balla Ignácné Hegedűs Ilona r.k. nagygazda (sz. 1899), Bernáth Józsefné Hegedűs Jülianna r.k. nagygazda (sz. 1905), Fábíán Györgyné Járja Márta r.k. nagygazda (sz. 1908), Hegedűs Mihályné Fábíán Angéla r.k. nagygazda (sz. 1901), Hegedűs Sándorné Bernáth Magda r.k. nagygazda (sz. 1926), Kanyó Ferencné Kanyó Jülianna r.k. varrónő (sz. 1932), Kanyó Ferencné Varga Márta r.k. középparaszt (sz. 1913), Kanyó Józsefné Fábíán Erzsébet r.k. szegényparaszt (sz. 1895), Márton Andrásné Bernáth Jolán r.k. nagygazda (sz. 1916), Varga Istvánné Bernáth Erzsébet r.k. nagygazda (sz.

1920). Hugyag: Boros Istvánné r.k. középparaszt (sz. 1908). Ludány: Debrei Mária r.k. szegényparaszt (sz. 1893), Mester Lászlóné r.k. szegényparaszt (sz. 1896), Nagy Ferencné r.k. nagygazda (sz. 1901), Szécsényhalászi: Gerhát Istvánné r.k. nagygazda (sz. 1889), Gerhát Józsefné r.k. szegényparaszt (sz. 1908), Nagy Istvánné r.k. középparaszt (sz. 1904). Litke: Balla András r.k. szegényparaszt (sz. 1889), Kalmár Lajosné r.k. szegényparaszt (sz. 1895), Márton Lászlóné r.k. középparaszt (sz. 1892), Versegi Lajosné r.k. szegényparaszt (sz. 1895).

Nógrád megyei paraszti kárbecslések a XVIII. század első feléből

A parasztság munka-, és használati eszközkészletének megismerésére két lehetőség kínálkozik: a helyi megfigyelés, az adatközlők visszaemlékezéseinek lejegyzése, és a levéltári dokumentumok áttekintése. Az utóbbi időben öröndetesen megnőtt azoknak a néprajzi tanulmányoknak a száma, amelyekben a helyi megfigyelésen, az adatközlők visszaemlékezésein túl, a levéltári források felhasználása is helyt kapott.¹ A paraszti kultúra egyes jelenségeiről alkotott kép jóval teljesebb, ha levéltári kutatás alapján, annak előzménye is bemutatásra kerül.

Az alábbi adatközlésünk anyagát a Nógrád megyei Levéltárban őrzött, a XVIII. század első felében készült paraszti kárbecslésekből állítottuk össze.² Közreadásának célja, hogy vázlatos áttekintést adjunk a parasztság munka- és használati eszközkészletéről. Anyagunkat többszáz kárbecslésből válogattuk össze. A kiválasztásnál ügyeltünk arra, hogy anyagunkban a parasztságon belüli vagyonkülönbségek is érvényesüljenek.³

Kárlista készítésére többnyire akkor került sor, ha a paraszti telket (belső-külső) tűz-, vagy vízkár érte. Készítésekor — a károsultakon kívül — köteles volt jelen lenni a járás főszolgabírája, a község bírója, jegyzője, és a helybeli lakosok közül 2—3 fő. Az általunk bemutatott kárlisták mindegyike tűzvész után készült.

Az olvasóban felmerülhet jogosan a kérdés, lehet-e teljes értékűnek tekinteni a kárbecsléseket, hiszen a közelmúlt tapasztalatai alapján, a károsult igyekezett minél nagyobb kárt bevallani, ugyanis a felbecsült kár összegével csökkentették adóját, újabban nagyobb összeget fizetett ki a Biztosító Társaság.⁴ Az adócsökkentés reményében gyakran előfordulhatott a XVIII. század első felében is, hogy a tényleges kárnál jóval nagyobbat vallottak be. Véleményünk szerint a bevallott kár azonban nem lehetett nagyobb, mint amennyit a károsult gazdasági-társadalmi szintje megengedett. A zsellér nem vallhatott be annyi kárt, mint egy jobbágy, a féltelkes jobbágy is szerényebb listát állíthatott össze az egész telkesnél. Például lehet, hogy az alább bemutatott Bacsa István háromnegyed telkes csesztvei jobbágnak 1726-ban valójában nem 27 rend vászon, nem 9 pár férfi-

nak való fehér öltözet ment tönkre, hanem jóval kevesebb, de vagyoni helyzeténél fogva, lehetett volna ennyi. Egyébként a kárlista hivatalos készítői tiltakoztak volna ellene. Ezért a parasztság munka- és használati eszközkészletének felméréséhez teljes értékűnek tekinthetjük a kárbecsléseket.

1. *Lantos Benedek féltelkes jobbágy. Karancsapátfalva, 1717.*

	Becsár
	F x
Tekintvén a Pajtát kiis Toroklatos duplás lévén kit is ez előtt circiter 14 esztendőök előtt csináltak jó erős fákbul, ágasokbul mellynek végiben edgy rovott istálló tizenkét marhára való vala	50
Házántul lévő Juh akla, ki is öt ölni hosszasaúgu és három ölni Szélességü, jó ágasokbul állók	4
A Pajtába penig meg égtének ezek:	
ugy mint árpa kila 40	40
12 kila Ros	13 44
harmincz kilás Szuszék	2
három kas 70 Kilára valók	2
edgy Eke taligástul	1
edgy Lóbőr	1
öt Kecsbőr	1 35
edgy Szür, dolmány s nadrág	2
edgy Kósó	3

2. *Fazekas Pál féltelkes jobbágy. Lapújtó, 1722.*

Rovot ház egy nagy rovot Istálóval, Disznó óllal és Kamrával	60
Buza Liszt Tizen nylocz Killa tiz garassával	9
Két Killa Ross tizen ött polturijával	75
Egy Killa Buza	50
Tiz killa Kölles	5
Három nagy Fejsze, más Kerékgyártó Szerszámmal	3 50
Két avitska Kantár egy szi Kötőfékel	1
Három Kasza minden Szerszámostul	1
Három Szélles Kapa kopot	75
Két Eke Taligan kívül uj	4
Egy uj Kocsi minden Szerszámostul	4
Egy nyári Széles vágó Szekér Szerszám	2
Huszon négy üres kopot méh köpü	3 60
Hársfa és Tölgyfa Deszka	4 50
Deszkából való egy Asztal, amelyet egy Talléron vette	1 50
Egy Kender hihely	1
Hat nyomtató Gereblye	1 20
Két uj Járom	50

	Becsár
F x	
Egy Tésla	10
Egy Sütő Lapát	10
Tizenkét Tanyér	30
Egy Szóró Lapát	10
Egy tizen nyolcz Kilás Szuszék	2
Más huszon négy Killas Szuszék	3
Hat Kis Icze vaj	57
Négy Sák fél viseletébe	50
Egy kopot Lovas Szankó	50
Tyuk aprostul csöprüstül	2 50
Három üres Kas 24 Kilára való, egy Buza tartó	
6 Kilas Köpövel	1 65
Egy Killa Borsó	75
Három üres hordó tizenkét akóra való	2 50
Két akos Eczetes hordó melyben circa 8 icze eczet lehetett	70
Cserép Fazék apró, nagy 36	90
Hét Cserép Tál egy egy garassos	35
Két uj keresztén Korsó	25
Gyüteni való villa husz	50
Két Száz Tyuk tojás	62
Egy uj Szoknying Török gyolczbul való ött máriásért	1 42
Selem elő Ruha ött mariásért	1 42
Egy Ingvál négy máriásért	1 14
Szokning egy, Ingvál, pendel és előruha uj vaszonbul	2 50
Uj vaszonbul való egy pár Férfi alsó öltözet	1 25
Kopot kék nadrág	25
Kopot fél Salavárdi	20
Négy apró Teknő	40
Egy kopot Déza	10
Egy pár Csizma fél viselésbe Férfinak való	60
Két pár botos Kapcza	10
Egy negyedfél akos Kád	75
Három akó Kaposzta hordon kívül mivel kikapták	1 50
Huszon ött Sing vászonra való fonál	1 25
Fél Tehén bőr csáválatlan	1 50
Három Sarló	10
Egy kopot Ponyva	1 50
Egy egész Szalonna	3
Két kopot fa Rosta	10
Kopot üres Láda Pléhestül	50

3. Dera Mihály egésztelkes jobbágy. Kálló, 1722.

Házának teteje szalmas teteje, fonott komrával és tizenkét szarvasmarhára való Istálló hasonlóképpen fonott földigh meg égvén	30
Hét nyári Szekér széna	42
Hat szeker Tavasz Szalma	9

	Becsár
F x	
Husz keresztigh való kaszált Buza s ebből lehetett volna	
ötven kila Buza	25
Tizenkét kila Árpa pelyvastul	5
Hat kasza nyelestül	3
Hat sarló nyelestül	60
Egy nyeregh Puskatok és sügyellön kívül minden szer-	
számotul	1 25
Harmadfél háj font 37	3 70
Fél Szalonna	2
Tizenkét hordók mellyek voltak 34 és fél akóra	4 20
Nyolcz akós kád	1 50
Tizen nyolcz kilas Szuszék	1
S eiben volt hat kila Liszt	2
Tiz szál fenyü Deszka	4 50
Tizen három itcze vaj	2 50
Kilencz kita Tavaszi Len kender fejek	3 25
Tavali kenderre készített egy kita	5 85
Nyoltz fonal négy darab kibul lett volna négy zák	65
Kész zák öt	40
Egy három forintos réz fazék	3
Egy héhely	85
Két teknő	1 15
Tyukmony száz	50
Tyuk cirátz harminc	90

4. *Bacsa István háromnegyed telkes jobbágy, Csesztve, 1726.*

Házapitvarral komra 2, ló Istálló 2, Ökör istálló 2, Pá-	
linka főző ház. 40 öll hosszasága, 3 1/2 öll szélessége	100
Pálinka főző fazék, forrozó hordó 2, Csöves apró	
hordó 9.	15
Egy vasas, más fakó Szekér, Eke 2	22
50 akó Bornak, s káposztának való hordó	10
3 Szuszék, 15 akós mindenik	4 50
Buza, és Liszt kila 60, zab kila 55	62
Szalonna 4, háj 4	16
Ponyva 2, zsák 40, Abrosz 4	8
Huszon hét rend vászony, mellyben volt röff 56	5 60
Öreg Szür 2, Szür Dolmány 1, kék nadrág 1 uj	4 10
Mazolány Szoknya 2, és egy Rása	7 50
Mente 3 és egy Dolmány	21
Férfik való csizma Pár 2, Asszonyk való pár 2 uj	4
Szekrin 2, Tányér 30, Désa 4	2 40
Asztal, Szátva, Hehöl 2, Gereben 3	4 60
Egy Ágyrul egészlen az Vankusok	6
Dunnahai 6	6
Kő Soó	9
Bocskornak való Bőr 1 1/2	2 25

Káposzta akó	10
Három kila kender mag	3
Lencse Kila 1 1/2, Borsó Kila 1	2 50
Egy Asszonynak való ködmön	1 50
50 darab cserép Edény	1 25
Vaj icze 10	2
5 szél Szoknya	6 25
2 Zsák Gyapju	3
Ködmön 3, Teknő 3	3 23
9 pár Férfinak való fejér öltözett	4 50
2 vas rosta, Szita 2, és egy Sűrő	1 65
Asszony feire való Fedél 7	2 54
Fenyü Deszka 4	50

5. *Paál György féltelkes jobbágy. Sóshartyán, 1730.*

Tiz esztendeje, hogy a házat meg építette a ki is rovat volt jó bé fedve, rovat Pitvara és Komorája	30
Tizenhat Sákja	2 70
Egy uj ponyva	2
Négy pár fejir öltöző férfinak való	3
Három felső s két alsó párnak, három vankus, és ött derekally, két lepedő	15
Leányának fél viselt kék mentéje, rása Szoknyája, öve, egy bulya vászony före valója	11 50
Ött egész Szalonnaja és ugyan hat hája	27 20
Ötven kila buzája, kiláját 70 pinzivel	35
Negyven kila árpája	20
Tizennyolcz kila zabja	7 20
Borsója két kila	2
Két kila Lencséje	2
Más fél kila aszalt Szilvája	2 25
Két kila tavasz buzája	1 90
Négy kila tenkelye	1 90
Pálinka főző fazékja	8
Csövös hordója	2
Két Szuszek, két Szekrény és hat üres hordó, Sütő teknő kettő, Szita három, egy vas rosta, egy fa rosta, egy Héhely	12
Gazda aba mentéje, felesége kék mentéje, fia ujdón uj kék nadrágja, bocskornak való egész marha bőr	7 85
Három kasza nyelestük, egy kasza verő, négy Sarló, három Széles kapa, két első hám	3 55
Három Korsó, hat tál, hat tányér, négy nagy désája, két kicsin	1 90
Két lepedője az Szekrényben és tiz rendre való fonal	11 50

6. *Oravecz András féltelkes jobbágy. Ecseg, 1731.*

Becsár
F x

Háza, Istállója, Pitvara, két Komorája és az Fészere is, a kik másként fonottak voltak	18
Egy Tizenhat Kilás Uj Szuszék és husz Kilás Fonott Kass és azon kívül más két kisebb kas Tizenkét kilára való	3 50
Eőt hordaja	4 55
Egy Szekrénye Uj és jó nagy	50
Egy fakó Kotsija, eke, Taligája és ugy Szekerre való vassas Kerék	4 85
Kilencz Kiss Icze Vaja	2 25
Husz Killa Zabja	6
Nyolcz Kila Buzája, Nyolcz Kila Kölesse és hat Killa Árpája	14 30
Másfél Kila Kender magja Négy Kila kendere	3 07
Tizenhat száll rövid Deszkája	1 83
Kék Mentéje féll viselésbe	4
Egy Nyerge mind Szerszámostul két Kantárral edgyüt	1 50
Hat Szekér szénája	6
Hat Tyuk és egy Kacsa	55
Egy sütő Teknő, két héhel, két kasza nyelestül	2 70

7. *Lengyel István egésztelkes jobbágy. Marcal, 1733.*

Háza, Pitvara és komarája, kilencz öl hoszaságú és négy öl Szélességű, rovat fából épült, földig meg éget	40
Két Hambárja	5
Egy Hambárja mellyben is három kila árpa	3 20
Negyedik hambárban, mellyben meg éget 15 sák liszte lévén 30 kila liszt benne	18
Négy üres kas, ötödigben penig 3 kila zab, teszen kasokkal együt	2
Két egész Szalonna, egy negyrész	12
Négy Kasza nyelestül	2
Tizenhat szál fenyű deszkája	1 20
Két új Nadrág	2 10
Egy új kék dolmány	3 20
Egy hordotskában hat icze Pályinka	1 40
Tizennégy Méhes új méhköpi	97
Egy új fekete Süveg	52
Négy fejsze	96
Tizennégy darab fonal 70 rüfre való	3 50
Tíz rend vászon	6
Tizennolcz singes Dunahaj	1 08
Tizenegy Sák	2 20
Két vál	1 70
Két Keczele	55
Négy férfi ing, négy lábravaló	2
Egy kék gyolts kezele	27

	Becsár
F x	
Egy Szekrény	1 20
Hat öreg icze vaj	20
Egy negyedrészt Borsó	13
Egy kilás köpü teli lentsevel	70
Egy negyedrészt Tenkely kása, köles kása és más féle ázalék	2
Egy Rafogó	23
20 Tál	80
Korsó, Fazék százig való	2 50
Egy Sütő Tekenő	2
Tizenkét Szakajtó kosár Ruhával együtt	36
Három kézi kosár humi aprólékkal teli	1 40
Hét pár botskor	1 05
Két új Rotska	15
Két Sajtár feje Lisztel teli	30
Egy új kenyér Sütő lapát	10
Egy Nyereg Szerszámostul, pokrócostul	2
Egy Kő Soó	2 50
Egy viselt nadrág	40
Egy Tsavalatlan bőr Tinóbul tsismának való	60
Egy singes Gyolts kendő	15
Egy bőr kapcza	25

8. *Tóth György féltelkes jobbágy. Nőtincs, 1735.*

Uj rovt Haza, Pitvara, Komrája, Istállója 3, Disznó óla 1, Kácsa óla 1, Lud óla 1, Hidas óla, Pajtája 1, karókkal kerített udvara	130
Negyven két Killa Buzája	23 50
Harmincz két Killának való Kassa 3	2
Harmincz killából álló Szuszekja 1	2 50
abban való árpája killa 30	11 50
Harmincz előtt akóbul áló három kadgya	7 35
Egyikben nyolcz killa árpája	2 80
Másikban zabja kill 12, és egy Kasba zabb	
Killája 10	4 62
Tenkellye killa 14	2 80
Eőt kereszt nyomtatlan árpája kiből remélet	
20 Killát	7 35
Vassas Tengellye rudastul	1 50
Fakó Tengellye Rudastul	1
Hosszszu Szekér ódal párja 2	2
Uj Eke egy	56
Taliga Kerék 1	35
Tizennégy akóbul álló Boros hordója 5	2 80
Puttonya 1	15
Szána 2	2 30
Szátfája szerszámostul	2
Hosszszu Arvan Fenyő Deszkája 2	40
	175

	Becsár
F	z
Hársfa Deszkája 12	1 20
Kis Teknője 1	08
Sejtárja 1	10
Geletája 3	22
Tányéra 12	30
Kanala 25	25
Tála 12	50
Fazeka 40	1 50
Korsója 20	1
Szűrő Gerebléje 3	75
Tézlaja Jármotul 1	40
Három águ fa vidlája 10	1
Lencsége 2 1/2 Killa	2 50
Borsója 3 Killa	3
Árpája Kásája 1/4	30
Babja 1/2 Killa	60
Ülő Tyuka 8	1
Udvari Tyuka 7	70
Ülő Kacsája 2	50
Csirkéje 40	1
Kácsa fiai 7	20
Sákja 8	60
Vászon ruha párja 8	3
Gyolcs ruhája	1
Csisma párja három	1 85
Férfinak való félkoptatásu Csizma	80
Bakáncsa 1 pár	75
Hoszu Istrángja	40
Hámba való egy pár Istrángja	15
Róka fogó Vas	1
Köpő Véső	25
Vas raispolya 2	40
Kasza verője 1 pár	40
Békója	10
Szekerczéje	70
Kácsa Tojássa 200	25
Tyuk Tojássa 400	40
Lud Tojássa 12	10
Három font Sója	12
Furója 3	40
Füles vésője 1	40
Lapos vésője	10
Gyertya Tartója	15
Kolompja 2	45
Étkes malacza 3	73
Egy eőreg Sertés	2
Sertés zsirja icze 4	80
Lugzó Vas fazeka 1	75

Hihellye	1 25
Fa rosta 3	30
Asztal Abrosza 2	50
Fél Rása Szoknyácskája	1 15
Dohánya 1 Mása	3 50
Reszelője	20
Viselős két Nadrága	1
Köpője 9	90
Csont Kanala 2	10
Bordája 7	1
Nyest 1 párja	60
Úvegei	25
Szakajtója 10	25
Lakattya 1	25
Beretvája 3	45
Kasza Kője 3	45

9. *Csepe Iván negyedtelkes jobbágy. Verebély, 1738.*

Háza Két Kamarával együt	30
Tíz Kila Liszt	10
Három ujj Kád	6
Két ujj hordó	1 50
Három Szuszek	3
Nyolcz Kila Tenkely	4
Zabb tíz Kila	5
Hat Kila árpa	4 50
Négy Kila Kender mag	4
Egy Kila Köles egy akós Hordóval együt	75
Egy nyereg uj Szerszámmal	1 72
Egy ujj Pokrócz	1 55
Egy férfinak való kék mente	4
Egy kék Dolmány	2 50
Egy Veres Sinór öv	1
Egy Fekete Süvegs	50
Öt Szalonna	25
Nyolcz Haj	8
Négy ökör bőr	8
Egy Ló бүr	50
Egy Bunda	1 25
Egy Szopos Borju	2
Egy ujj egész rása Szoknya	5
Két Török Gyolcs Szoknya ing	2
Uj elő ruha	2
Patyolat elő ruha	1
Három ingvál	3
Négy Vászony Szoknya	2 40
Három lepedő	2 10
Három Aszonynak való öv	2 54

	Becsár
F x	
Egy Sapeta Vál	1 50
Négy rőf főre való fátyol	1
Négy rőf bulyavászony	40
Egy tarka végő rafogó	85
Két Vankus hajj	1 50
Tizenkét rőf vászony	84
Ött Férfi Ing	1
Négy rőf vászony	28
Kész pinz	1
Egy Láda	40
Három Szekrény	75
Tizenhat Sák	2 40
Egy Ponyva	1
Nyolcz darab fonal	2 24
Kilencz Kita Kender	2 70
Egy örög itze vaj	40
Fél vendely Turó	50
Két sajt	40
Egy Héhelly	85
Egy Vankus és Lepedő	40
10. <i>Szmolyár Pál féltelkes jobbágy. Ludány, 1738.</i>	
Ház, két Komora, Pálinka ház és sertés óll	80
Pálinka főző fazék	24
Husz marhára való uj Istálló, juh akollal együtt	50
Keritet udvara	5
Hetven kila tiszta buza	70
Liszt Harmincz kila	30
Ros Husz kila	17
Harmincz kila árpa	24
Huszon nyolcz kila zabb	14
Két kila köles	1 32
Ötöd fél Szallonna és három hajj	35
Jég verem	5
Hizlaló	3
Két ökrös Szekér négy járommal és egy Lovas ujj kerekkel és Tengel lyekkel, azon felül	
két ujj pénzen vet Szekér rud	16
Tiz malacz	2 83
Egy lugzó vas fazék	2
Egy uj Aszony mente, egy ködmön	6 40
Száz Rűf vékony vászony és 100 vastag	12
Nyolcz fonal	8
Egy lugzó tele ruhával	15
Öt pár Csizma	4
Nyolcz akó Káposzta két hordóval	9 50
Négy hordó	2
Tizenkét Szuszék	22 50

Két szekrény	80
Asztal és Stok vagyis hoszszu láda	2
Két Lócza	1
Egy nagy Tügyfa Lócza	75
Cserép edény	5
Két öreg itze vajj	1
Ötven Tyuk	3 75
Négy ülő Lud tojásával együtt	2
Harmadfél öreg itze méz	1 25
Két farhám nyereg Szerszámmal, Kise féval és közönséges hámmal	5
Tiz Kasza, négy Kasza nyellel és nyolcz kasza fénvel	4 63
Négy Kila Kender mag	4
Kukoricza liszt egy Kila, és négy morsolt	2 50
Két kila Lencse	2
Egy Kila árpa Kása	1 50
Egy Hihely, három Gerebeny	1 75
Egy vas Rosta és fábul való három	97
Husz Tányér, Kanál 30	65
Négy Dása	70
Két Sétár és egy Veder	22
Három águ villa, tiz, két águ három	90
Négy Gereblye	46
Két Szóró Lapát	15
Tizenkét hoszszu Deszka, 22 rövid	3 50
Hét öles Csatló Istráng	75
Négy háti Kosár, putton kettő	80
Két kő Só	5 60
Hatt Lakat	1 22
Hat Köpü	70
Köpülő	17
Viz hordó Kar Kettő	10
Négy Csép	40
Egy Szátva	13
Hat borda	60
Másfél negyedrészt Turó	1 50

JEGYZET

1. Az újabban megjelentek közül csupán néhányat említünk: Bakó Ferenc: Észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei. Az Egri Múzeum Evkönyve, XI—XII 1973—1974. 217—284 l. — Szilágyi Miklós: Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok megyei Múzeumi Adattár, Szolnok, 1966. — Schram Ferenc: Kisnógrád megye történeti néprajza (1686—1848). Levéltári Szemle, 1968, 3. sz. 657—719. l.
2. A között kárlisták jelzetel: 1, 5, 7, 9, 10 számúak: NmL. IV. 1. Nógrád vármegye nemesi közgyűlési iratai 1717/22, 8/1730/33, 1735/39, 1738/42. A 2, 3, 4, 6, 8 számúak: NmL IV. 22. Nógrád vármegye adószedőjének iratai. b/. Kárösszeírások.
3. A jobbágyság telkének nagyságát a korabeli összeírásokból gyűjtöttük ki.
4. Ez utóbbival kapcsolatban megemlíjtük, hogy az 1920-as években elharapódzott megyénkben az öregebb lakóházak szándékos gyűjtögetése. A biztosító olyan nagy összeget fizetett, hogy abból új házat építhettek a károsultak.

Csongrády Béla

A szabadművelődés korszaka Nógrád megyében (1945—1948)

Történelmi sorsfordulónk harmincadik évfordulójának méltó megünneplése nemcsak kínálta a számvetés lehetőségét, hanem kötelezte is a kutatókat szintézisteremtésre. Természetes összehasonlítási alapként a felszabadulás előtti állapotok összevetése kínálkozott szocialista fejlődésünk eredményeivel. E folyamat elemzése kapcsán a felszabadulást közvetlenül követő időszak tanulmányozása mindig fontos kérdés, hiszen minőségileg új szakasza kezdődött akkor a magyar történelemnek. Hogy kíváncsian lapozgatjuk manapság — újként vagy újraolvasva — a kulturális forradalom előkészítésének, kezdeteinek dokumentumait, annak a már három évtizednyire növekedett távlat nyújtotta lehetőségeken túlmenően olyan aktualitása is van, hogy napjainkban a politikai szükségletek felerősítették a kultúra, a művelődésügy — tudomány, oktatás, közművelődés — iránti társadalmi érdeklődést.

A szocialista népművelés, közművelődés kezdeményeként a népi demokratikus átalakulás időszakában kibontakozott úgynevezett „szabadművelés” szervezetét tartja nyilván a művelődéstörténet. Az iskolán kívüli művelődésben 1945-től 1948-ig — lényegében a kulturális forradalom előtörténetének szakaszában — a szabadművelődés volt — a pártok, a nemzeti és üzemi bizottságok kulturális tevékenységét is beszámítva — az uralkodó irányzat mind ideológiailag, mind szervezeti kereteit tekintve. Hatása elsősorban községekben, mezőgazdasági jellegű területeken volt számottevő, de érződött más településeken is.

A szabadművelődés ideológiája Nógrád megyében is hatott, megteremtődtek keretei, formái. A szabadművelődési korszak megyei vonatkozásainak részletes feldolgozása még nem történt meg, noha a monográfiákban, helytörténeti tanulmányokban találunk utalásokat e problémakörre vonatkozóan is. Az alábbiakban — elsősorban levéltári iratok tanulságai alapján — a szabadművelődés irányzatának néhány helyi jellemzőjét foglaljuk össze a tényközlés, de még inkább az e témában való további kutatások ösztönzése céljából.

„A demokratikus politikai fordulat után a romokban heverő ország vérkeringésének megindulásával megkezdődött a kulturális élet reorganizálása is. Minden jószándékú, haladó elme előtt világos volt, hogy a kultúra demokratizálása a művelődés lehetőségétől eddig intézményesen elzárt munkások, parasztok s általában a dolgozó rétegek műveltségi szintjének emelését jelenti, a demokratikus átalakulás munkaprogramjának szerves részeként.”¹

Ebben az átalakuló, demokratizálódó légkörben vált a szabadművelődés uralkodó irányzattá, melynek ideológiájában kispolgári illúzió érvényesült mind a kisárutermelő osztályálláspontot kifejező ugynevezett „tisztá polgári demokráciáról”, mind pedig a kultúra társadalomfelettségéről, illetve a társadalom kulturális öntevékenységről vallott nézeteket tekintve. A szabadművelődés ideológusa, Karácsony Sándor szerint „a történelemben nincs osztályharc, s ezért a kultúra is osztályok feletti. Az egyén a kultúrát illetően teljesen szabad, amiből következik, hogy a népművelést nem lehet irányítani: a szabadművelődés a társadalom öntevékenysége. A kultúra egyetlen forrása a népi, paraszti műveltség, s annak is XVII. századi formája, minden más álműveltség.”² E misztikus elméleti alap ellenére „arról sem feledkezhetünk meg, hogy az ellenforradalom eszméivel és módszereivel való szembenállása, az új utak keresése. a tömegek művelődésének őszinte vágya nemcsak szubjektív jószándékról tanúskodik, hanem különösen a második világháború előtti állapotokhoz, a Horthy-rendszer egyre fasizálódó „népműveléséhez” képest jelentett haladást. A szabadművelődési irányzat képviselői korszerű színvonalon igyekeztek pótolni a korábbi mulasztásokat. Vitathatatlan az is, hogy több területen komoly eredményt hozott a nagyszabású vállalkozás. Méltányolni kell például, ahogy hozzáálltak a korszerű népművelés szervezeti megalapozásához, különösen a parasztság tekintetében pedig az általános és szakműveltség terjesztéséhez.”³

E — már megfelelő távlatból és helyes ideológiai alapról végzett — megítélések objektívizmusában térnek el a korabeli értékelésektől, hiszen az a tény, hogy a demokratikus újjáépítés kulturális eredményei az ellenforradalmi korszak reakciós művelődéspolitikája tagadásának jegyében fogantak, megtévesztő volt s — az ideológiailag egyébként is zűrzavaros időszakban — elterelte a figyelmet a szabadművelődés visszásságairól. Ennek illusztrálására a Köznevelés, valamint az Új Szántás (amely a szabadművelődés szaklapja volt) egy-egy cikkéből idézünk. A szabadművelődés négy fontos célt tűzött ki maga elé: „Újjá kell szervezni, új alapokra fektetni az iskolán kívüli nevelést! A munkába új, demokratikus gondolkodású, arra való embereket kell állítani! Át kell vinni a köztudatba a felnőttek között folyó művelődés nagy jelentőségének gondolatát! Végül: Munkaközösségbe kell összefogni a társadalmi és állami szerveket.”⁴ „A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a felszabadulást követő időkben mindjárt két nagy feladatra vállalkozott. Egyrészt az iskolai rendszer, másrészt a kultúra iskolán kívüli terjesztését, az ún. nép-

művelési rendszert kellett gyökeresen felszámolni és a népi demokrácia igényeinek megfelelően új alapokra helyezni. Az első az általános iskola bevezetésével, a második pedig a szabadművelődési munka megindításával nyer új keretet, tartalmat és szervezetet (az utóbbi volt a nehezebb). Meg kellett teremteni azokat a kereteket, amelyek legalkalmasabbak a műveltség terjesztésére. Biztosítani kellett a hivatalos irányítás és ellenőrzés legcélszerűbb és legdemokratikusabb módozatait...⁵

A szabadművelődés irányítását lényegében két szerv — a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban: VKM/1945 nyarán létrehozott VI. később VIII. ügyosztályba, a szabadművelődési ügyosztály, és az 1946 elején megszervezett Országos Szabadművelődési Tanács (továbbiakban: OSZMT) — végezte, mindkettő országos hálózaton keresztül. Az előbbi a szabadművelődés állami, hivatali irányítószerve volt az utóbbi viszont javaslattevő, véleménynyilvánító, társadalmi szervezet volt.⁶

A VKM 44.300/VI. a. számú 1945. szeptember 6-án kelt körlevélben rendelte el a népművelés megszervezését, helyi szerveinek kiépítését: „... A felszabadulással a törvényhatósági bizottságokkal együtt megszűnt törvényhatósági népművelési bizottság pótlására az alispán, illetőleg polgármester elnökletével alakuljon meg az ideiglenes vármegyei népművelési Tanács, amelyben a politikai pártok, a szakszervezetek, egyházak, kulturális egyesületek képviseltessék magukat és vonassanak be abba, a törvényhatóság legkiválóbb népművelői. A vármegyei népművelés vezetője dolgozzon ki a Tanács bevonásával az adott lehetőségek között megvalósítható és legsürgősebb korszerű kívánalmakat kielégítő, folyó év végéig szóló munkatervet... A törvényhatósági népművelési vezető haladéktalanul lépjen érintkezésbe a hatásköre alá tartozó községekkel, hogy ott is alakuljanak népművelési tanácsok.”⁷

Nógrád-Hont vármegyei ideiglenes törvényhatósági népművelési tanácsa 1945. szeptember 22-én alakult meg Balassagyarmaton a városháza közgyűlési termében. A tanács elnöke hivatalból dr. Kovács Jenő alispán lett. A vármegye részéről a főjegyző (Benke Béla), a számvevőszéki főnök (Morvay Aladár), Balassagyarmat megyei város részéről a polgármester (dr. Vannay Béla) és a városi tanácsnok (dr. Kiss Endre), a járásokból a mindenkori főjegyző lett hivatalból tagja a tanácsnak. A politikai pártok közül képviseltette magát a szociáldemokrata, a kommunista, a kisközgazda és a nemzeti parasztpárt. A tanácsban helyet kaptak többek között a szakszervezetek, az MNDSZ, a MADISZ és a Független Kisközgazda Ifjúsági Szövetség képviselői. Az egyházak részéről képviselőt kapott a tanácsban a római katolikus, az evangélikus, a református és az izraelita egyház. A körzeti felügyelők közül tizen lettek tagjai a tanácsnak. Balassagyarmatot Theiner László, Végh László és Bundy Miklós, Salgótarjánt Blánér Sándor, dr. Vass Gyula és dr. Kun Barna képviselte. Dr. Vásárhelyi Miklós, Szép Róbert, Kerekes Sándor, Szabados József, Baranyi Ferenc, Lendvay Jenő, Szilárd Gyula és Balázs Frigyes kiváló népművelők címen kerültek a tanácsba.⁸ E széleskörű képviselői rendszer

is arra utal, hogy a megyei népművelési tanács demokratikus alapon került megszervezésre.

A VKM 54.093/1945. VI/a. ü. o. számú, október 5-én kelt rendeletében Nógrád vármegye népművelésének vezetésével Kraftsik János állami tanítót bízta meg.⁹ A vármegyei népművelési tanács 1945. november 8-án kelt körlevelét Kovács János elnök mellett már aláírta Kraťsik János is, mint vármegyei népművelési vezető. (Később ez az elnevezés szabadművelődési vezetőre illetve felügyelőre változott.¹⁰ A felügyelő a szabadművelődési hivatal, felügyelőség élén állt. A hivatal képviselte az állami felügyeletet szervezés, irányítás, igazgatás terén. Községekben, lakótelepeken szabadművelődési ügyvezetők tevékenykedtek.)

E körlevél — melyet a járási főjegyzőknek, jegyzőknek illetve körjegyzőknek küldtek — egyebek között felhívja a figyelmet a fasiszta szellemű könyvek eltávolítására a népkönyvtárakból, jelentést kér a megmaradt népművelési eszközökről (rádió, gramafon, vetítógép stb.), október 6-a megünnepléséről, a legfontosabb intézkedése azonban a helyi, ideiglenes népművelési tanácsok megalakítására és az 1945. év végéig szóló munkaterv kidolgozására vonatkozik. Befejező mondatai jól példázzák a szabadművelődés illuzórikus jellegét is: „Elvárjuk, hogy ezek után mindenütt megdobban a magyar szív, hogy magyar honban szabadon és boldogan élhessünk! Ha terem, fűtés, világítás nem áll rendelkezésünkre, van polgári ház, ahol 8—10 vagy még több ember elfér. Nem mennyiségre, hanem minőségre van szükség. Ezek majd vezetnek és tovább apostolkodnak. Ez a célja az újszerű népnevelésnek.”¹¹

1946. január 28-án kiadott intézkedés szerint az ideiglenes népművelési tanácsokat megyei városokban „városi”, községekben „helyi” szabadművelődési tanácsoknak kell felváltaniok. „A helyi tanács tagjainak megbízatása három évre terjed... A tanácsok megalakítására előbb kiadott rendeletek ezennel hatályukat veszítik. A tanácsokat február 15-ig sürgetés bevárása nélkül meg kell alakítani.” Pecsét: Nógrád vármegye törvényhatósági iskolánkívüli népművelési bizottsága. Aláírás: Kraftsik János s. k. th. szab. műv. vezető.¹²

E tendenciát felerősítette, hogy 1946 elején létrejött az OSZMT, amely a VKM tanácsadó szerve volt az iskolánkívüli nevelés minden kérdésében s egyben összekötő a szabadművelődési munkát végző társadalmi szervezetek és a minisztériumok között. Az OSZMT alakuló ülését 1946. április 4-én tartotta.¹³ Elnökévé Karácsony Sándort választották, aki az OSZMT tagjaihoz intézett felhívásban egyebek között a kövekezőket írta: „Örvendetes látni, hogy a politikai fordulat milyen nagy lendületet adott az iskolánkívüli kultúrmunkának... Amilyen örvendetes a szellemi életnek ez a szokatlan pezsgése, ugyanolyan komoly figyelmeztetés is számunkra: ebbe a szer-teágazó, gazdaságtalanul pazarló munkába rendet, összhangot kell vinnünk. S ezt csak összefogással lehet elérni. A kultuszkormány bölcs döntése volt, hogy ezt az összefogó, irányító, rendteremtő munkát nem fölülről és hatalmi szóval akarja elvégezni, hanem az ér-dekelt társadalmi szervekkel egyezésben, mintegy munkaközösség-

ben... A Tanácsnak a legszorosabb kapcsolatot természetesen a kultuszminisztérium szabadművelődési ügyosztályával kell majd tartania. Közvetlenül ez az ügyosztály látja el a szabadművelődés kormányzati feladatait. A Tanácsnak az lesz a hivatása, hogy akár saját kezdeményezéséből, akár az ügyosztály kérésére tanulmányozza a szabadművelődés kérdéseit és azokban tanácsaival támogassa a kormányzat munkáját. A Tanácsnak három fontos szempontból kell majd megvizsgálnia ezeket a kérdéseket: politikai, szakmai (szakszerűségi) és nevelési szempontból. Ezt a bíráló munkát különféle bizottságokban végzi a Tanács.”¹⁴

Az OSZMT életre hívását követően 1946. május 10-én Balassagyarmaton megalakult Nógrád-Hont vármegye Kerületi Szabadművelődési Tanácsa.¹⁵ A tisztségviselőket a december 28-án tartott közgyűlésen választották meg. Elnök dr. Hazay László főispán, alelnök Moldoványi János tanfelügyelő, titkár Gáts Tibor kereskedő lett. Az úgynevezett elnöki tanácsba az OSZMT célkitűzéseinek megfelelően megválasztott bizottságok elnökei is bekerültek. A szakmai bizottságok közül az irodalmi bizottság elnöke dr. Géczy János tanár, a művészeti bizottságé Ridegh Aranka zenetanárnő, a gazdasági bizottságé Kovács R. Rudolf ny. alezredes, a sport bizottságé Bacsa József vasutas lett. A politikai bizottság elnökének Balla Mihály építőmester, a nevelésügyi bizottság elnökének pedig Bérczes Lajos ny. ig. tanítót választották meg.¹⁶

Eben az időszakban sorra alakultak a helyi szabadművelődési tanácsok is.¹⁷ A vármegyei szabadművelődési felügyelő 1946. szeptember 22-én kelt, a VKM-be küldött jelentésében egyebek között a következőket írta: „A megye területén a 720 946. M. E. rendelet értelmében a helyi tanácsok pár község kivételével mindenütt megalakulak. Salgótarján megyei város ez ügyben, dacára többszöri kérelmeinknek, polgármesterrel több ízben való személyes tárgyalásomnak ezideig még nem alakította meg a helyi tanácsot. A szabadművelődési munkásságról kért beszámolójelentést sem küldte meg, pedig a városban nagy és igen értékes munkásság folyt. Országos viszonylatban is felfigyeltek az itteni munkásságra. A megalakulás csak ígéret maradt. Okát abban látom, hogy ügyvezetőt nem bízhatam meg...”¹⁸

A salgótarjáni szabadművelődési tanács végülis 1947. június 11-én alakult meg a Bányai és Kohómunkások dalkörének helyiségében. Elnöke dr. Homoki László hatósági orvos, alelnöke Jancsó József (Bányai és Kohómunkások Dalkör Egyesület) lett. Tagjai Gémesi László (üveggyári munkássport), Czakó János szoc. dem. párt és dr. Tóth Gyula (Természetbarátok Turista Egyesület) lettek. Ügyvezető Dunai Pál (Munkás Kult. Szöv.) majd Kelemen János nyugdíjas főtanácsos volt.¹⁹

A szabadművelődés szervezeti kereteinek kialakulásával egyetemben — éppen a VKM által irányított vármegyei felügyelőségek illetve az OSZMT kerületi és helyi szerveinek funkcionálása következtében — a szabadművelődési tevékenység is megindult. A fentiekben már idézett — 1946. szeptember 22-én kelt jelentés az 1945/46-os népművelési évről jól tükrözi az országos irányelvek megyei meg-

valósulásának kezdeti eredményeit és gondjait: „... Vármegyénk népe érezte és érzi, hogyja földosztás után a második lépés, amit a demokráciáért tenni kell, a nép kezét megfogni, nevelni, oktatni, tanítani kell... A törvényhatóság területén 96 községben folytak népművelési előadások. Megoszlásuk: műsoros délutánok, esték 421, műkedvelői előadás 337, gyermekfoglalkozás 332, alapismeretterjesztő tanfolyam 50, népművelési és közműveltségi 21, magyar dal, zene 23, nőnevelési 13, egészségügyi 11, gazdasági 13, háziipari 4. Politikai pártok, egyesületek, egyházak, MNDSZ 616 esetben szerepeltek nyilvánosan. Az előadók megoszlása: katolikus lelkész 47, protestáns lelkész 9, tanító 130, tanítónő 56, tanár 14, tanárnő 6, jegyző 32, emberorvos 20, állatorvos 6, ügyvéd 1, mérnök 6, bíró 13. közigazgatási tisztviselő 21, iparos 4, kereskedő 2, földműves, napszámos, bányász 126. A vármegye területén jelenleg 166 népkönyvtár van 10 304 db. könyvvel. 3 vetítőgépen kívül, melyek nem az állam tulajdonát képezik, más szabadművelődési eszköz nincsen... Megértéssel, szeretettel fogadtak mindenütt, utasításaimat, kérelmeimet mindenütt teljesítették. A politikai pártok, egyesületek, szervezetek, egyházak mindinkább belátják azt, hogy csak munkaközösség, egymás támogatása és segítségével lehet eredményes munkát végezni. Ezen a téren is öröndetes a javulás munkásságunkat illetően. Sajtónk még mindig nincs, így a legszebb terveinket, elgondolásainkat, munkánkat nem ismerheti meg a törvényhatóság közönsége. Szabadművelődési naptár közzététele így lehetetlen” — jelentette a vármegyei szabadművelődési felügyelő a VKM-be.²⁰

A szabadművelődés fő formája az ismeretterjesztés volt. Az ismeretterjesztés előadások, tanfolyamok és szabadiskolák keretében folyt. A VKM 95473/1946.sz. levelére indult meg a megyében az alapismeretterjesztő és a közműveltségi tanfolyamok szervezése 1946. szeptember 6-tól.²¹ Közműveltségi tanfolyamot szerveztek például Mátraszelén és Jánosaknán szabó-varró tanfolyamhoz kapcsolva. Vezetője Tóth Gyula tanító volt. A tanfolyam rendezését a helyi szabadművelődési tanács vállalta. 24 háztartásbeli, 21 és 33 év közötti nő vett részt a tanfolyamon, melynek tárgyai között a történelmet, földrajzot, irodalmat és a gazdaságtant találjuk.²² Az erdőkürti alapismeretterjesztő tanfolyam vezetője Valenta József tanító volt. 15–18 éves korúak 21-en vettek részt a tanfolyamon. 1947. november 4. és 1948. február 28. közötti időszakban heti hat órában számtant, történelmet, éneket, írást, fogalmazást, gazdaságtant, földrajzot és irodalomtörténetet tanultak.²³ Balassagyarmat megyei városban 1948. január 20. és június 20. között „Angol kultúrtörténet” című tanfolyamra került sor 12 nő és 5 férfi részvételével. Foglalkoztak az angol család, ruházkodás, népszokások, irodalom, művészet valamint a gyarmati élet kérdéseivel.²⁴ A tanfolyamok általában ingyenesek voltak, de találni ellenkező példákat is: Nógrádverőcén az analfabéta tanfolyam hallgatóitól fejenként 3 Ft hozzájárulást szedtek, Tolmácson pedig a község tűzifával és a takarítás, valamint a villanyszámla költségeinek térítésével járult hozzá a tanfolyam sikeréhez.²⁵

A tanfolyamokat zömében pedagógusok vezették, akik egyben a helyi szabadművelődési ügyvezetők is voltak. Munkájuk fontosságá-

nak felismerését jelzi, hogy a VKM rendelete alapján óraszámukba beszámítható volt az a heti 2—4 óra, amelyet az iskolán kívüli szabadművelődési tevékenység terén végeztek.²⁶ A VKM 79.646/1947. VIII. sz. rendelete értelmében a pedagógusok szabadművelődés terén önként kifejtett munkásságának számbavétele és értékelése a szabadművelődési felügyelő hatáskörébe tartozik.²⁷ Az alábbiakban Tóth Zoltán igazgató tanító jelentéséből idézünk, melyet a vármegyei szabadművelődési felügyelőnek küldött: „Működési területemen Salgótarján-Forgács bányatelepen az intenzívebb szabadművelődési tevékenység most van kialakulóban. A jövő évi terveinket nyár folyamán fogjuk megalapozni. Az elmúlt 1946/47. évi tervünk sem lebecsülendő, mert ezzel szereztük meg a bányamunkásság érdeklődését a komoly tanulmánygyás, ismeretgyűjtés iránt és bizalmát a minden egyéni érdek nélkül értük dolgozni tudó és akaró tanítók munkájához...”²⁸

„A szabadiskolák célja korszerű, szerves, általános műveltség kialakítása, a képességek fejlesztése, a művelődés használatára való kiképzés, helyes közösségi magatartásra való nevelés” volt. A szabadiskolák összefüggő rendszert alkottak. Az 500 1946-os rendelet szerint az alábbi fokozatok voltak: „A szabadiskolák alsó fokúak (munkás, vagy paraszt szabadiskolák), középfokúak (szabad liceumok, szabad kollégiumok), vagy felsőfokúak (nép-, munkás-, parasztfőiskolák, szabadakadémiák, szabadegyetemek) lehetnek, s a szükséghez képest előkészítő, továbbképző, vagy szakmai tanfolyamokat is szervezhetnek.”²⁹

A nógrádi szabadiskolákról többek között az alábbiakat jelentette a VKM-be a vármegyei szabadművelődési felügyelő: „...A célkitűzéseket nem mindenütt lehetett megvalósítani. Ez annak tudható be, hogy a jelentkezők nem rendelkeznek azon műveltségi fokkal, mint feltételeztük. A szervezések nehézséget okoztak... Munkaközösségek megeremtése volt mindenhelyen az első kötelességem, a jövőben is ez lesz, mert csak ettől várhatok eredményes, igaz szabadművelődési tevékenységet. Különös figyelmet kell fordítanom a szabadművelődési és a gazdaképző tanfolyamok gyors szervezésére. Ezeket a helybeli gazdasági felügyelőséggel, gazdasági iskola igazgatójával, arany és ezüstkalászos gazdákkal ügyszólván egy hét alatt megszerveztük... A földosztás új helyzet elé állította az ujonnan földhözjuttatottakat. S ez a magyarázata annak, hogy ezek közkedveltségnek örvendtek. Ezen tanfolyamok hallgatói megértették, megbecsülték egymást...”³⁰ 150 órás — ebből 120 órát szakismeretre, 30-at általános műveltség gyarapítására fordítottak — gazdaképző iskolák Nógrád-Hont vármegye területén Balassagyarmaton, Kisterenyén, Rétságon, Szécsényben, Szirákon és Vámosmikolán működtek.³¹

A művészeti jellegű szabadiskolák közül kiemelkedett a Baglyas-alján szervezett képzőművészeti szabadiskola, amely sok tekintetben napjaink fejlett képzőművészeti életének előzményeként is felfogható. Az iskola fenntartását három testület vállalta: Salgótarjáni Kószénbánya N.V., Salgótarján város, és a VKM engedélye alapján a megyei szabadművelődési felügyelőség. Az oktatást Bóna Károly fes-

tőművész vezette. 31 nyilvántartott szabadiskolai növendék közül 5 szobrászatot, 26 pedig rajzolást tanult. Valamennyien munkások vagy munkás származásúak voltak, a bánya, a tarjáni és a pálfalvai üveggyár, az acélgyár, a MÁV és egyéb kis üzemek dolgozói. Életkoruk 18—24 év között volt. A szakmai vélemények szerint Petik Piroska, Duba László, Pincsák József, Takács Géza és Vasas Károly munkái árulkodtak kiemelkedő tehetségről.³² (A megítélés realitását aláhúzza, hogy a nevezettek közül az utóbbi négy ismert alkotóművész: Duba László a televízió díszlettervezője, Pincsák József Pataki József néven ismert festőművész, Takács Géza az Öblösüveggyár iparművésze, Vasas Károly szobrászművész, dr. Münnich Ferencről készített portréja és Bányász Emlékműve Salgótarjánban került felállításra.)

Baglyasalján nemcsak a képzőművészeti szabadiskola, hanem az egész szabadművelődési tevékenység jól szervezett volt. Az egyes népművelési évadokra kidolgozott munkatervek elkészítésében részt vett például az MKP, az MNDSZ, a MADISZ helyi csoportja, az úttörőcsapat, az ifjúsági vöröskeresztes csoport és a sportegyesület. A tevékenységi formák között háziipari és főzőtanfolyam, műkedvelő előadás, hangverseny, társadalomtudományi előadássorozat, ének, magyar tánc és nőnevelési tanfolyam szerepelt egyebek között. A költségeket társadalmi úton teremtettkék elő, államsegélyt nem kértek. „Köszöntöm Baglyasalja község helyi szabadművelődési tanácsát azon alkalomból, hogy talán az első az egész országban, ahol felismerték azt, hogy a szabadművelődési munkásság társadalmi feladat”³³ írta elismerőleg a munkaterv elfogadásakor a megyei szabadművelődési felügyelő.

A szabadművelődés kapcsolódását a politikai, gazdasági feladatokhoz a VKM leírata jelzi a három éves tervvel kapcsolatos tennivalók tárgyában: „Minden eszközzel propagálniuk kell a három éves tervet. Vidéki szabadművelődési munkatársainknak a vármegyei tervbizottságok kínálkoznak bekapcsolódásra. Legfontosabb törekvésük megfelelő számú kultúrház, keskenyfilm-, mozgó és népkönyvtár létrehozása legyen. A három éves terv folyamán létesítendő kultúrházak legyenek inkább központi kultúrházak. Itt egy kisebb vidék művelődési munkájának szálai futnak össze. Itt lesz elhelyezve a körzeti könyvtár, amely a vándoréletet adná. Lenne megfelelő színjátszóterem, a színjátszó-énekversenyszek számára. Raktár a vándordíszletek számára. Kiállítási helyiségek. Raktár a vándorkiállítás anyagának. Esetleg népfőiskola, illetve internátus. A kultúrház-terveket megvalósítás előtt a szabadművelődési felügyelők feltétlenül terjesszék fel a VKM VIII. főosztályához. Keskenyfilmmozgónak elvben minden községben kellene lennie. Népkönyvtárak esetében az irányadó szempontok: minden községben szükség lenne egy átlag 50 kötetes helyi kézikönyvtárra. Községenként tekintetbe kell venni megfelelő vándoréletet, amely a körzeti központok tulajdonában lenne. 500 lélekszámon alul 25 kötet; 501—1000 lélekszámig 50 kötet; 1001—2000-ig 100 kötet; 2001—5000-ig 250 kötet; 5001—10 000-ig 500 kötet. Egy könyv átlagos árát 10 Ft-al lehet számolni.”³⁴

Arra vonatkozóan nincsenek pontos adataink, hogy e leírat nyo-

mán hogyan alakult a megye intézményhálózata, mindenesetre 1949-ben az úgynevezett „kultúrotthonmozgalom” beindulásakor és a salgótarjáni körzeti könyvtár megnyitásakor mindössze 30 kultúrház — ebből is 10 igen rossz állapotban —, 37 kultúrterem, 50 zömmében rossz állapotban lévő mozi, 60 népkönyvtár és 17 szabadművelődési vándorkönyvtár volt a megyében. A népkönyvtárakban 24 054, a vándorkönyvtárakban 2498 db kötetet tartottak nyilván.³⁵

A megyében a kultúrközpontok kialakítására a gépállomásokat szemelték ki. Szabadművelődési Hivatal a VKM támogatása mellett vetítógépeket juttatott a gépállomásoknak. A tolmácsi gépállomáson például bemutattak két tekercs diapozitívot a „Hogyan él a szovjet gyermek és ifjúság” és „A magyar társadalom 1948-ban” című előadásokhoz.³⁶ Bár megvalósulásáról nem tudunk, de kezdeményezésnek is jelentős volt, hogy a Kerületi Szabadművelődési Tanács tervbe vette kultúrautó elindítását a megyében. Arra kérte a helyi szabadművelődési tanácsokat, hogy anyagilag is járuljanak hozzá ahhoz, hogy „az országban először Palócföldön induljon el kultúrgép-kocsi (a tervek szerint filmgéppel is ellátva)”³⁷ Ugyancsak a három éves tervvel kapcsolatos az az intézkedés is, mely szerint Nógrád-Hont vármegye három éves államgazdasági Tervbizottságának Politikai Bizottsága megbízta Kraftsik János szabadművelődési felügyelőt a Kulturális Szakbizottság felelős vezetésével.³⁸

1948 a centenárium jegyében telt el országszerte. Az emlékezés rányomta bélyegét a szabadművelődési tevékenységre Nógrádban is. Dalosünnepeket, kiállításokat, kulturális rendezvényeket tartottak megyeszerte. Ekkor vette fel a salgótarjáni acélárugyári színjátszó csoport a „Petőfi” nevet. Ősbemutatóként játszották Háty Gyula: „Isten, császár, paraszt” című drámáját. A bemutató előtt Kádár János tartott ünnepi beszédet. Ő nyitotta meg az ünnepséget s ezzel az együttes történetének új fejezete kezdődött.³⁹ Balassagyarmaton 1948. június 6-án a centenárium tiszteletére dalosünnepet rendeztek, ahová a megye minden részéből érkeztek dalárdák.⁴⁰ Az alkalmat felhasználták a megyei népviseletek, népszokások bemutatására is.

A centenáriumi programból kiemelkedett az úgynevezett „48-as kultúrverseny”, amely első seregszemléje volt a felszabadulás után gombamód szaporodó öntevékeny művészeti csoportoknak. A megyét az Országos Központi 48-as Ifjúsági Bizottság két részre — Dél- és Észak-Nógrád — osztotta. Dél-Nógrád tíz körzete Balassagyarmaton, Észak-Nógrád hat körzete Salgótarjánban képviseltette magát a megyei versenyen. A Salgótarjánban, 1948. január 24-én rendezett megyei versenyen résztvett öt fuvószenekar, egy szimfonikus zenekar, egy szalon zenekar, öt dalárda, öt gyermekénekkar, hét hangszereszenész, nyolc énekszenész, összesen 960 fő mutatta be tudását mintegy 1100 néző előtt. Győztesek lettek az alábbi csoportok illetve szólisták: Egyesített Bányamunkások Dalköre, Acélárugyári Szimfonikus Zenekar valamint színjátszó csoport, Bányai Fuvós Zenekar, acélárugyári gyermekkorús, Néder Irma ifj. énekzenekar, Kovács Mária énekzenekar, Lévai Árpád énekzenekar, Füzes Zsigmond hegedűzenekar, Ruzsnyák Béla tangóharmonika, Takács András szavaló Csák-

vári Júlia szavaló — valamennyien salgótarjániak —, illetve a Zagyvapálfalvai Ifjúsági Bányász Zenekar és a Kazári táncsoport.⁴¹

Jellegzetes alkalmi, formái voltak a szabadművelődési tevékenységnek az úgynevezett „kultúrnapok”. Salgótarjában 1948. április 2—5. között rendezték meg a kultúrnapokat. A programban két operaelőadás (pesti vígopera előadásában), hangverseny, irodalmi est és a Szépművészeti Múzeum anyagából rendezett képzőművészeti kiállítás képezte a kultúrnapok programját.⁴² Balassagyarmaton a rendezvényt sorozatra 1948. július 17—18-án került sor. A balassagyarmati kultúrnapok tanulságait a következőkben foglalták össze: „Rendezőbizottságokra van szükség, a kultúrnapoknak társadalmi mozgalmakká kell válniuk. Egy-két napos kultúrmegmozduláson ne legyen több három rendezvéynél... A gyöngyösbokrétás, hejehuja tánc helyett a valódi népi táncokra van szükség.”⁴³

A szabadművelődésben jelentős szerepe volt szaksajtójának, az 1947-ben alapított Uj Szántás című folyóiratnak, amelynek főszerkesztője Karácsony Sándor volt. A szabadművelődés kézikönyvét — Kövendy Dénes és Szathmáry Lajos munkáját — 1948-ban adta ki az OSZMT. Ezek mellett a káderképzésbe, a felügyelők és ügyvezetők képzésébe bekapcsolódott az 1947-ben létrehozott Népművelők Tudományos Társasága is szaktudósok, írók, művészek bevonásával. A Szabadművelődési Tudományos Intézet — mely később Népi Művelődési Intézet néven működött — hatása elsősorban tanfolyamok szervezésében érződött a megyében is.

Sajátos eszköze volt a szabadművelődésnek a naptárak, kalendáriumok kiadása. Az OSZMT útmutatásai alapján a megyei szabadművelődési felügyelőségek adták ki ezeket, általában a centenárium jegyében. Az ilyen naptárak az úgynevezett hagyományos naptári résszel kezdődtek, azt követte az 1948-ra való emlékezés, majd a felszabadulás utáni állapotok jellemzése, különös tekintettel a szabadművelődési munka eredményeire, problémáira. A naptárak zárórészében rendszerint szakcikkek, novellák, versek, képek kaptak helyet.⁴⁴ Arról van tudomásunk, hogy „Nógrád-Hont vármegye 1848—1849” címmel a vármegyei szabadművelődési felügyelőség is kiadott egy ilyen szabadművelődési naptárt Kraftsik János szerkesztésében,⁴⁵ maga a naptár azonban kutatásaink során nem került elő.

A szabadművelődés rendszerében a 10.640/1948. Korm. sz. rendelet hozott újabb változást, amely szerint az 1946-ban létrehozott kerületi és helyi szabadművelődési tanácsok megszűntek és helyükbe új kerületi tanácsokat, illetve helyi bizottságokat kellett felállítani. A változás egyebek között abban volt, hogy az egyházak képviselői nem kerültek be a tanácsokba. A megyében a VKM 230.535/1948. VIII. ü.o. rendelete alapján a szabadművelődési felügyelői teendők ellátását Kraftsik Jánostól Murin Katalin vette át. 1948. november 18-án kelt „bemutakozó” körlevelében egyebek között az alábbiakat írta: „Munkám megkezdésekor mindenekelőtt tudatosítani szeretném Munkatársaimmal, hogy a nagy társadalmi átalakulás idején a kultúrának más a szerepe, mint a múltban volt. A műveltség ma már nem magánügy, hanem egyre sürgetőbb közügyé válik...

Feladatuk a falu kulturális elmaradottságának természettudományos és művészi eszközökkel való felszámolása. De határozott harcot kell indítani a népi romantika és a polgári giccs ellen is. Az oktatás fő eszköze ma még az élő szó, mert nem olvasó a nép. Mindezekért az induló munkaszezonban fő célkitűzésünk az analfabétizmus alapos felszámolása, mert olvasás és írás tudása nélkül nem adhatunk könyvet a nép kezébe. A másik legfontosabb munkánk a Szabad Föld Téli Esték minden helyiségben való megrendezése... Nyomatékosan felhívom tehát Munkatársaimat, hogy a helyi kulturális bizottságok segítségével hathatósan szorgalmazzák, hogy az egyes demokratikus tömegszervezetek keretében, illetve összeműködésében minél sürgősebben megrendezést nyerjenek a fenti fontos oktatási alkalmak.”⁴⁶

A Szabad Föld Téli Esték-vel párhuzamosan — pontosabban azokat naptári időrend szerint követve — 1948-ban megindult az úgynevezett Szabad Föld Tavasz Vasárnapok rendezése is. A VKM szabadművelődési ügyosztályának rendelkezéséből idézünk: „A Szabad Föld parasztság most tavaszra kezdeményezi és elindítja a Szabad Föld Vasárnapok kultúrmozgalmát. E mozgalom keretében a falvakban sportversenyeket, népdal, népi tánc, zene, színjáték bemutatókat tartanak. E program a „falunapokban” csúcsosodik. A Szabad Föld Vasárnapok rendezésére a szervezők szeretnék megnyerni a falu összes demokratikus erőit, a Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártokon kívül a népi önkormányzati szerveket és demokratikus tömegszervezeteket. A siker érdekében a szabadművelődési felügyelők és ügyvezetők a lehető legnagyobb támogatást nyújt-sák.”⁴⁷

Az elképzelések, tervek és a megvalósulás, a gyakorlat között azonban mind országos, mind megyei viszonylatban lényeges eltérés mutatkozott. A szabadművelődési felügyelői hivatalok 1948-ban tartott révfülöpi konferenciáján a szabadművelődés Karácsony-féle koncepcióját és az OSZMT munkáját egyaránt bírálókat érte: „Amíg a szabadművelődés fogalmának átértékelésénél tudatosítanunk kell, hogy a szabadművelődés nem a „szabad társadalom öntevékenysége”, hanem csatatér, ahol a demokratikus és reakciós erők sajátos fegyverekkel megütköznek, addig a szabadművelődés tárgyával kapcsolatban fő feladat, hogy a kultúra romantikus szemlélete ellen felvegyük a kíméletlen elvi és gyakorlati harcot... Az iskolán kívüli népművelés szervezete a felszabadulással összeomlott. Az új szervezetet a Tanács és az ügyosztály építették ki. A Tanács adott ki vezérfonalakat — ha keveset is — a szabadművelődési alkalmak számára. Ezek közül különösen a szabadságharcról szóló füzetek értékesek, amelyek megmutatják a demokratikus nemzeti egység történelmi gyökerét. A Tanács komoly eredményeket ért el az analfabétizmus elleni küzdelemben. Igyekezett elmélyíteni a maga vonalán a népi demokráciákkal való kulturális kapcsolatainkat, eredményeket ért el a női szervezetek művelődési munkaterületén, az ügyosztállyal együtt megkezdte a különböző minisztériumokhoz tartozó szakoktatás összhangbahozását. Mulasztást követelt el a Tanács, hogy nem dolgozta ki a népi demokrácia viszonyainak megfelelően a szabadművelődés ideológiáját és módszereit... A Tanács apparátusa a po-

litika területén szektaszerű elzárkózottságban élt, nem tudott a demokratikus pártokkal és szervezetekkel szerves kapcsolatot kiépíteni... Meg kell adni, hogy a pártok és demokratikus szervezetek sem siettek túlságosan a Tanács segítségére... A Tanács legnagyobb mulasztása azonban az volt, hogy nem adott tartalmat az országban folyó szabadművelődési tevékenység számára és a kötelező ellenőrzést sem végezte el. Ez segítette hozzá azután a rekációt, hogy betörjön erre a területre..."⁴⁸

Ezek az ellentmondások a megyében folyó szabadművelődési tevékenységében is éreztették hatásukat. Különösen ideológiailag volt heterogén a kulturális munka. Az egyházak csökkenő szerepe mellett a kulturális élet irányításából a helyi nemzeti bizottságok, üzemeknél pedig az üzemi bizottságok is részt vállaltak. Az országos helyzetképtől eltér, hogy itt a szabadművelődési felügyelőség felismerte a nemzeti bizottságok szerepét. Ez tűnik ki a szabadművelődési felügyelő azon leveléből, amelyet a vármegyei bizottságokhoz küldött: „Tisztelettel kérem, hogy a jövőben kulturális téren kölcsönös tájékoztatás céljából a vármegye szabadművelődési felügyelőjét, — a községi Nemzeti Bizottságok gyűléseire a helyi szabadművelődési ügyvezetőket meghívni szíveskedjenek, mint tanácskozó, — de nem szavazó tagokat. A szabadművelődési szervek részvétele azért szükséges, mert a szabadművelődés irányítása nem választható el a Nemzetiségi Bizottságok munkájától.”⁴⁹ Az ifjúsági és nőszervezetek — MADISZ, SZIM, MNDSZ, SZIT, FIST, KALOT stb. — is szerepet kaptak a kulturális élet szervezésében. Az iparmedencében a szakszervezeti kulturális tevékenység is fontos tényezője lett a művelődésnek. Az öntevékeny művészeti mozgalom szempontjából volt különösen értékes a Munkás Kultúrszövetség tevékenysége. A pártok közül az MKP-nek az úgynevezett falujárások kapcsán kifejtett felvilágosító munkája jelentős. E téren az üzemi pártszervek és szervezetek jártak elől.

A Nógrád-Hont vármegyei Szabadművelődési Felügyelőség 1949. márciusában műsorfüzetet küldött szét a „Tanácsköztársaság 30. évfordulója” címmel, a Balassagyarmati Szabadművelődési Tanács 1948. április 18-án a vármegyeházán József Attila estét tartott. Ezek is apró jelei az átalakulásnak, hiszen a művelődés tartalmi gazdagodását, mélyülését jelzik. A szabadművelődés ellentmondásosságára utal ugyanakkor, hogy a vármegyei szabadművelődésügyi felügyelő 1949. április 20-án kelt levelében még így fogalmaz: „A május 1-i feladat hasonló a húsvétihez, azzal a különbséggel, hogy a május 1-i kultúrműsornak tartalmi szempontjából elsősorban a választások politikai szempontjaihoz kell kapcsolódni, vagyis megmutatni az eddigi eredményeket, kihangsúlyozni az 5 éves terv célkitűzéseit és a békéért való harc gondolatát...”⁵⁰

A szabadművelődés retrográd vonásai egyre élesebben domborodtak ki s 1949-re megérett a helyzet a szabadművelődés reformjára. 1949-ben a Népművelési Minisztérium vette át az iskolán kívüli népművelés országos irányítását, a helyi irányítás pedig a megalakuló tanácsok feladata lett. A népművelés összhangját az Országos Népművelési (Népnevelési) Bizottság volt hivatott biztosítani, amely

mint társadalmi szerv tanácsadó szerepet töltött be a népművelés szervezetében. E rendelkezésekkel a korábban létrehozott szabadművelődési tanácsok valamennyi szinten megszűntek.

A szabadművelődés helyi szerveinek megszűnése azonban nem történt egyidőben. A Szabad Nógrád 1949. november 5-i száma még a járási szabadművelési bizottságok versenyéről ír: „A diósjenői Szabadművelődési Bizottság Nógrád-Hont vármegye valamennyi Szabadművelődési Bizottság egyéves kultúrversenyre hívta ki.

Versenypontok:

1. Bizottságok működése
2. Analfabétizmus felszámolásának mértéke
3. Kultúrműsorok mennyisége és minősége
4. Szabad Föld Téli Esték előadóinak felkészültsége, hallgatóság száma, magatartása, kísérő műsorok
5. Az összes tanfolyamok és szemináriumok, könyvtárak mennyiségi olvasása, könyvtárak kezelése
6. Diapozitív és keskenyfilm vetítés résztvevőinek száma
7. Ujságterjesztés, ujságolvasás
8. Rádió-körök működése
9. Énekkarok eredménye
10. Bábjátás
11. Népi táncsoportok működése
12. Szabadművelődési ügyvezető tevékenysége

A kiértékelést a Vármegyei Szabadművelődésügyi Felügyelőség a lakosság számára mérten végzi. Ez is egy mód a falu szocialista kultúrájának emelésére.”⁵¹

E cikk megjelenése után mintegy másfél hónappal később már a Nógrád-Hont vármegyei Népművelési Központ a megyei népművelés irányítója és a köreleveleket — az országos változásoknak megfelelően — a központ a helyi népművelési bizottságokhoz, illetve a helyi népművelési ügyvezetőknek küldi. A községekben a megyei népművelési központ 2123/1949. sz. rendelete alapján kellett megalakítani a helyi népművelési bizottságokat a Népművelési Minisztérium 8995/1949. VI. fő. sz. rendelete értelmében.

A megyei népművelési bizottság titkára Murin Katalin megyei népművelési ügyvezető lett. Tagjai:

Csank István

MDP-tag; SZIT vm. titk. vaseszt. 21 éves; MINSZ St.

Rétsági János

MDP-tag; vm.okl.fel. v. jár 27 éves. SZOT m.B.; St.

Falati Mihály

MDP-tag; lapterj. szerv. 45 éves. MSZT; Bgy.

Lökös András

MDP-tag; mohorai gépáll. pol.h. 36 éves. Á.M.G.

Vágvölgyi Anna

MDP-tag; MNDSZ m.okt.kult.f. 26 éves. MNDSZ; St.

Badacsonyi Ferenc

MDP-tag; DÉFOSZ gazd.vez. 28 éves. DÉFOSZ; Bgy.⁵¹

A Népművelési Minisztérium 1950 elején körrendeletet adott ki a megyehatárok módosításával kapcsolatos népművelési teendőkről:

„Nógrád megye területe a Pest megyéhez csatolt szobi járás, valamint a Heves megyéhez csatolt Lőrinci, Zagyvaszántó nagyközségek és a herédi közigyűzőség községeinek kivételével — Nógrád-Hont megye jelenlegi területét, továbbá Heves megyéből Hasznos, Pásztó, Szurdokpuszpöki és Tar nagyközségeket, a nagybáttonyi és mátramindszenti közigyűzőség községeit, valamint Nádújfalu kisközséget foglalja magában. Ennek megfelelően a vármegyei népművelési ügyvezetők a fent megnevezett és új megyékhez csatolandó községek népművelési ügyvezetőit haladéktalanul értesítsék ki, hogy a kapcsolatot új megyéjük Népművelési Központjával vegyék fel. Ezen községek népművelési szempontból fontos okmányait a megyei ügyvezetők jegyzőkönyvben foglalva küldjék meg a községek új vármegyei Népművelési Központjának.”³³ A megyék községenként általában 1 db személyi lapot, a Népművelési Bizottság alakuló jegyzőkönyvét, a Szabad Téli Esték mellékleteit, az analfabéták névjegyzékét és az alapismereti tanfolyamok munkaterveit küldték el egymásnak.

E szervezeti intézkedésekkel végleg lezárult a szabadművelődés korszaka s új szervezeti keretek között megkezdődhetett a kulturális forradalom tényleges kibontakoztatása, amihez sok tekintetben — hibái ellenére — a szabadművelődés egyengette az utat. Fentiekben e folyamatot kívántuk érzékeltetni a megyében folytatott szabadművelődési tevékenység néhány jellemzőjének összegyűjtésével és bemutatásával.

JEGYZETEK

1. Szinkovich Márta: A szabadművelődési korszak Baranyában Baranyai helytörténetírás 1968. 1. l.
2. Köpeczi Béla: A kulturális forradalom húsz esztendeje Húsz év — Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből Kossuth K. 1964. 284. l.
3. Szinkovich Márta: I. m. 2—3. l.
4. A szabadművelődés új útjai Köznevelés 1946. április 1. 6. l.
5. Módis László: A kultuszminisztérium szabadművelődési munkájának 3 éve Új Szántás 1948. 6. sz. 354. l.
6. H. Sas Judit: A szabadművelődési korszak néhány problémája Népművelési Értesítő 1960. 1—2. sz. 94. l.
7. Nógrád megyei Levéltár Nógrád megyei Szabadművelődési Felügyelőség iratai 1945—1967.
8. NmL. N. m. SZmf. 1945—97.
9. U. o. 1945—129.
10. U. o. 1946—28.
11. U. o. 1945—172.
12. U. o. 1946—11.
13. OSZMT körlevele (nyomtatvány) Budapest 1948. április 15.
14. Karácsony Sándor levele (nyomtatvány) az OSZMT tagjaihoz Budapest 1946. március 11.
15. NmL. N. m. Szmf. Nógrád—Hont vármegye Kerületi Szabadművelődési Tanácsának alakulási jkv-e.
16. U. o. N—H. vm. Ker. Szabadművelődési Tanács közgyűlésének jkv-e.
17. U. o. 1946—11.
18. U. o. 1946—260.
19. U. o. 1947—471.
20. U. o. 1946—11.

21. U. o. 1946—238.
22. U. o. 1947—665.
23. U. a.
24. U. a.
25. U. a.
26. U. o. 1947—580.
27. U. o. 1947—425.
28. U. a.
29. H. Sas Judit: I. m. 109. l.
30. NmL. Nm. Szmf. 1947—433.
31. U. o. 1947—574.
32. Csongrády Béla: A Baglyasaljai Képzőművészeti Szabadiskola történetéből Palóc-föld 1967/2. 75—80. l.
33. NmL. N. m. Szmf. 1947—665. l.
34. U. o. 1947—532.
35. Iványi Ödön: Multunk, örökségünk (kézirat) 2. l.
36. A gépállomások kultúrközpontok is Szabad Nógrád 1948. 52. sz.
37. N—H. vm. Ker. Szabadművelődési Tanács 1947. július 15-én kelt levele kultúráutó alap felállítása és megszervezése tárgyában.
38. NmL. N. m. Szmf. 1947—537.
39. Vertich József: A Salgótarjáni Acélárugyár Színjátszó Csoportjának 75 éve Népművelési Intézet Műsorpolitikai Osztályának kiadványa Budapest. 1962. 14. l.
40. NmL. N. m. Szmf. 1948—107.
41. U. o. 1948—334.
42. U. o. 1948—28.
43. U. o. 1948—11.
44. H. Sas Judit: I. m. 125—126. l.
45. NmL. N. m. Szmf. 1946—302.
46. U. o. 1948—850.
47. U. o. 1948—275.
48. E. Kovács Kálmán: A szabadművelődés kérdéseiről Új Szántás 1948. 8—9. sz. 465—479. l.
49. NmL. N. m. Szmf. 1946—466.
50. U. o. 1949—730.
51. Versenyben a járási szabadművelődési bizottságok Szabad Nógrád 1949. nov. 5. f. l.
52. NmL. N. m. Szmf. 1950—171.
53. U. o. 1950—77.

A Salgótarjáni Pécskő hegyről származó, késő rézkori edénydarabokon található emberi ujjlenyomatok és ujbegy-köröm benyomatok archaeodactyloscopiai összehasonlító vizsgálata

Régészeti, antropológiai vizsgálatok is igazolják, hogy az emberré válás sok millió éves folyamata alatt az ember testileg és szellemileg jelentős változáson ment át. A koponya arányai, az agykoponya méretei, a végtagok hossza, a gerincoszlop alakja fokozatosan fomálódott a maivá.

A változásokra az enyészetnek leginkább ellenálló csontokból, nagyon gyakran az agykoponya kis darabjából következtetnek (7). A lágyabb szervek, így a bőr és járulékos részei is, a halál után már napokkal is nehezen elemezhetők és általában véve néhány hónap alatt felismerhetetlenné válnak.

Ezen okok miatt az előző korszakok emberei ujjbegyének és körmeinek méreteit, azok finomabb részleteit csak közvetve lehet vizsgálni. Erre csak akkor kerülhet sor, ha az emberiség különböző korszakainak embere edényalkotó munkája közben, az általa készített edényeket foglalkozásának szabályaitól eltérő módon fogta meg (5).

Korek József és Patay Pál 1960-ban ásatásokat végeztek a Salgótarján melletti Pécskő-hegyen (6), ahol késő rézkori, késő bádeni kultúrához tartozó települést találtak. Az ott felszínre került edénytöredékeknek az akkori idők emberének kezennyomára ügyelő vizsgálatokor kíváncsi voltam arra, találhatók-e azokon olyan nyomok, amelyek alapján a mintegy 4500 évvel ezelőtt élt ember bőrének egyes tulajdonságait és finomabb felszíni viszonyait vizsgálat tárgyává tehetném.

A Pécskő-hegy a város középpontjától légvonalban kerekén két kilométernyire kelet felé emelkedik. Tengerszint feletti magassága 590 méter, anyaga vulkanikus eredetű andezit-láva, amelyet a csúcs kivételével másodlagosan takar be a tenger üledéke. A hegycsúcson közel 30 méter magas andezit-láva tömb emelkedik szabadon az ég felé. Ezen tömb alatti, délkeleti és délnyugati laposabb részen tárta

fel Korek és Patay (6) a késő rézkor késő bádeni kultúrájának nyomait viselő települést (1).

A Nógrád megyei Múzeumok igazgatójának támogatásával a szécsényi régészeti gyűjteményben nagyítóval megvizsgáltam az 1960-as ásatáskor összegyűjtött edénytöredékeket. Az általam megvizsgált edénydarabok száma, az ásatás helyén utólag összegyűjtött darabokkal együtt 926 darab volt.

A korábban kidolgozott és leközölt (3, 4) dokumentációs módszereink módosításával szobrászagyag és gipszlenyomatokat készítettem a vizsgálandó felszínekről, illetve Cellux (Tixo) ragasztószalag segítségével örökítettem meg a felszíni finomabb rajzolatokat. A szalag átlátszósága miatt a rajzolat nagyítható, az így nyert ismert lépékű nagyítás elemezhető.

Vizsgálataim eredményét a következőkben foglalom össze.

A múzeumi anyagok közül egyetlen darabon találtam elmosódott, vizsgálatra alkalmatlan ujjlenyomatot. Három múzeumi edénydarabon találtam ujjbegy-köröm segítségével létrehozott díszítést. Ezen az ujjbegy rajzolata nem látható.

A Pécskő-hegyen összegyűjtött anyagok között két különböző edénydarabon volt két értékelhető és egy töredék ujjlenyomat, három, nem egymáshoz tartozó darabon ujjbegy-köröm díszítés. Egy kisméretű torzón találtam körömbenyomatokat, ujjbegy-benyomat nélkül.

Az egyik ujjlenyomat egy nagyobb edénydarab külső felszínén, a felső peremszálon leltem meg. A ritka lelet eredetileg is egyetlen felszínű helyen van. Olyan helyen, ahol az edény kialakítása után a külső simításhoz használt hígabb agyagréteg a szikkadás után, de még az égetés előtt levált. Az ujjlenyomat helyenként kopott, rajzolata azonban elemezhető és méretei megállapíthatók (1. és 2. ábra).

1. ábra: Nagyobbik edénydarab. A levált külső réteg helyén látható az ujjlenyomat.

2. ábra: Az 1. ábrán látható ujjlenyomat nagyított képe.

A megfigyelhető hámléc-rajzolat az ujjbegyeknél megszokottan párhuzamos vonalakból áll, ípszilon alakú rajzolat azonban található benne. Rajzolat deformáló bőrsérülés hege nem látható.

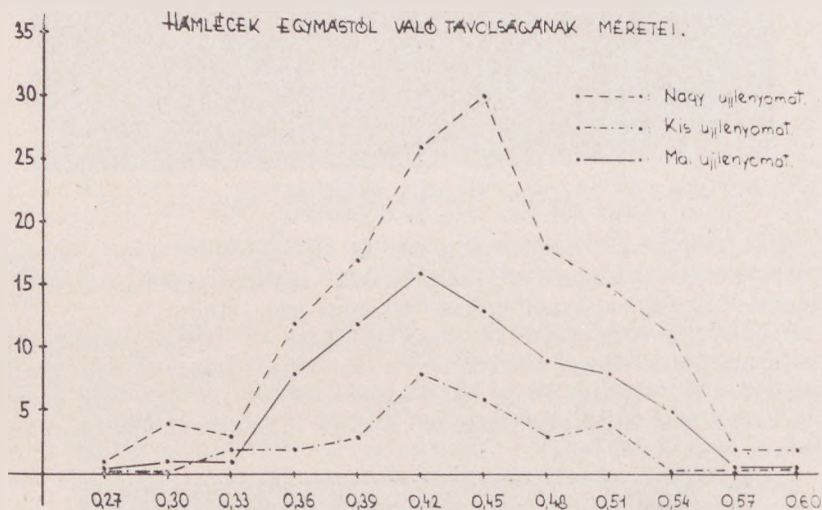
A 33-szoros nagyítással készített rajzokon 141 helyen, századmilli-méternyi pontossággal megmértem a hámlécek egymástól való távolságát és azt találtam, hogy azok egymástól 0,27 és 0,60 mm szélső értékek között ingadozva, zömmel 0,42 és 0,45 mm távolságra vannak.

3. ábra: Kisebb edénydarab rontott disztési benyomat is.

A másik ujjlenyomat egy másik és kisebb edénydarab külső fel-színén, a felső peremtől 20 mm-nyire látható. Létrejöttét az ujjle-nyomatos díszítés-sor elrontásának köszönheti: az ujj elcsúszása miatt került az edényre és az ujjbegy tekintélyes részének rajzolatát megőrkítette. A rajzolat nem teljesen ép, a hámlécek méretei azon-ban vizsgálhatók. Ezek egymástól való távolságának szélső értékei 0,33 és 0,51 mm, a hámlécek zöme 0,42 és 0,45 mm-nyire van egy-mástól. A mérések száma: 28. (3. ábra).

Összehasonlításként megvizsgáltam a ma emberének hámléc-tá-volságait is. Azt találtam, hogy a 73 egyénen végzett mérés átlag-értékei 0,30 és 0,54 mm szélső értékek közé estek, zömmel 0,42 és 0,45 mm-nyire voltak egymástól (4. ábra).

4. ábra: Hámlécek egymástól való távolságának mérései, a régészeti anyagon talált és a ma emberének ujjlenyomatán vizsgálva.

Az ujjbegy-körömnyomatok vizsgálata során feltűnt, hogy a be-nyomatot létrehozó ujjbegyek vaskosak voltak, a körömlemezek hossza az ujjbegyet nem haladta meg, a körömök szabad szélei egye-nes vonalban végződtek. Mindhárom, különböző edényből származó töredéken látható körömnyomat domborulata 40 mm átmérőjű kör részének felel meg. A domború körömlemezek benyomatainak vége-it összekötő egyenes (húr) a három edénydarabon 12, 10 és 12 mm hosszú (5., 6., 7., 8. ábra).

Megkísértem választ adni arra a kérdésre is, hogy a köröm-ujj-begy díszítést melyik kéz melyik ujjával készítették.

A benyomatok meg szemlélésekor kitűnt, hogy azok csak jobb kéz-től származhattak.

Megmértem az edénydarabon látható körömök húrjának a vízsin-tessel bezárt szögét. Ezek 110 és 130 fok között ingadoztak és átlag-értékük 119 fok volt.

Szobrászagyagba nyomattam a ma emberének ujjait, olyan kéz-tartással, amelyet díszítéseknél egykor használhattak és ezeknél is megmértem a fenti szögeket.

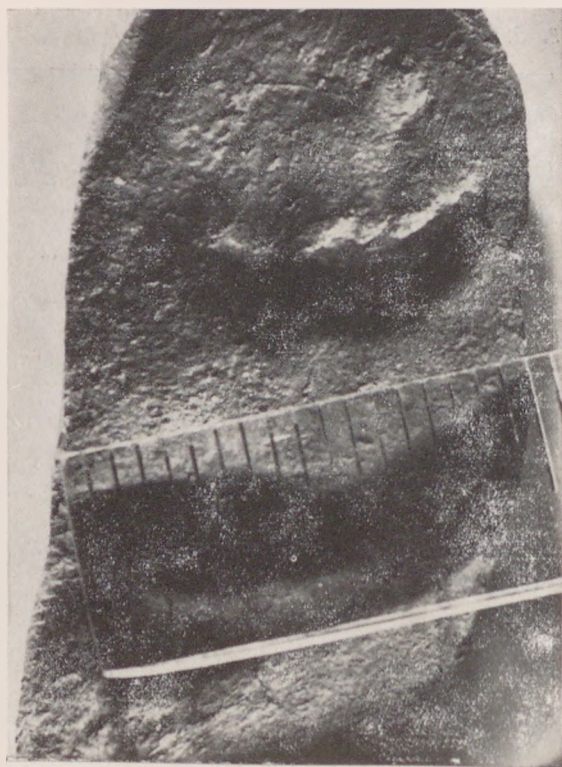
5. árba. Ujjhegy-benyomat diszítéses edénydarab.

6. ábra: Ujjbegy-benyomat diszítéses edénydarab.

7. ábra: Ujjbegy-benyomat agyagmásolata.

8. ábra: Ujjbegy-benyomat agyagmásolata.

Az első ujjon mért értékek 100 és 130 fok között ingadozva, átlagban 121 foknak, a második ujj értékei 130 és 155 fok között ingadozva átlagban 139 foknak, a harmadik ujj értékei 135 és 160 fok között ingadozva átlagban 146 foknak, a negyedik ujj értékei 140 és 170 fok között ingadozva átlagban 153 foknak, az ötödik ujj értékei 150 és 180 fok között ingadozva átlagban 167 foknak feleltek meg (9. 10. ábra).

JOBB KÉZ KÖRMEINEK SZÖGÁLLÁSA BENYOMAT KÉSZÍTÉSKOR.

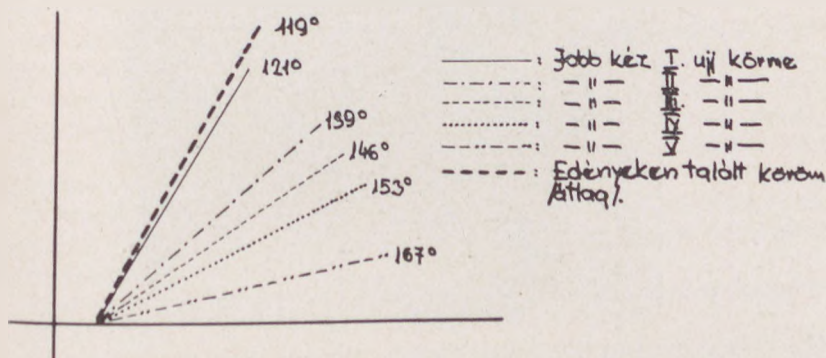
	1	2	3	4	5	6		Átl.
J kéz I. ujj	130°	130°	125°	115°	130°	100°	=	121°
- II - II. - II -	155°	150°	130°	130°	140°	130°	=	139°
- III - III. - III -	160°	160°	140°	140°	145°	135°	=	146°
- IV - IV. - IV -	170°	165°	145°	150°	150°	140°	=	153°
- V - V. - V -	180°	180°	165°	150°	160°	150°	=	167°

Edényeken talált értékek.	120°	130°	115°	110°	120°	115°	120°	120°	=	119°
---------------------------	------	------	------	------	------	------	------	------	---	------

9. ábra: Jobb kéz körmeinek állásszöge benyomat készítésekor.

JOBB KÉZ KÖRMEINEK SZÖGÁLLÁSA BENYOMAT KÉSZÍTÉSEKOR.

/ ÁTLAGOK /

10. ábra: A 9. ábrán látható értékek grafikus ábrázolása. Az edényeken talált benyomatok állásszöge az első ujj állásszögével egyezik meg.

Vizsgáltam a *ma élő ember* jobb keze első ujján lévő köröm domborulatát és körömujját. Megmértem fizikai munkát végzők (20 nő és 23 férfi) munkától rövidre kopott, megközelítőleg egyenes szabad széllel végződő körmeinek méreteit.

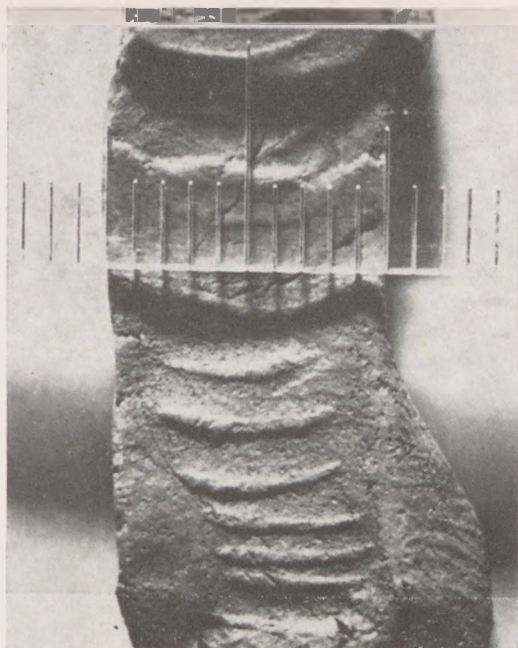
Azt találtam, hogy a férfiak köröm-domborulatainak húrja szignifikánsan hosszabb, — 11 és 14 mm (átlagban 12,3 mm) között ingadoztak —, mint a nők körömhúrja, amelynek hosszúsága 7 és 9 mm (átlagban 8,3 mm) között volt.

A férfiak körmének domborulata lényegesen nagyobb átmérőjű kör részének tekinthető, mint a nőké. Eseteimben a férfiak köröm-domborulata átlagosan 43,9 mm átmérőjű, a nőké átlagosan 28,2 mm átmérőjű körhöz tartozott.

A 46 mm hosszú, maximális szélességben 35 mm nagyságú *torzón* öt oszlopban egymás alatt összesen 85 körömbenyomat sorakozik. A mély, ujjbegy benyomat nélküli, kissé domború szabad széllel végződő, kb. fél mm vastag körömtől származó benyomatok végeinek egymástól való távolsága a fenti 10—12 mm-el szemben csupán 6 mm, domborulatuk a fenti 36 mm-el szemben csak 20 mm átmérőjű kör részének felel meg (11., 12. ábra).

11. ábra: Torzó a kisméretű körömbenyomati sorokkal.

12. ábra: A torzóról készített agyaglenyomat a köröm szélének alakjával, a körömhúr méretével és domborulatával.

Megbeszélés

A pécskői és más, nem korongozással készült többezer éves edény, vagy edénydarab átnézésekor feltűnt, hogy nagyon ritkán található rajtuk ujjlenyomat, annak ellenére, hogy az edények kézzel készültek. Fel kell tételezni, hogy az ujjnyomok visszahagyását már akkor is kerülték, azok csak véletlenül kerülhettek az edényekre.

Ujjlenyomatokat kiégetett, de még a használatbavétel előtt edénydarabnak levált a külső bevonata, a kisebbiken lényeges díszítési hiba van. Közös tulajdonságuk, hogy egyiken sem láthatók használat nyomai. A szécsényi múzeum anyagában talált ujjlenyomat az évezerek alatt a földben ment tönkre.

Az ujjlenyomatok nehezen megfigyelhető képződményei a régészeti anyagoknak, mivel kizárólag ráeső fényben és nagyítóval vehető észre. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy az amúgy is kis számú ujjlenyomat nem kelti fel a régészek, muzeológusok figyelmét. A szakemberek érthető módon az edény, vagy a töredék más tulajdonságaira összpontosítják figyelmüket.

Nehezíti a megfigyelést az a tény is, hogy a földben eltöltött évezredek az ujjlenyomat-nagyságrendű felületi rajzolatokat többnyire tönkreteszik.

A földdel szennyezett cserepek erőteljesebb tisztítása is károsítja az emberi kéz finomabb nyomait.

Az elmondottakból kitűnik, hogy értékelhető ujjlenyomatot magán viselő edénytöredékek megtalálására csak szerencsés esetben lehet számítani.

Az általam vizsgált ujjlenyomatok vizsgálata és összehasonlítása során kitűnik, hogy a hámlecek rajzolata és egymástól való távolsága megegyezik a ma emberének hámlecek-rajolatával. Földbe kerülésük óta eltelt kerekén 4500 év alatt, — *Kutzián*² által megadott keltezés szerint számítva az időt, — a méretek nem változtak.

Ezen idő alatt 150 nemzedékváltás zajlott le, ha egy nemzedékváltás idejét 30 évnek számítjuk.

Érdekes következtetés vonható le az ujjbegy-diszítései edénydarabok vizsgálatából.

A benyomatok alakjából, a körömhúr állásszögéből bizonyítottan vehető, hogy a késő rézkor emberei a vizsgált esetekben az ujjbegy-benyomatos diszítésetek jobb kezük hüvelykujjával végezték. Az edénydarabok tanulsága szerint természetesen diszítettek mással is, tárgyakkal, csontdarabokkal. Az ujjbegy-diszítés nem tartozik a leggyakoribb diszítési módszerek közé.

A körömhúr hossza és a köröm domborulata alapján fel kell tételezni, hogy az edények készítése férfiak feladata volt. Figyelembe véve a körömök akkori jelentőségét, nem tételezhető fel, hogy azokat ujjbegyig levágták, így csak a folyamatos munkában kophattak le.

Hosszú (nem kopott), gracilis körömbenyomatok láthatók a torzón. A méretek alapján arra kell következtetnünk, hogy ezek női, még inkább gyermekkéztől származnak a kultikus, illetve a játék céljait, vagy a műveltség gyakorlását szolgáló alkotások.

Összefoglalás

A szerző véleménye szerint több, fontos tényezőtől függ, hogy a régészeti korokból származó edénydarabokra rákerült ujjlenyomat napjainkban megtalálható legyen.

Megfigyelései alapján megállapítja, hogy az eltelt 4500 év alatt az ujjbegy hámrájolatának méreteiben nem következett be változás.

Megítélése szerint a pécskői településen talált edények készítése férfiak feladata volt, akik azokat jobb kezük első ujjának begyével díszítették, míg a torzó díszítése női, vagy még inkább gyermekkéztől származhat.

Irodalom

1. *Belitzky János*: Salgótarján története: „Az őskortól a honfoglalásig” című fejezet. 13—30. old. Salgótarján, 1972.
2. *B. Kutzián Ida*: A korai rézkori tiszapolgári kultúra a Kárpátmedencében. Doktori értekezés. Budapest, 1972.
3. *Cseplák Gy., T. Marton*: Neue Verfahren zur Dokumentierung der Oberfläche gesunder und kranker Haut. Arch. für klin. u. exper. Dermat. 228, 414—420 (1967).
4. *Cseplák Gy., Lukács I., Marton T.*: Felszíni viszonyok megörökítése dermato-mikroplasticaval. Morph. és Ig. orv. Szemle. 9, 49—51 (1969).
5. *Cummins, H., C. Midlo*: Finger prints, palms and soles. Dover publ. New York, 1961.
6. *Korek, J.*: Eine Siedlung der spätkarantener Kultur in Salgótarján — Pécskö. Acta Archaeol. Acad. Sci. Hung. 20, 37—58 (1968).
7. *Thoma, A.*: L'occipital de l'homme Mindélien de Vértesszőllós. L'Anthropologie, 70, 495—533 (1966).

Arcképcsarnok

Nógrádi László (1871—1939)

Se szeri, se száma azoknak a nevezetes embereknek, akik valamiképpen Nógrád megyéhez kapcsolódnak; születésük helyével, tevékenységükkel, megyebeli és a megyével kapcsolatos munkásságukkal. Az csak természetes, hogy azokat emlegetjük a legbüszkébben, akik itteni munkájukkal írták be nevüket a megye, az ország vagy a világ történelemkönyvébe, mint pl. Kármán József, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Benczúr Gyula, Pattantyús Ábrahám Imre, Nógrádi Sándor, Furák Teréz, Lovász József stb., oldalakon keresztül folytathatnám a sort. Rózsavölgyi Márkot, Szentgyörgyi Istvánt, Tittel Pált, Gaál Istvánt, Domokos Lászlónét jóformán csak a születés, a származás kötötte szűkebb hazánkhoz, mégsem jutna senki-nek eszébe, hogy megtagadjuk őket. Hogy ez utóbbiak miért mentek és kerültek el Nógrád megyéből, itt nincs helye vizsgálni, de annyit leszögezhetünk, hogy többségük tudásának, tehetségének kivirágoztatásához nem voltak meg a feltételek a régi Nógrád megyében. Köz-

tük tartjuk számon az irodalomtörténész, ifjúsági író és pedagógus Nógrádi (Ruik) Lászlót. Sokrétű alkotótevékenységének értékelésére mindmáig nem került sor. Ezt, pontosabban munkásságának és pedagógiai tevékenységének ismertetését kíséreljük meg az alábbiakban.

1871. november 11-én született Baglyasalján. Apja az anyakönyvi bejegyzés szerint Ruik Ferenc római katolikus elemi iskolai tanító, anyja Porsch (Porcs) Mária. Keresztapja az a Gazdy László volt, aki évtizedeken át az egyházi kezelésben lévő elemi népiskola kántortanítójaként működött Salgótarjánban. Ruik Lászlót minden valószínűség szerint apja tanította, habár erre vonatkozó bizonyítékokat erre még nem találtunk.

Az 1882/83-as tanévben a Gresits Miksa igazgatása alatt álló losonci magyar királyi állami főgimnázium első éves tanulója, osztályfőnöke Dr. Pozder Károly magyar-latin szakos tanár. A losonci évek mély és keserű nyomokat hagyhattak az ifjú lelkében a tanítás

módszereit illetően. Osztályt kellett ismételnie. A következő tanévekben tandíjmentességet és segélyeket élvez, melyből egyértelműen lehet következtetni a Ruik család anyagi helyzetére, ugyanis ezekben a kedvezményekben csak az a tanuló részesülhetett, aki a kérvényhez szegénységi bizonyítványt is tudott csatolni.

1892-ben iratkozik be a Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetemre, magyar-latin szakra. Az 1895/96-os tanévben már a Sáros megyei Kísszebenben, a kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló „Kis-gymnázium”-ban tanít mint helyettes világi tanár. A gimnáziumot 1739-ben alapította gróf Dessewffy István lovassági tábornok. Ez a felvidéki tanintézet a valláserkölcsi nevelésben és a „tudományos” képzésen kívül azt a célt is maga elé tűzte, hogy a magyar nyelv terjesztését előmozdítsa, annak szellemét ápolja, és, hogy általában olyan nemzedékeket neveljen, amelynek nemcsak a nyelve, hanem érzelme is magyar. (A tanulók nagy része szlovák anyanyelvű volt!) Ezt a törekvést nem is rejtették véka alá, mint azt a gimnázium értesítőjében olvashatjuk: „...s ezen kívül a vidéknek, de leginkább a városnak magyarosító misszióját végzi”¹ (ti. az iskola). A tanulók jelentős része elsősorban anyagi, de nyelvi okok miatt is kimaradt az iskolából.

A fiatal helyettes világi tanár azonnal bekapcsolódik az iskola munkájába, tanítja a magyar, latin és német nyelvet, ő a tanári könyvtár őre, részt vesz a gimnázium történetének

megírásában. Munkatársa lesz a Felső Magyarországnak (Kassai Szemle), az Iskolai Szemlének és a Gömör-Kishontnak. Közben elkészíti doktori disszertációját Bajza József kritikai működése címmel, mely 1896-ban meg is jelenik Kassán, miután május 4-én bölcsészettudorrá (doktorrá) avatták fel. A téma továbbra is foglalkoztatja, monográfiát készül írni Bajza József életéről és működéséről. Tudomásunk szerint ez a monográfia sohasem készült el, illetve csak egy részlete jelent meg a gimnázium 1896/97-es értesítőjében. Irodalmi és pedagógiai érdeklődése intenzív, ismereteinek, tapasztalatainak hangot is ad a sajtóban. Ebben az időben jelennek meg Az irodalomtörténet tanításáról, a Szellemi képzés. A könyvtárak a pedagógiai fontossága, a Történelem és irodalomtörténet, A kritika és irodalom, az Irodalom és közönség, az Irodalmi divatok, Az új költészet stb. című írásai. Okvetlenül idézni kell néhány gondolatot ezekből. A mai pedagógusoknak is nagyon ismerősnek hangzanak azok a gondolatok, melyeket a Szellemi képzés című írásában olvashatunk. Arról szól, hogy a gimnázium az elemire panaszkodik, az egyetem meg a gimnáziumra, mert nem kap képzett anyagot. Felveti a mennyiség és a minőség, továbbá a módszer problémáját az oktatásban.

A magolásra kényszerített tanulók teljesítményét „verkliprodukciók”-nak nevezi. A módszerben, a módszerek megválasztásában látja az oktatási problémák okát: „...az a baj,

hogy a gondolkozni tanítás kiveszett a módszerből s ezzel kiesett a feneke. A mai módszerben sok a jegy, de kevés a gondolat.”² Elgondolkodtatóak a fiatal 24—25 éves tanár észrevételei és általánosításai, melyeknek gyökerei nyilvánvalóan a losonci gimnáziumi évekre nyúlnak vissza. Az érettségiről, az „érett”-ekről szólva megállapítja, hogy sokat tudnak, de kevés bennük a gondolkodási képesség, ...”mi nélkül pedig... az ember semmivel sem különb, cseppet sem jobb a mező hosszúlábú tücskénél”.³ Ennél súlyosabb kritikát adni a korabeli oktatásról csak nyersebb és durvább formában lehet. Az irodalomtörténet tanításáról is van hasznos mondanivalója. Elítéli azoknak a tanároknak a munkáját, akik életrajzi adatokkal, tartalom-lediktálással és annak elmondatásával tanítják az irodalmat. Károsnak tartja ezt a módszert, nem kevésbé az irodalmi művek egyoldalú (grammatikai) elemzését, ízekre szedését. Történetiséget és esztétikai méltatást követel az irodalomtörténet tanításába.

1897. május 25-én oklevelet nyer a Budapesti Tanárvizsgáló Bizottságtól. Ebben az évben a már említett lapok mellett munkatársa a Budapesti Naplónak is. A gimnázium 1897/98-as értesítőjében rövid hírben olvasható, hogy Dr. Ruik László világi tanár kilépett a rend szolgálatából. 1897—1909-ig a szolnoki gimnázium tanára. Ezekben az években is tovább folytatja irodalomtörténeti munkásságát. A Jókai Mór élete és költészete, a Kemény Zsigmond

báró élete és irodalmi működése, a Zrínyi Miklós prózai és az Arany mint kritikus című irodalomtörténeti dolgozatai ekkoriban jelennek meg. Szépírói munkássága is ebben az időben indul, melyet — többek között — a Történetek, a Homokbairt mesék, az Esztiike szökése című ifjúságnak szánt művei jeleznek. Feltétlenül szólni kell a szolnoki évek alatt végzett gyermektanulmányi vizsgálatairól, melyek Gyermekvallomások és Adatok a gyermekek egyéniségének a vizsgálatához címmel láttak napvilágot A gyermek című folyóiratban. Jelszava — a gyermektanulmányozókkal együtt —: megismerni a gyermek lelkét! Ennek érdekében össze kell gyűjteni minden adatot. A Gyermekvallomások c. munkája szolnoki gimnazista tanítványai naplójának alapján készült. A naplót az általa megadott szempontok (olvasmányok, játékok stb.) alapján vezették a tanulók nyári szünidei tevékenységükről. A szintén Szolnokon végzett egyéniségvizsgálatainak eredményét az Adatok a gyermek személységének lélektanához címmel dolgozza föl, melyről előadásban is beszámol a szolnoki nyilvános gyermektanulmányi értekezleten. Vizsgálatait a gimnázium I—VIII., a leány és fiú polgári összes osztályai-ban és az elemi iskola III—IV. osztályában (összesen 692 tanuló) végezte. A Binet-féle képleírásos módszert szoborleírásossal bővítette, s így jutott arra az eredményre, hogy tiszta egyéniség-, illetve gondolkodási típusok nincsenek. (Fi. Binet vizsgálatai szerint négy

gondolkodási alaptípus van; leíró, megfigyelő, érzelmes és tudós.) Nógrádi szerint minél fejlettebb a gyermek, annál gazdagabbá, bonyolultabbá válik a gyermek egyénisége, ill. gondolkodása. Megállapítja pl., hogy a 8—14 éves gyermek egyéniségében a leíró típus az uralkodó, mely a fejlődés során egyre háttérbe szorul, és fokozatosan a megfigyelő és az elmélkedő típus-vonás válik uralkodóvá. Azzal tehát, hogy megmutatja, hogyan jelentkezik az egyéniség alaptípus-vonásai a fejlettség különböző fokozatain, rámutat az egyéniség és gondolkodás változására és fejlődésére, minden bizonnyal először a világon.

1909-ben áthelyezéssel került a Budapesti Tisztviselőtelcpi Gimnáziumba. Itt tanít egészen 1920-ig, nyudíjaztatásáig. Az iskola 1904. szeptember 17-én nyílt meg a VI. kerületi állami főgimnázium fiókintézeteként. 1907. augusztus 2-án lett önállóvá, 1921-től Szécsényi István nevét viselte. A szokásos korszakjellemezés helyett említsünk meg néhányat az iskola tanárai közül. A gimnázium igazgatója ebben az időben Gaál Mózes ifjúsági író. kinek maradandó pedagógiai műve A jövő iskolája c. könyv. Fogel József történetíró a közép- és újkori történeti intézet vezetője, Szidarovszky János nyelvész, kit az összehasonlító indoeurópai nyelvészet művelőjeként tartunk számon. Gaál István, a Nógrád megyei Ósagárról származó geológus és paleontológus, Várdai Béla irodalomtörténész, esztéta (behatóan foglalkozott Mikszáth-tal és Madáchcsal) Dienes Pál

matematikus, filozófus, és Babits Mihály. Mindehhez még annyit, hogy a tankerület főigazgatója az az Erődi-Harrach Béla volt, aki megszervezte az újpesti főiskolai szociális telepet melynek és az ebből kifejlesztett Országos Szociálpolitikai Intézetnek 1947-ig volt az igazgatója, továbbá foglalkozott a munkásfelemelkedés és munkásakadémia problémáival.

A kedvező körülmények között rendkívül sokat dolgozik. Tanít, publikál, előadásokat tart, 1909-től a Magyar Gyermektanulmányi Társaság adatgyűjtő szakosztályának elnöke, a gimnáziumi könyvtár őre, vezeti a gimnázium Széchenyi-körét. Pedagógiai, pszichológiai tanulmányai, cikkei és ismeretesei A gyermek, az Uránia, a Magyar Középiskola, a Kisdednevelés, a Népevelők Lapja, a Magyar Kultúra, a Néptanítók Lapja stb. című folyóiratokban jelennek meg. Előadásokat tart Hódmezővásárhelyen, Szombathelyen, Szegeden, Budapesten az Erzsébet Népakadémián, a Gyermektanulmányi Társaság nyilvános értekezletein stb.

Nógrádi László tevékenysége elválaszthatatlan a Nagy László vezette Magyar Gyermektanulmányi Társaságétól. A továbbiakban ezért érinteni kell a Társaság megalakulásának előzményeit, céljait és tevékenységét.

A XIX. század második felében a technikai-gazdasági fellendülés az iskolával szemben is új igényeket támasztott. A tőkés társadalom ellentmondásai a század végére az iskolaügy terén is élesen kiütözköznek.

Az oktatás szelleme és színvonalára messze elmaradt az életből és a társadalmi igényektől: a tananyag korszerűtlen, az iskolák felszerelése elhanyagolt, az oktatásban és a nevelésben egyaránt a tekintélyelv, a kényszer uralkodik, a tanítás csupán a receptivitásra épít. A fenti ellentmondás következtében a hagyományos iskolák sem maradhattak érzéketlenek az új kívánalmakkal szemben, de a fejlődési folyamat lassú. Az új iskolák reagálnak az új követelményekre és előtérbe állítják a természettudományos és gyakorlati műveltséget, valamint az élő idegen nyelveket, ellentétben a hagyományos iskolák erősen humanisztikus, a gyakorlattól idegen szellemével.

Ugyanebben az időben indulnak meg a gyermek felszabadítására, érdekeinek védelmére irányuló törekvések is. A munkásmozgalom indít harcot a gyermek jogainak védelméért, rámutat a gyermekmunka kizsákmányoló jellegére, az iskolák (melyekben a munkások és szegényebb rétegek gyermekei tanulnak) elhanyagolt állapotára, az oktatás alacsony színvonalára, a műveltség monopolizálására. Ezekbe a törekvésekbe szervesen kapcsolódik be a 90-es évektől kibontakozó gyermektanulmányozás és a fokozatosan külön tudományággá fejlődő gyermekpszichológia. A polgárság haladó képviselői az új iskolák szervezői többnyire a polgári radikalizmus álláspontjáról támadták a korabeli iskolát, mely főként a herbarti mozgalmat, mely lényegét tekintve a hagyományos nevelés átalakítására irányul

— tág értelmezésben — reformpedagógia néven tartjuk számon. Szűkebb értelemben azokat az iskolákat jelzi, amelyek sajátosan lélektani, főként fejlődéslélektani nézőpontról próbálják és kívánják az iskolai nevelést megreformálni és új alapokra helyezni. E mozgalom központja Európában Genf. Elméletírói közül kiemelkedik Claparede, Dewey, Ferriere, Decroly és Piaget. A reformpedagógia egyébként századunk legnagyobb hatású polgári pedagógiai iránya.

Sok huzavona és érdektelenség közepette Magyarországon is sikerült megalapítani a Gyermektanulmányi Bizottságot. 1906. február 21-én pedig háromévi értékes, a külföld által is számontartott tudományos munkásság után megalakulhatott a Magyar Gyermektanulmányi Társaság. Az első egyesületi év végén a tagok száma 246 volt, 1913-ban 1200, 1919-ben 4000 körül. A tagság összetétele: pedagógusok, orvosok, gyermekbírák, gyermekpatronusok és a gyermektanulmányozás iránt érdeklődő szülők, egyének. A Társaság működésének két iránya volt: 1. Tudományos oktatómunkásság, mely a normális és az abnormalis gyermek általános és egyes élettelenségeinek fejlődését vizsgálta, törvényszerűségeit kutatta és ezek eredményeit a pedagógiában, a didaktikában, igazságszolgáltatásban és a gyermekvédelemben alkalmazták. 2. Népszerűsítés, mely a gyermeki élet egyes jelenségeinek, a gyermekre vonatkozó kérdéseknek a nagyközönséggel való közlését jelentette. Ezt a célt szolgálták többek között a

nyilvános gyermektanulmányi értekezletek.

A tudományos feladatokat elsősorban a szakosztályok végezték. Így a kísérleti, az adatgyűjtő és pedagógiai szakosztály, melynek élén Ranschburg Pál, Nógrádi László és Weszely Ödön állt. Mind a tudományos munkásságot, mind a népszerűsítést a társaság vállalatai szolgálták: A Gyermek című folyóirat Nagy László szerkesztésében, a Gyermektanulmányi Könyvtár Nógrádi szerkesztésében, a Füzetes Vállalat és a Gyermektanulmányi Múzeum kiadványai. 1910-ben jelenik meg nyomtatásban a Magyar Gyermektanulmányi Társaság VI. sz. kérdőíve, melyet Nógrádi László szerkesztett az adatgyűjtő szakosztály megbízásából. Az általános tájékoztató c. részből megtudjuk, hogy a Társaság — a gyermek érdeklődésének kutatásával párhuzamosan — megindította a gyermek egyéniségére vonatkozó adatgyűjtést is, mert ez elsőrendű feladata a gyermeklélektan, és mert a gyermek egyéniségének ismerete sok, eddig homályos problémára ad választ. Az alkalmazott pedagógia sem nélkülözheti az egyéniség ismeretét. Ez a kutatás alapvető munka volt. Eddig is végeztek már ehhez hasonlót (1. az Adatok a gyermek érdeklődésének lélektanához c. munkát), és eddig sem elégedtek meg a Binet-féle módszer alkalmazásával. Most még tovább mentek. A Schreuder-féle képes irkák útján igyekeztek újabb egyéniség-adatokhoz jutni. A gyűjtés kiterjedt a 8—18 éves épelméjűekre, a gyengetehetségűekre, a

siketnémákra és az erkölcsileg züllöttekre. Ez a munka jelentős állomás volt a magyar gyermektanulmányozás történetében.

Kiemelkedő és értékes munkája A gyermek és a játék c. könyv, mely 1912-ben jelenik meg az általa szerkesztett Gyermektanulmányi Könyvtár I. köteteként. Két kiadást ért meg, az első két hónap alatt elfogyott. Németre is lefordítják a Pädagogische Monographien nevű vállalat számára. A Gyermektanulmányi Könyvtár színvonalát és Nógrádi szerkesztő munkáját olyan, a sorozatban megjelent művek fémjelzik, mint Ranschburg Pál Tanulmányok, Grosz Gyula Gyermekegészségtan, Binet A. Modern ideák a gyermekről, Nagy László A gyermek stb. c. művei. A játékkal kapcsolatos gondolat akkor vetődött fel, amikor a Társaság a gyermek érdeklődésének adatait kezdte vizsgálni. Kizárólag a játék szempontjából 1911. márciusában indított gyűjtést a Nógrádi vezette adatgyűjtő szakosztály. Közel 6000 adat érkezett be az ország nyolc helységének kb. negyven intézményéből.

Nógrádi könyve két nagy fejezetre oszlik, melyek A játék pszichológiája és A játék pedagógiája címet viseli. Vizsgálja és bírálja művében az addigi játékelméleteket, főként azért mert képviselői bölcselkedők, kiknek elmélete nem gyermektanulmányi alapokon nyugszik. Alapvető hiányosságuknak tartja, hogy: „Nem a gyermekből, hanem a felnőtt emberből indulnak ki és annak szempont-

jából ítélik meg a játékot.”⁴ Rendkívül fontosak azok a következtetései és megállapításai, melyeket a játék értékére, szerepére vonatkozóan tesz. Játék nélkül nem tudja elképzelni a gyermek fejlődését. Fontosságát és hatását sokkal nagyobb-nak tartja, hogysem pusztán csak az iskolás kor előtt volna felhasználható a gyermek nevelésében: „A játéknak be kell jutni az iskolába és helyét el kell foglalni a nevelő-eszközök között, itt és a családban is.”⁵

Nagy szerepet tulajdonít a játéknak a fizikai fejlődés és az egészség szempontjából, nemkülönben az értelmi, érzelmi és művészi nevelésben. Hangsúlyozza a különböző játékok ismeretgyarapító funkcióját, és a játéknak mint az érdeklődés fenntartásának és fokozásának egyik nagyon fontos eszközét. Felismeri és lényegesnek ítéli meg a játék képzeletfejlesztő erejét. Nemcsak a pedagógiai, hanem a társadalmi értékét is felfedezi a játéknak: „A játék kapcsolja össze a gyerekeket, ez mintegy a gyermektársadalom összetartó ereje, s az a gyermek, amelyik játszik, már szociális életet él.”⁶

Fenti, tudományos igénnyel megírt művének az is nagy értéke, hogy mind felépítését, mind stílusát tekintve rendkívül olvasmányos, a nem szakember számára is érthető, és így valóban betölthette korábban a népművelési funkciót is. Igazán kár, hogy ez a jelentős és értékes munka valahogy elfelejtődött.

Elméleti és gyakorlati pedagógiai munkásságának fontos területe volt az ifjúsági iroda-

lom. Ő maga is írt az ifjúság számára műveket, melyet országsszerte ismertté tették nevét. Bennünket most elsősorban nem mint szépirodát, hanem mint pedagógus írgat, mert az ifjúsági irodalommal kapcsolatos elméleti munkái annyira értékesek, hogy ezen a területen — a lényegét tekintve — ma sem vagyunk sokkal előbbre.

1913-ban a Magyar Gyermektanulmányi Társaság fennállásának 10. évfordulója alkalmából az alapító Nagy László tiszteletére emlékkönyvet adtak ki a munkatársak. Szerkesztője Nógrádi László. Ebben az emlékkönyvben jelenik meg A Gyermekirodalom című tanulmánya, melynek sok igaz és jelentős megállapítását az elmúlt évtizedben is gyakran hallhattuk, olvashattuk az ifjúsági irodalommal kapcsolatos viták során, sajnos Nógrádira való hivatkozás nélkül. (Az 1960-as években lezajlott viták sok olyan kérdés körül bonyolódtak, melyeket már jóval annak előtte — az elsők között Nógrádi is — tisztáztak.) Tanulmányának elején közli, hogy aki gyermekkel foglalkozik — legyen az szülő, pedagógus, vagy tudós —, annak kötelessége a gyermekirodalommal foglalkoznia. A korabeli helyzetet elemezve megállapítja, hogy a gyermekirodalmat olyasminék gondolják, ami egészen más mint az irodalom. Ennek okát abban látja, hogy az ifjúságnak szánt irodalom már régen letért az igazi művészet útjáról, mert az iskola befolyása alá került, eszköze, szócsöve lett a nevelési céloknak, mert tendenciózussá vált, megtelt nacionalista, moralista és pedagógista

könyvekkel, melyek a gyermeket „kezelésbe” akarják venni, jó hazafivá, jó erkölcsűvé stb. akarják nevelni. Így az ifjúsági irodalom teljesen pedagógiává vált, és ezt — rossz szájjal — iskolairodalomnak nevezi. A tendenciózusságot kisebb hibának tartja, illetve nem ítéli el egyértelműen és általánosságban, ha az művészi áttételekben jelentkezik. Rendkívül veszélyesnek látja viszont azt, hogy az ifjúság kezébe nagyrészt száraz, művésztelen könyvek kerülnek, melyekből hiányzik az élet, az írói egyéniség, s melyeknek szereplői „morális és hazafias eszmékkel kitömött papírmasék”. Élesen szót emel a korabeli iskolai március 15-i „szavalmány”-versek ellen, melyek szerinte nagyhangú kortesfrázisok, szapanbuborékgyűjtemények. Súlyosnak tartja az ifjúsági irodalom helyzetét, mert nincs igazi kritika. Emiatt is vannak olyanok, akik azt vallják, hogy a gyermeknek minden jó, és ilyen alapon — főleg üzleti célból — mindenki azt ír, amit akar. Vásári jelzővel illeti ezeket a műveket, melyeknek egy céljuk van: elkelni. Az ifjúsági irodalom megítélésének szempontjából figyelemre méltó az a nézete, hogy nem tartja helyesnek az irodalmi műfajoknak a Hegel-doktrinének módján történő osztályozását. Szerinte a művészetben nem a fajta a fő, hanem a művésziesség, az író egyénisége, a tehetség. Többek között ezért sem lehetnek más művészi törvényei az ifjúsági irodalomnak, mint általában az irodalomnak. Ami nem művészet, az nem való a gyermeknek: „A gyer-

meknek a legtökéletesebb, a legtisztább s legnemesebb művészi alkotást adjuk”⁷ — írja Mivel az irodalomnak fontos szerepe van a nevelésben, s ennek a nevelésnek nemcsak esztétikai értéke, hanem szociális, társadalmi értéke is van, feladatai közé tartozik, hogy az egyén tudjon gyönyörködni az irodalomban, és hogy a tömeg szomjazza az irodalmat. Ebben a nevelésben az iskolának kell legelől járnia. Kárhozzátja a tankönyvírókat is, akik száraz átírásokkal, tendenciózus olvasmányokkal fárasztják a gyermeket, továbbá az iskolai elemzéseket, legfőképpen a grammatizálást. Véleménye szerint ezzel már a gyermekkorban megutáltatják az irodalmat, ugyanis a kellemetlen iskolai emlékek elfordítják a gyermeket először az iskolában, majd az életben is az irodalomtól. Az iskola így szinte átengedi a gyermeket a rablőhistóriák, az irodalmi szemét, a pornográfia íróinak. A gyermekek azt olvassák, ami tesszik nekik. Nincs az a nagy név, ami őket ebben befolyásolná. Arra kell tehát törekedni, hogy az ifjúság izlése nemessé váljék. „irodalmi értelemben váljék fogyasztóvá”.⁸ Ezt a célt kell szolgálnia az írónak, a kritikának, az iskolának egyaránt.

A korabeli szemétirodalom dömpingjének okául végsősoron az üzleti spekulációt teszi meg, mely jellemzi a kor erkölcsét és veszélyezteti a jövő generáció egészséges fejlődését. A szennyirodalomnak csak olyan intézmény vethet gátat, amelyik független mindenfajta üzleti spekulációtól. Úgy gon-

dolja, hogy ez a feladat is a Társaságra vár, melyből egy bizottságnak minden ifjúsági művet kritika alá kellene vennie. Természetesen ennek a kritikának megbízhatónak és részrehajlatlannak kell maradnia minden körülmények között.

Gondolatai tettekkel párosultak. Mint A Gyermekek c. folyóirat szerkesztőbizottsági tagja állandó rovatot kapott Gyermekirodalom címmel, melyben rendszeres kritikák jelentek meg az ifjúságnak szánt művekről.

1913-ban jelent meg az Egyke-gyermek című munkája a Társaság Füzetes Vállalatának VIII. füzeteként. Ez a füzetecske, melyet nyugodtan nevezhetünk agitációs brosurának, egyértelműen bizonyítja a társadalmi problémák iránti érzékenységét. (Az egykerendszerrel kapcsolatos adatgyűjtés gondolatát egyébként dr. Ranschburg Pál vetette fel. A gyűjtést 1912 őszén indította meg az adatgyűjtő szakosztály olyan községekben, ahol divatos az egyke.) Munkájában vizsgálja az egykerendszer okait, hatását a családra és a társadalomra gazdasági és erkölcsi szempontból, jellemzi az egyke gyermekeket pszichológiai, szociális és pedagógiai szempontból. Mindenekelőtt bírálja azt a szemléletet, mely az egykét belső családi ügynek tekinti, melyhez nem lehet köze csak a szülőknek. Ő tágabb értelemben nemzet-társadalom viszonylatában, szűkebben, speciálisan a gyermektársadalom ügyének tekinti a kérdése. A beérkezett adatok alapján megállapítja, hogy az egykerendszer korántsem egyszerű, egy okra vissza-

vezethető jelenség. Az okok között egyáltalán nem tartja fontosnak a vallási szempontot, tudniillik minden felekezet között divatos volt, kivéve az izraelitákat. A gazdasági okot alapvető és fontos tényezőnek teszi meg az egykerendszer kialakulásában, hiszen: „az egykével egybemarad a föld, sőt nőhet is.”⁹⁾ A szegényebb rétegeknél a gazdasági munkák jelentős részét nők végzik, s a gyermeknevelés elvonná őket ettől. A szegényembernek teher a több gyermek, mert a munkában hátráltatják az anyát. A szüléssel járó kiadások sem közömbösek, mert a bába 8 koronát, az orvos 7—10 koronát kér egy vizitért. Nagy segítséget jelentene szerinte az ingyen bába és ingyen orvos. „Az bizonyos, hogy a szegénységet a szegényember kétszeresen érzi. Nem csoda, ha ők nem akarják, hogy nyomorra szülessen a gyerek. ...Gazdasági ok ez is, de nem alacsony motívumú, mert magasabb ethikai érzés szövődik bele. Hóna alá kellene nyúlni a szegényeknek.”¹⁰⁾ A vagyonos szülőknél az adatok szerint a kényelemszeretet is oka az egykének. Megemlíti még a divatot, mely szokássá válik, és a katonáskodást, ti. az egyetlen fiút felmentik. Az egy gyermekes családokról szólva. adataiból arra a következtetésre jut, hogy az egykét majomszeretet veszi körül, s emiatt henyén nevelődik. A szülők mindent megadnak az egykének, nagyfokú engedékenység és elnézés tapasztalható részükéről. Mindezek károsan befolyásolják a gyermek fejlődését. Általános vélemény az is, hogy az iskolában sokkal több a

gond az egykéssel, főleg azért, mert érzékenyebbek.

Az egykerendszer elleni védekezést morális és törvényes kötelességének tartja. Mivel a rendszernek nem egyetlen oka van, többféleképpen kell segíteni. Ahol gazdasági oka van, ott javítani kell a gazdasági helyzeten (ingyen baba, ingyen orvos). Javasolja, hogy a többgyermekes családokat adókedvezményben kell részesíteni. Határozottan leszögezi, hogy az egykerendszer ellene szegül a természetnek, az emberiségnek és a nemzetnek. A népet a már említettek miatt nem marasztalja el. Művével a népkormányzóhoz, a műveltekhez kíván szólni: „A felsőkön a sor most már, hogy a második s a többi lépést megtegyék — a nép felé.”¹¹

Az adatgyűjtő szakosztály még 1912-ben gyűjtést indított a mese hatásának tisztázása céljából a 3—6—9 éves korhatáron belül mindenféle iskolába járó, mindkét nemű, normális és abnormális gyermekek körében. Ötezer országos adat érkezett be, melyeknek feldolgozása képezte alapját A mese című könyvének. Ez a szintén alapvető, értékes és hasznos mű 1917-ben látott napvilágot a Gyermektanulmányi könyvtár 7. köteteként.

Tizenkét fejezetre oszlik, tizenharmadiknak Függelék kapcsolódik hozzá, a szakosztály által gyűjtött adatok grafikonok és táblázatok.

Tárgyalja a mese eredetét, műfaját és műfaji sajátosságait, motívumait, esztétikáját, külön fejezetet szentel a mesekönyvek történetének és értékelésének, vizsgálja a mese pe-

dagógiai értékét, hatását a gyermekekre, szerepét, jelentőségét a családi és az iskolai nevelésben.

A mesét, általában a népköltészetet és annak értékét már a romantika felfedezte, a pedagógia azonban sokkal később kezdte értékelni, elsősorban csak ott, ahol a modern pedagógia (gyermektanulmányozás) iránt élénk és általános volt az érdeklődés. A mesének eilenzői is voltak, mint Rosseau, Kant, Biedenkapp stb., kik azt a káros hatást tulajdonították a mesének, hogy túlfeszíti a gyermek képzeletét, ábrándozóvá, babonássá tesz, félelmet kelt, helytelen irányba tereli az értelmet. Nógrádi sorra megcáfolja ezeket az ellenérveket és bebizonyítja, hogy „A gyermek élete a mese ragyogó világá nélkül zord és kietlen lenne. érzelmi élete, kedélyvilága szintelenül fejlődne, s értelme, ítélő képessége is sokat köszönhet a mesének.”

A mesekönyvek című fejezetben a hazai és a külföldi irodalom áttekintő ismertetését adja. Meseíróink nagy hibájául rója fel, hogy nem a népmesékből merítenek, hanem maguk eszelnek ki pedagógia meséket és történeteket, melyek többnyire sem az életkori sajátosságoknak, sem a művészi követelményeknek nem felelnek meg. A magyar meseírók elé Benedek Elek és Jókai Mór állítja követendő példaképül.

A mese hatása a gyermekekre című fejezetben külön-külön elemzi az életkori szakaszok meseigényeit és mesetípusait, megtudjuk, milyen mesetémák, melyik életkorban érdeklik a gyermekeket. Ennek alapján út-

mutatást ad az életkori sajátosságoknak megfelelő meseirodalom kiválasztásához.

Lépten-nyomon hangsúlyozza a mesének az értelmi-érzelmi nevelésben, az esztétikai nevelésben, az erkölcsi fogalmak kialakulásában, az irodalmi ízlés nevelésében és fejlesztésében, a szókincs és a stílus fejlesztésében betöltött szerepét. Elmarasztalja az iskolákat, mert nem hajlandók a mesében rejlő pedagógiai értékeket kiaknázni és felhasználni, illetve rossz meséket használnak föl, s még a magyar népmondákat is gyarló feldolgozásokban olvasztatják a gyerekekkel. Hasonló megállapításokat tesz a családdal kapcsolatban is. Nagyobb figyelemben kellene részesíteni a mesét a családban, nem jó szülő az, aki nem mesél a gyermekének.

Érthetetlen módon ez a műve is, mint A gyermek és a játék, feledésbe merült, pedig mindezt — kisebb-nagyobb szemléleti tévedései ellenére — hasznos kézikönyvvül szolgálhatna szülőknek, pedagógusoknak egyaránt.

Elméleti munkássága közepette sem szakad el a gyakorlati munkától. Mint már említettük, a Tisztviselőtelepi gimnáziumban ő vezeti a Széchenyi-kört, melynek a munkaszerepére, egymás munkájának a megbecsülésére való nevelés volt a fő célja. Önálló dolgozatok felolvasása és megvitatása, szabad előadások, zenei előadások és műsorok, közügyességi és technikai kiállítások szerepelnek a kör programjában. 1912-ben már 97 rendes és 60 pártoló tagja van a körnek. Napirenden van egy-egy kiváló

író megismerése is, pl. Balassi, Csokonai, Arany stb. A 10-es években tanít a MÁV munkás-gimnáziumban és rengeteg előadást tart. Az Erzsébet Népakadémián pl. az 1913-as évben hét előadást Mesekultúra címmel. 1818 novemberében a Társaság igazgatótanácsi ülésén — melynek tagja volt — ismerteteti az általa alapított pszichológiai intézet működését. Már több éve foglalkozott általános ideggyengeségben és speciális erkölcsi és értelmi defektusokban szenvedő gyermekek nevelésével, és ezen a területen is szép eredményeket ért el. Mivel tapasztalatait szélesebb körben kívánta értékesíteni, vállalkozását intézetté alakítja át, és azt a Társaság protektorátusa alá kívánja helyezni. A vezetőség továbbra is biztosítottnak látja az eredményes munkát Nógrádi László személyében. (Nyugdíjaztatása után egyébként hasonló jellegű magániskolát nyit a Tisztviselőtelepen.)

A Magyar Gyermektanulmányi Társaság kiteljesedésének kora 1918 októberétől 1919 augusztusáig tartott. A tagok létszáma ekkor a legmagasabb, 4000, melyben a világon csak a tokiói társaság előzte meg.

1918-ban „Közüggyé vált végre az iskola”¹³ — írja Fodor Márk A gyermek c. folyóiratban. December 10-én megalakul a Közoktatási Reformbizottság, melynek vezetőségében Nagy László és Domokos Lászlóné mellett megtaláljuk Nógrádi Lászlót is. A Társaság tagjai ekkor már széleskörű agitációt folytatnak minden pártban, hogy a reformtervezetekben a gyermek-

tanulmányi szempontok érvényesüljenek. A Társaság kötelességének tartotta, hogy részletesen kidolgozott iskolaprogramot készítsen. Ezt a feladatot végezte a Reformbizottság vezetősége — köztük Nógrádival — és mintegy negyven tag. A reformtervezetet Nagy László terjeszti elő, melyet 1919 áprilisáig hat ülésen tárgyalnak és vitatnak meg. A Társaság felismerte az új kor adta lehetőségeket, és így tervezetük — a diktatúra győzelme után — lényegében a közoktatási Népbizottság iskolareform-elgondolásának alapja lesz. Tévedés ne essék, a Társaság nem azonosult a diktatúrával, hisz pártok felettinek képzelte magát, ami akkor nem is volt egyedülálló jelenség. Arról volt szó, hogy

1919-ben szerencsésen találkozott az eszme, a lehetőség az emberséggel, a tudással, korábbi tevékenységének célja meggyezett a kor szellemével.

Nem voltak forradalmárok, de tudományos és gyakorlati tevékenységükkel nagy értéket adtak a magyar nevelésnek és oktatásnak. Soraikból jogosan emeltük ki Nógrádi Lászlót hisz életének és munkásságának ez a rövid ismertetése is bizonyítja, hogy méltatlanul merült a feledés homályába. Életműve gazdag, és a további kutatásoknak az lesz a feladatuk, hogy külön-külön vizsgálják és értékeljék működésének fontosabb területeit: irodalomtörténeti munkáit, pedagógiai elméleti és gyakorlati tevékenységét, szépirói munkáit.

JEGYZETEK

1. A kegyesrendiek vezetése alatt álló Kis-szebeni Kis-gymnasium 1895/96-os értesítője.
2. Iskolai Szemle 1896/4. sz.
3. Uo.
4. A gyermek és a játék, Bp. 1912.
5. Uo.
6. Uo.
7. Nagy László Emlékkönyv, Bp. 1913.
8. Uo.
9. Az egyke-gyermek, Bp. 1913.
10. Uo.
11. Uo.
12. A mese, Bp. 1917.
13. A gyermek, 1918.

Száz éve született Seidner Mihály

1975-ben lenne száz esztendő *Seidner Mihály*, legnagyobb műszaki tudósaink egyike; annak a villamosmérnök csoportnak kiemelkedő tagja, amelyet *Kandó Kálmán* neve fémjelez. *Seidner* világraszóló szabadalmával kiegészülve vált *Kandó* találmánya a gyakorlatban is megvalósíthatóvá. *Seidner Mihály* a tudományunkban elfoglalt rangos helyét azzal vívta ki, hogy nem az azonnali apró sikerek és résztalálmányok hajszolója volt. Így életműve nem sok-sok szerteágazó ötlet halmaza — ami a műszaki tudományok fiataljaira egyre jellemzőbb —, hanem egyetlen gondolat mindig vastagodó és erősödő szála. Ezt a gondolatot a nagy idő — 51 évvel élte túl első szabadalma bejelentését — sem tudta kikezdeni. Minden új ötlete a nagy ötlet még nagyobb tételét, kiteljesítését segítette. Szabadalma eredményeit — és ezzel saját tudását is — mindvégig továbbfejlesztette. Célia nem az önmaga, hanem a szakmája és tudománya nagyvátétele volt. Szakmája és tudománya: hiszen őbenne sohasem szakadt részeire a gyakorlat embere — a mérnök — és a tudomány alkotója —

a tudós. Pályatársai hallatlan problémalátó és -megoldó készségét dicsérték, s azt az élet-szemléletet, amely kész és tökéletes technikai vívmányt nem ismert.magával tudta ragadni az alkotó munka lendülete és szépsége, és haláláig nem hagyta nyugodni az a meggyőződése, hogy a technika terén a kutató és kísérletező munka nem tekinthető befejezettnek, amíg a gyakorlati valóság és tapasztalat is nem igazolja eredményeit.” — vallotta erről a nekrológban akadémikus társa.¹ A szakma munkásai pedig azt az embert becsülték benne, aki a tudós és a mérnöki szolgálaton túl a vezetői és a közéleti szerepet is magára vállalta.

1875-ben született Nógrád vármegyében, a Szécsény melletti Rimóc községben, földműves családból. Ízes, palócos kiejtését tudatosan őrizte élete végéig. Házastársát is a szülők hazáiból, Balassagyarmatról választott. Szülőföldje sem feledkezett meg róla: gyakran látogatták meg földije, így például a salgótarjáni villamosmérnökök. A helvi sajtó is megemlékezett róla.²

A gyermek *Seidner Mihály*

hamarosan túllépte faluja határait. Bár elemi iskoláit helyben, Rimócon kezdte, az ottani iskola időszakos jellege miatt — csak télen volt tanítás — azt hamarosan Szécsényben folytatta, s végülis mind a négy osztályt ott végezte el. Középiskolai tanulmányait a losonci főgimnáziumban kezdte, s nyolc év után, 1894-ben itt tett sikeres érettségi vizsgát is.

Ezután Pesten a Műegyetemre iratkozott be. Ezzel egyidőben hirdette meg első ízben a *Matematikai és Fizikai Társulat* országos középiskolai versenyét, amelyen ekkor az éppen érettségizett diákok is indulhattak. Az elsőéves egyetemista megnyerte a versenyt, amely után a 100 aranykoronás díjat kézfogás kíséretében maga *Eötvös Loránd* adta át. A nyertes két évet hallgatott Budapesten, majd tanulmányait egy évi katonáskodás szakította meg. Ezt követően 1898-ban Berlin világhírű charlottenburgi műszaki főiskolája³ következett, ahol további két évi tanulmány után, 1899 decemberében gépépítőmérnöki⁴ diplomát szerzett. Ugyanitt nyerte el 1910-ben a mérnökdoktori címet is.

1900-ban annak a német cégnek az ajánlatára, amelynél egy évet már dolgozott, Amerikába hajózott. Itteni első munkahelye a New York állambeli Schenectaty városában, a *General Electric Company* ottani részlegénél volt. További egy évig az Indiana állambeli Fort Wayneban tevékenykedett mérnökként. Az előző hely heti 13 dolláros jövedelmét az utóbbi cég juttatásai jócskán meghaladták. Két év amerikai tartózkodás után 1902-ben a had-

gyakorlatra szólító katonai behívó rendelte haza, s ezután az Új Világ már nem csalogatta. Visszaemlékezései szerint állandó honvágy gyötörte, nem tudott megbirkózni az üzleties amerikai életformával. Amerikában — ottani helyi szaklapban — jelent meg első publikációja.

Hazatérése után itthon a *Ganz Villamossági Rt.* szolgálatába állt, ahol tizennyolc tevékeny évet töltött el 1920-as kényszerű távozásáig. A Ganznál töltött évek alatt közel negyedszáz cikke jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban. Ezek az írások már jól mutatták igényességét, nem mindennapi érdeklődését, sőt magukban rejtették szabadalmának csíráját is: Körvonalazódott bennük kutatásainak két nagy területe: az energiagazdálkodás, valamint a villamos gépek folyadékkal való hűtésének problémája. Eredményei hamarosan bevonultak az egyetemi tankönyvekbe és jegyzetekbe is.

1917-ben szabadalmaztatta találmányát. A világraszóló elv szerint a villamosgépek hűtését folyadékkal oldották meg. Szabadalmát a *Ganz Villamossági Rt.*-on kívül maga *Kandó Kálmán* külön is megvásárolta. Szerződésüket levélváltásban rögzítették. 1921. május 7-i keltezéssel az alábbiakat tartalmazó levelet küldött *Seidner Mihály Kandónak*: „A... bejelentésemre elnyert... szabadalmak tekintetében én Önnek... gyártási és használati engedélyt adok, azon megszorítással, hogy a... szabadalmakban védett elrendezés csakis elektromos mozdonyokra, ill. elektromosan hajtott egyéb szárazföl-

di járműveken nyerhet alkalmazást.”⁵ A levél ezen túl bő részletességgel tartalmazza a megállapodás körülményeit. A válasz az év június 1-én kelt, és így zárul: „A fent idézett levél tartalmával mindenben egyetértek és maradok kiváló tisztelettel: Kandó Kálmán.”⁶ Kandó a megvásárolt elvet felhasználta a *fázisváltó* mozdonyok megalkotásánál. Valamennyi *ilyen típusú* mozdonynak azóta is egyik működési elve ez. A szabadsalomra építette nem egy későbbi tervét maga a feltaláló is.

Nagyobb mérnöki munkáim című kéziratában⁷ írja Seidner Mihály az alábbi önéletrajzi sorokat: „Budapest Elektromos Műveinek 1918-ban javaslatot nyújtottam be a fővárosi gőzerőművek kooperációjára és ezzel az energiatermelés gazdaságossá tételére. A javaslat évi 50 000 waggon szén megtakarítást jelentett.” A *Wekerle Sándor* miniszterelnöknek benyújtott javaslat nagy visszhangra talált kormánykörökben is.⁸ Seidner javaslata mögött ekkor már országos jelentőségű munkák tapasztalatai sorakoztak. A kísérleti laboratóriumi és a gépszerkesztési munkák után ugyanis a *Ganz* már hamarosan odakerülését követően villamos erőművek tervezésével bízta meg. Részt vett Kolozsvár, Fiume, Herkulesfürdő, Gödöllő, Orsova villamosításában, de cége megbízásából 1913-ban lóháton Albániát is bejárta, hogy felmérje villamos energia termelésének lehetőségeit. Így a fővárossal foglalkozó tervei megalapozottak lehettek. Megvalósításukra az I. világháború után sor is került.

A téma a Tanácsköztársaság idejére érett meg igazán, ekkor részt is vehetett „*Budapest energiaszükségletének gazdaságos termelése*”, valamint a „*Kalorikus és hidraulikus művek kooperációja*” című tanulmányainak részleges gyakorlati megvalósításában is. Társadalmi szempontból elképzelésének lényege a magánkézben levő villamos erőművek és az üzemi erőművek államosítása és azonnali hálózati egységesítése volt. Ezek az elvek és a gyakorlati munka megvetették az energia-termelés és -elosztás fővárosi rendszerének alapjait, s ezeken az alapelveken lényegi változás azóta sem történt.

Seidner Mihály többszöri megnyilatkozása szerint is megengedhetetlennek tartotta, hogy a műszaki tudományok eredményeit háborús célokra használják föl. Ez a szemlélet vezette őt korának szakszervezetekbe tömörülő értelmiségiei közé. 1917-ben a mérnökértelmiségiek vezetésével megalakult az *Ipari és Közlekedési Tisztviselők Országos Szövetsége* (IKTOSZ), amelynek vezetőségi tagjai közé választották. 1918-ban szervezték meg a radikálisabb Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségét (AMOSZ), amelynek november 17-i alakuló ülésén őt választották meg az egyik alelnöknek. A miniszterelnöknek benyújtott javaslat ekkorra már bizonyos közéleti hírnevet is szerzett neki. Ezzel egyidőben érte az a megtiszteltetés, hogy a budapesti Műegyetem magántanárrá képesítette, és ezt a képesítést a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyta. Seidner a Műegyetemen „Az

elektromos művek kapcsoló berendezése" c. tananyagot adta elő megbízatása szerint.

Az őszirózsás forradalom utáni időkben a *Ganz Villamosági Rt.* munkásai egy bér-vita hevében a régi vezetők távozását és újak kinevezését követelték a *Hitelbank*tól. Az elégedetlenkedők jelöltje *Seidner Mihály* volt, aki nagy tekintélynek örvendett a dolgozók körében. A jelöltet 1919 első napjaiban igazgatóvá választották. A Tanácsköztársaság öt ebben a pozíciójában megerősítette, termelési biztonsági minőségben. *Seidner* a Tanácsköztársaság bukásáig vezette a gyárat. Ez idő alatt munkájában egyik legnagyobb segítőtje mérnöktársa, *Bláthy Ottó Titusz* volt.

A Tanácsköztársaság hónapjai alatt, amikor rengeteg gyakorlati, szervező és üzemirányító munka hárult *Seidnerre*, tudományos tevékenysége sem lankadt. A Népgazdasági Tanács keretén belüli tudományos műszaki tanácsok tagjaként energetikai problémákkal foglalkozott. A Tanácsköztársaság bukása után cége azonnal szabadságolta, de ugyanakkor kénytelen volt elismerni érdemeit, amiről bizonyítványt is adott: „...igazoljuk, hogy dr. *Seidner Mihály* okl. gépészmérnök úr 1903. szeptember 15-től 1919. január 3-ig mint mérnök állt szolgálatunkban, és szívesen elismerjük, hogy szolgálatának ideje alatt műszaki teljesítményével teljesen meg voltunk elégedve. 1919. január 3-tól március 21-ig mint igazgató volt nálunk alkalmazásban, a Tanácsköztársaság ideje alatt pedig kom-

munizált vállalatunk termelési biztosra volt, mely idő letelte után 1920. december 31-ig szabadságolva állt szolgálatunkban.”⁹

A bukás után itthoni működése nehézségekbe ütközött, főleg azért, mert a Mérnöki Kamara 5 évre eltiltotta a gyakorlattól. Ezért Csehszlovákiába költözött át. Itt 1928-ig a Pozsonyi Hitelbank szolgálatában állt. A Kárpátalja Villamos Műveket vezette egészen annak államosításáig. „A prágai Munkaügyi Minisztérium megbízásából 1925-ben elkészítettem Kárpátoroszország villamosításának és egy, Ungváron építendő vízerőmű tervezetét. Mindkét mű később megépült.” — írja élete eme szakaszáról.¹⁰ 1928-ban végkielégítést kapott, s mivel hazatérése is lehetővé vált, visszatért Budapestre, ahol a Pasaréten telepedett le.

Ettől kezdve magánmérnökként dolgozott. A II. világháborúig az Angol-Magyar Bank műszaki tanácsadójaként vállalt munkát. Ebben az időben számos szakmai cikket írt magyar, német és angol nyelven. Ezek javarészt energetikai problémákat tárgyaltak.¹¹ Magánmérnökként tett javaslatot a Hernádon Tiszalucnál létesítendő vízierőmű létesítésére. A vonatkozó tervek elgondolása szerint és irányítása mellett készültek. A terveket a Banktól a Kincstár megvette, és a vízierőművet a Diósgyőri Acélgár, valamint a Tiszántúl öntözésének energiaellátására megépítette. Nagy elismerésben részesült *Seidnernek* az a munkája is, amelyet az Öntözésügyi Hivatal megbízásából végzett: kidolgozta az Erdős

Kárpátok vízerejének hasznosítására vonatkozó terveket. 1942-ben javaslatot nyújtott be Budapest Elektromos Műveihez egy, a Dunán a főváros fölött létesítendő és majdnem Budapest energiaellátását biztosító vízierőmű létesítésére, illetve ezzel kapcsolatban egy szivattyús tárolómű kiépítésére.¹²

Addigi energetikai közléseit és nem is közölt kutatásait legjelentősebb művében, az *Energiewirtschaft, eine Studie über kalorische und hydraulische Energieerzeugung* című könyvében összegezte. A művet német nyelven 1930-ban a híres *Springer műszaki kiadó*¹³ jelentette meg Berlin und Wien helymegjelöléssel. Könyvét nagy nemzetközi elismeréssel fogadta az egész szakma. A recenziók hosszú sora egyben nemcsak a könyv értékeinek méltatása, hanem fényt vet a tudós *Seidner* munkamódszereire és szemléletére is. „A szerzőnek az az érdeme, hogy céltudatos vizsgálatokkal olyan felismeréseket hozott napvilágra, amelyek nagy erőművek tervezésénél értékes útmutatóként szolgálhatnak, valamint azt az utat mutatják, amelyen a mindenkori legelőnyösebb megoldás megtalálható. Ezért ennek a könyvnek a tanulmányozása minden ebben a kérdésben érdekelt körnek a legmelegebben ajánlható.”¹⁴ — írja a tekintélyes *Elektrotechnik und Maschinenbau*. A könyvre még a megjelenés évében reagál a *Die Wasservirtschaft*, a *Die Bautechnik*, a *Sparwirtschaft* és más szaklapok hosszú sora. A *Wasser- und Wegebau Zeitschrift* sze-

rint: „A munka igen magas tudományos szinten készült, és nélkülözhetetlen tanácsadó lehet minden olyan mérnök számára, aki erőművek építésével foglalkozik.”¹⁵ A *Frankfurter Zeitung* műszaki lapja már nemcsak az eredményekről és azok hasznáról beszél, hanem az idáig vezető útról is: „A világos és megfogható ábrázolási mód, a részletkérdések rendszeres tárgyalása, azoknak gyakorlati példák alapján történő magyarázata és a nyert felismerésekből levont egyértelmű végkövetkeztetések kiváló útmutatássá teszik ezt a könyvet azon számos tényező labirintusában, amelyek a modern energiatermelésben a gazdaságossági feltételeket uralják.”¹⁶ Az *Engineering* egyik megállapítása szinte már anekdotikussá vált: „Dr. Seidner Mihály agyában két elv forgott, amikor megírta az *Energiewirtschaftot*; először, hogy a hydroelektromos energia termelése sohasem állhat meg önmagában; másodszer pedig, hogy a mérnök olyan ember, akinek az a feladata, hogy egy fontért csinálja meg azt, amit mindenki más csak kettőért tud.”¹⁷ Ugyanennek a folyóiratnak a másik megállapítása pedig azóta fényesen igazolódott, és valósággá is vált: „... úgy gondoljuk, hogy a lényeges érveléseket és eljárásokat egyetemeink gépészeti szakán igen előnyösen be lehet olvasztani a magasabb évfolyamoknak tartott előadásokba, s az utolsó éveknek mind az elméleti, mind a gyakorlati felkészítésbe.”¹⁸ És elismerő szavakat ír a hazai *Pester Lloyd* is: „A szakemberek az ebben a mű-

ben való elmélyüléssel szaktudásuk gazdagodását érhetik el."¹⁹ A német és angol nyelvű lapokon túl svédek²⁰ és olaszok²¹, az egész világ műszaki tudománya elismeri, hogy a mű az energiagazdálkodás tudományának egyik alpmunkája, és e téren egyben az első jelentős könyv.

Seidner Mihály a felszabadulás után a *Ganz* nyugdíjasa lett. Ám továbbra is alkotó mérnök maradt, sőt még csak ezután szélesítette az első szabadalom szerezte világhírnevet. Ezekben az időkben 1917-es szabadalma tökéletesítésén, továbbfejlesztésén munkálkodott. Felfedezte találmányának legeredményesebb felhasználási lehetőségét, a turbógenerátorok vízhűtését, s azt, hogy szabadalmának nagy előnyei a több száz MW-os óriásturbináknál való felhasználásban jelentkezhetnek igazán. 1957-ben jelentette be új szabadalmát először Magyarországon, majd a következő évben több külföldi országban is. Az új találmány a forgórész közvetlen folyadék-hűtését oldotta meg az üreges vezetőkön keresztül áramoltatott víz segítségével. Ugyanakkor ebben az időszakban idehaza számos szakmai ellenfelet gyűjtött, akik magyar viszonylatok között elvetették kutatásainak eredményét. Akkor még úgy tűnt, hogy a több száz MW-os óriásturbogenerátorok — kisebbeknél a hűtést hidrogénnel oldják meg, nem vízzel — az ipari nagyhatalmak terveibe férnek csak bele. Másfelől a Licencia Külkereskedelmi Vállalat svájci, angol és francia cégekkel tárgyalt a Seidner-elv eladásáról. A svájci *Brown-*

Boveri cég az elv felhasználásával 40 000 KW-os teljesítményű gépet készített. Időközben az is tényné vált, hogy a plzeni *Skoda Gyár kis országban*, Csehszlovákiában épített ezen elv alapján 100 MW-os turbógenerátort. Ennek tervezési munkálataiban maga a közel 90 éves *Seidner Mihály* személyesen is részt vett. Az elvet azóta felhasználták a Szovjetunióban is a novoszibirszki és a harkovi turbógenerátorgyárak építésénél.

A felszabadulás után az új államrend méltó elismerésben részesítette az idős *Seidner Mihályt*. 1955-ben Munka Érdemrenddel tüntették ki a 80 éves tudóst. Tíz évvel később, 1965-ben az akkor már 90 esztendő *Seidner* a Munka Érdemrend *arany fokozatát* kapta meg. Közben 1959-ben legmagasabb díjunkkal, a Kossuth-díjjal²² is kitüntették. „A Kormány a tudományok, találmányok, újítások, a termelő munka módszerének alapvető tökéletesítése terén elért eredményeiért... a Kossuth-díj III. fokozatával és a vele járó 20 000 forintos pénzjutalommal tünteti ki... dr. Seidner Mihályt, a műszaki tudományok doktorát, egész életművéért, különösen a nagy villamosgépek konstruálásában elért eredményeiért.”²³ — hangzik a határozat. A Kossuth-díj elnyerésének évében a Tanácsköztársaság kikiáltásának 40. évfordulóján a volt termelési biztos a Tanácsköztársasági Emlékérmet is megkapta.

Megkésve, de a magyar tudományos élet is igyekezett méltó helyére emelni őt. 1951-ben a Magyar Tudományos

Akadémia a kiemelt tudósok közé sorolta. 1953-ban addigi tevékenysége és páratlan életműve alapján a műszaki tudományok doktora címet nyerte el. 1960-ban a *Magyar Tudományos Akadémia* április 14-én tartott CXX. közgyűlése a levelező tagok közé választotta. Sokáig késett tisztelgés volt ez az immár agg, de még mindig tevékeny tudós előtt.²⁴

Seidner az utolsó időkig tevékeny volt. Fáradhatatlanul dolgozott tervei tökéletesítésén. Bejárt az Akadémiára, mindvégig részt vállalt annak munkájából. Élete utolsó nagy munkájához, a turbógenerátorok vízhűtésének megoldásához mint akadémikus is hű maradt. E témából tartotta székfoglalóját²⁵, de az Akadémia kiadványaiban ilyen témájú cikket publikált már korábban is, éspedig 1955-ben „Víz-hűtéses turbógenerátorok” címen.²⁶ Az akadémiai publikációk sorát olyan cikk zárja, amely élete másik nagy — az előbbivel természetesen rokon — témáját, az energiagazdálkodás problémáját eleveníti föl. 1962-ben foglalkozik ebben a „Gőzerőművek befektetési költségszámításával”-val.²⁷ Az 50-es években az Újításokat Kivitelező Vállalat, annak megszűntével hajdani cége, a *Ganz* volt segítségére abban, hogy munkája most se ragadjon meg az elmélet terén, hanem gyakorlati próbákkal is kiegészüljön. „Tudományos könyveim” címmel fennmaradt kéziratában²⁸ az *Energiewirtschaft* után a 2. pontban az alábbiakat vallja legutolsó tervéről: „Wirtschaftlichkeit Rechnungen an Dampfkraftwerken” cí-

mű könyvemet most rendezem sajtó alá. Ez a könyvem magyarul is meg fog jelenni a Mérnöki Továbbképző Intézet kiadásában, ahol erről a tárgyról 1948-ban előadás sorozatot tartottam.” A kiadók halogatása miatt erre már nem kerülhetett sor. Eleddig elmaradt a német és a magyar megjelenítés is.

A nagy műszaki tervekkel egyenrangú volt számára az a terve — amelyet sokszor említett az őt felkereső sajtónak, rádiónak²⁹ —, hogy világhírű tudósként még viszontláthassa a szűkebb szülőhazát, Nógrádot és Rimócot. Ez a terv azonban egészségi állapota miatt már nem valósulhatott meg. *Seidner Mihály*, műszaki tudományunk kiemelkedő alakja, aki két leányát nevelte mérnökké, s unokáját is saját pályájára, a villamosmérnökre irányította, 1968 nyarán — 93 esztendősen — korábban elhunyt. Az egy napal utána elhalálozott feleségével egyszerre és együtt helyezték örök nyugalomra a Farkasréti Temetőben.

Jelentősége a műszaki tudományok továbbhaladása szempontjából hatalmas: a) az elektromos gépek vízhűtésének felismerése tette lehetővé a villamosgépek világméretű, széles körben való elterjedését, illetve az óriásturbinák, turbógenerátorok létrehozását; b) energetikai kutatásai alapjaivá lettek az energiagazdálkodás modern tudományának. Közel 60 évvel ezelőtti világszabadalma olyan találmány volt, amely hosszú évtizedekkel megelőzte saját korát, s éppen ezért nem évvált el alkotója hosszú élete során sem. Egyrészt, mert alkotója

mindig tovább- és továbbfejlesztette; másrészt, mert a technika csak jelenünkben jutott arra a fokra, hogy amit Seidner megálmodott, azt általános körben megvalósítsa. Így a majd hat évtizedes gondolat előtt még nagy jövő áll.³⁰

Összegezve: Seidner Mihály olyat alkotott, ami a nevét, míg az ipari civilizáció fennáll, feledhetetlenné teszi. S akik emlékeznek a tudósra, sohasem fognak megfélekezni az emberről sem. Olyan korban élt, amikor a legnagyobbak sem

tudtak — vagy csak ritka kivétellel s olykor még ha akaratuk ellenére is — pusztán csak a béke tudósai maradni. Neki sikerült. És nemcsak a békét, hanem a történelem haladtával a mindenkori haladást is szolgálta. A tudományos élet jelenlegi ütemében és körülményei között alig követhető példa az övé. Méltán érdemli meg, hogy szülőhazája, Nógrád is szorgalommal ápolja emléket, odaállítva őt a nagy nógrádiak sorába.

JEGYZETEK

Szerzők ezúton is köszönetüket fejezik ki Seidner Éva és Barcza Miklós örökösöknek egyes jelentős frásos és képdokumentumok szíves közzétételre bocsájtásáért, valamint az adatgyűjtésben nyújtott segítségükért.

1. Hevesi Gyula: Seidner Mihály. Magyar Tudomány. Új folyam XIV. kötet. 1. szám. 1969. január.
2. Losonci Újság, 1918. augusztus 25. — Nógrád, 1966. október 9. — Nógrád, 1968. július 21.
3. Die Königliche Technische Hochschule zu Berlin. Abban az időben — s nagyrészt azóta is — csak nálunk nevezték a mérnökképzés intézményét egyetemnek, máshol főiskola (Hochschule) volt a neve, még ha a rangja egyetemi volt is.
4. Az akkori specializáció még nem ismerte a közvetlen villamosmérnökképzést, így végzett Seidner is Maschinenbau—Ingenieur-ként.
5. Kandó Kálmán Seidner Mihályhoz írt levelének másolata nyomán (hagyatéki tulajdonban). Tekintve, hogy a szerződés megkötésekor Seidner Mihály már Csehszlovákiában élt, a megállapodás aláírásának sajátos módját választották. Seidner doktor levelben megküldte a szerződést, majd Kandó igazolta, hogy ilyen és ilyen szövegű szerződést tartalmazó levelet kapott, amellyel egyetért.
6. Ugyanonnan.
7. Hagyatéki tulajdonban.
8. A kereskedelemügyi miniszter a megvalósítás érdekében 15 millió korona hozzájárulást utalt át a fővárosnak.
9. A Ganz Villamossági Részvénytársaság bizonyítványának másolata nyomán (hagyatéki tulajdonban). Az utolsó tagmondat multidejű állítmánya tkp. előlegezett, hiszen a bizonyítvány kelte egyébként 1920. február 25.
10. „Fontos mérnöki munkáim” című jegyzéke alapján.
11. Seidner Mihály 1961-ben jegyzéket készített addigi publikációiról (jelenleg hagyatéki tulajdonban). A jegyzék megérdemli a teljes közlést, hiszen egyben Seidner—bibliográfia: 1. A Mathematikai és Fizikai Társulat 1894-ben megtartott első versenyén az első 100 aranykoronás Eötvös—díjjal jutalmazott megoldásaim megjelentek a Matematika és Fizikai Lapok 1894. III. évfolyamában. — 2. The synchronous converter as voltage controller. Electrical Word and Engineering, New York, 1902. V. 3. and V. 10. — 3. Az amerikai vasúti generátor elektromos és mechanikai szerkezete. A Magyar Mérnök és Építész Egyletben 1903. I. 10-én tartott előadás. — 4. Az általános transzformátor kör és vektor diagramja közti kapcsolat. Polytechnikai Szemle 1904. — 5. Az alternátorok különleges teker-

- cselési módjai. Politechnikai Szemle 1907. július 15. — 6. Ein neues System der Spannungsregelung für Wechselstromgeneratoren. Elektrotechnische Zeitschrift, Berlin, 1908. IV. 3. — 7. Zur Theorie des Tirrill Regulators. Elektrotechnik und Maschinenbau. Wien, 1908. VIII. 9. — 8. A gépek parallel járásának elmélete. Műszaki Lap. 1909. II. 1. — 9. Zur Theorie des Stromtransformators. Elektrotechnik und Maschinenbau. Wien 1909. VI. 1. — 10. Közégek elektromos világítása. Polytechnikai Szemle, 1909. X. 25. — 11. Die Wechselstromgeneratoren, deren Wirkungsweise und Kritik. Elektrotechnische Zeitschrift, Berlin, 1909. XI. 15. und XI. 29. — 12. The automatic Regulation of alternators. The Electrician, London, 1910. IV. 15 and IV. 29. — 13. Malmok, mint elektromos telepek. Molnárak Lapja, 1910. II. 5. — 14. Theory and Construction of partialslot Windings. The Electrician, London, 1911. VI. 9. — 15. Die Nutzbarmachung des Kissármáser Erdgases. Pester Lloyd, 1911. III. 2. — 16. A kommutátornélküli egyenáramú gép. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye. 1911 IX. 24. — 17. Az erdélyi éghető földgáz felhasználása. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye. 1912. I. 21. — 18. Tömeghatások az elektromos áramkörökben. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye. 1912. IX. 15. — 19. Temesvár város hydroelektromos műve. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1912. X. 3. — 20. Az erdélyi földgáz hasznosítása. Budapesti Hírlap, 1913. VIII. 17. — 21. Az erdélyi földgáz hasznosítása. Elektrotechnika, 1913. IX. 1. — 22. Elektromos nagyművek és távüzemek. Elektrotechnika, 1917. XI. 1. és 15. — 23. Elektrische Grosskraftwerke. Elektrotechnik und Maschinenbau. Wien, 1918. I. — 24. Megjegyzések az indukciós motor elméletéhez. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye. 1918. I. 27 és II. 3. — 25. Budapest energia szükségletének gazdaságos termelése. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 1919. III. 16, 23 és 30. A Magyar Mérnök és Építész Egyletben tartott előadás kivonata. — 26. Kalorikus és hidraulikus művek kooperációja. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye. 1919. V. 25 és VI. 2. — 27. Die Spaltung der Energieerzeugung. Elektrotechnische Zeitschrift, Berlin 1928. No. 17. — 28. Speicherwasserkraefte als Spitzenkraftwerke. Elektrotechnische Zeitschrift, Berlin 1928. No. 15. — 29. Versorgung Wiens mit hydraulischer Energie. Die Wasserwirtschaft. Wien, 1928. No. 11. Az Osztérák Mérnök Egyletben tartott előadás. — 30. Die Flusskraftwerke in der Energiewirtschaft. Die Wasserwirtschaft, Wien, 1928. No. 19. und 20. — 31. Die Konkurrenzfaehigkeit der hydro-kalorischen Verbundbetrieben. Wasserkraft und Wasserwirtschaft, München, 1929. III. 1. — 32. Die Vereinehtlichung von hydrokalorischen Verbundbetrieben. Elektrotechnische Zeitschrift, Berlin 1929. No. 42. — 33. Zur Erage der Energieversorgung der Schweiz im Winter, Schweizerische Bauzeitung, Zürich, No. 22. — 34. Zum Tauern Projekt. Die Wasserwirtschaft, Wien, Heft 1. 1930. — 35. Wirtschaftliche Vetrachtungen über die Tauern Projekte. Die Wasserkraft, Wien, heft 30, 1931. — 36. Dnieprostroj, Európa legnagyobb vízerőműve. A Budapest, V. ker. Kommunista Pártban 1945. május 6-án tartott előadás. — 37. Magyarország energia ellátásának fejlesztése. A Gazdasági Főtanács 1946. évi pályázatán első helyen jutalmazott pályamű. Kivonatban megjelent az Elektrotechnik 1947. októberi számában. — 38. Transmission a Grande Distance a Puissance Constante. A conférence Internationale des Grads Réseaux Electriques á Haute Tension 1948 párisi ülészakára beterjesztett tanulmány. Magyar nyelven megjelent az Elektrotechnika 1949. márciusi számában. — 39. Turbogenerátoroknak folyadékkal való hűtése. Elektrotechnika, 1951. 1. és 2. — 40. Gőzerőművek gazdaságos teherelosztása. Magyar Energiagazdaság. 1953. I. és II. szám. — 41. Watercooled Turbogenerátor Rotors. Acta Technica. 1955. — 42. Vízhűtéses turborotorok. Magyar Tudományos Akadémia Közlönyei. 1955. — 43. Direct Liquid Cooling of Turbogenerators. Acta Technica. 1960. — 44. Evolution of Liquid-cooled Turbogenerators. Acta Technica. 1961.—
12. A visegrádi terv azóta is csak terv maradt.
13. A Verlag Julius Springer, Berlin und Wien — nem azonos a mai politikai Springer kiadóval, annál jóval korábbi alapítású, világhírű műszaki kiadó, amely hirdeteiseiben el is határolja magát a névrokontól.
14. Elektrotechnik und Maschinenbau. 1930. Heft 51.
15. Wasser — und Wegebau Zeitschrift, 1930. Heft. 3.
16. Die technische Blat der Frankfurter Zeitung, 12. Juni 1930.

17. Engineering, 17. Apr. 1931.
18. Ugyanott.
19. Pester Lloyd, 12. Febr. 1931.
20. Pl. Teknisk Ukeblad, 1930. Heft 35.
21. Pl. Giornale di Bibliografia Tecnica Internazionale, Mai — Juni 1930.
22. Megfelel a jelenlegi Állami díjnak.
23. A Magyar Forradalmi Munkás — Paraszt Kormány 1006/1959. (III. 15.) sz. határozata
24. Ekkor lettek akadémikusok Hatvany Lajos és Földessy Gyula irodalomtörténészek is, szintén megkésett elismerés. Hatvany egyébként Seidnerrel egyszerre kapott Kossuthdíjat is.
25. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei, XXVIII. kötet, 1—4. szám. Folyadékhűtéses turbógenerátorok kifejlesztése címen közli.
26. Ugyanott, XXV. kötet, 1—4. szám.
27. Ugyanott, 31. kötet, 1—4. szám.
28. Hagyatéki tulajdonban.
29. Csak felsorolás szerűen: az Élet és Irodalom, az Élet és Tudomány, a Hungarian Exporter, az Újítók Lapja, az Ország Világ, az Esti Hírlap, a Hétfői Hírek és az Új Élet írtak róla a már említett nógrádi cikkeken kívül (nem teljes felsorolás!).
30. Pályatörténetünk szűk keretei nem engedik meg a téma részletes kibontását — de talán majd más alkalommal és helyen szólunk róla —, mármint arról, hogy Seidner az 1920-as években és a felszabadulás után is részletes tanulmányokat írt a magyar alumíniumipar kiépítéséről.

„Ha én meghalnék is, megél költészetem”

Az elfelejtett nógrádi költőnő, Ferenczy Teréz

Ferenczy Teréz Szécsényben született 1828-ban. Apja Ferenczy Sámuel könyvkötő, majd gazdatiszt. Anyja Ballay Teréz, a szécsényi uradalom egyik akkori gazdatisztjének leánya. Édesanyja korán meghalt, így három testvérével (Lajos, Franciska, Hermin), árván maradt. Lajos bátyjához ragaszkodott legjobban, ő volt a bizalmasa, csalódásaiban, magányosságában vigasztalója, segítője. Azonban ő is meghalt, mint a szabadságharc katonája 1849. június 20-án. (Emlékét őrzi „Ő ne kérdjétek” című verse).

Taníttatása megszakadt. Önmagának kellett művelődéséről gondoskodnia. Az olvasáshoz jó lehetőséget biztosított apja könyvkötő műhelye, ahol a sok könyv hű társa lett magányosságában, és segítették az életismeret, értéktétel megszerzésében is. Az érzékeny, komoly fiatal lánynak nem hozott megnyugvást a szerelem sem. Kovács Bazil franciskánus szerzetes, kibe szerelmes, s ki mellett három évig boldog volt, Sza-

badkára került. Később Pulszky Ferenc titkára, Csere János jelentette életében a vélt megoldást, a szerelmet. Azonban benne is csalódott. Talán e tények ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy megszületett egyik legjobb novellája, az „Esküszegő”.

Költeményei — melyek a Téli csillagok című kötetben jelentek meg 1861-ben, (Bulcsu Károly, majd Zilahy Lajos gondozásában) — jelentősebbek prózájánál. Tehetségét, költői hajlamát, minden iránt érzékeny lelkét kortársai elismerték. Kapcsolatba került Lisznyai Kálmánnal, ki segítette költészete kibontakozásában, munkáinak megjelentetésében.

Vitatott tény még ma is, hogy nagybátyjával, Ferenczy Istvánnal, a híres szobrásszal találkozott-e személyesen. Ferenczy Istvánnak József öccséhez írt leveléből (1853. júl. 22., Pest) az derül ki, hogy személyesen nem ismerték egymást. Mindenesetre egyik legszebb alkotása a „Szobrász bátyámhoz” című verse.

A sok csalódásért, szerettei elvesztéséért nem kárpótolták irodalmi sikerei. Egyre többen foglalkozott a halál gondolatával, amelyhez még adalékok jelentettek az 1948/49-es események. Náluk is házkutatást tartottak, s bár Kossuth titkáranak, Pulszky Ferencnek arc-képén kívül mást nem találtak, mégis négy napi elzárással büntették. (Apja ülte le helyette.) — A házkutatást tartó egyik „rokonszenves lengyel zsandár” adta neki az életét kioltó pisztolyt is. —

Úgy érezte, a halál az egyetlen megoldás számára, amit az „1852 végestéjén” című verse, valamint a „Néhány sor kórágymon írt naplóból” (1853. máj. 1.) című prózatöredék is jól tükröz: „...Itt fekszem kórágymon. Ketten vagyunk: én és a fájdalom! Mint elfáradt sólyom, midőn egy helyben gubbaszkodik: úgy az én lelkem magába vonulva, végigtekint a megfutott pálya fáradalmain, vagy mint a világ-tengeren hanyatott hajó, midőn vészt sejt, összevonja vitorláit. Levetettem a horgonyt egy pontra, s itt összpontosítom eszméimet. El-elmerengek: ...Ti szép napok! hol vagytok? ...A földi gyönyörök, bármint bálványozzuk azokat, elhagynak hűtlenül, mint az estben bolygó csalfa láng; de a szellemi világ nincs alávetve a sors igaztalan kezének: ez ama dicső hatalom által kormányoztatik, melynek neve ... Mindenhatóság! ... Az anyagiság szomorú vége: kirabolt, kopár mező, melyen a vándor szeme enyhet s nyugopontot nem talál: ennek keserű

tudata üzi őt lángostorával az örök kárhozatra.

A szellemi élet vége: lélekragadó, mosolygó, túlvilági kedves élet, melynek dicső tudatán nyugodtan röpül az üdvözült szellem az édesen keresett célhoz, az öröklét legszen-tebb forrásához, az Istenhez. ...A szellemi embert szivárványkarokon viszik égbe Isten angyalai. Ő, tiszta öntudatában, örül az egykor bekövetkezendő testi feloszlásnak; mert hiszen az örök boldogságú életben Istenével egyesül, ki ronthat ugyan, de teremthet is.

...Ily szempontból kiindulva, várom én is minden perczben a halál angyalát; ...Várom minden perczben: mert amiért éltem, ott el fogom érni; s be fog a sok szép álom telni, melyeket Isten csak azoknak tartott fen, kik úgy iparkodtak élni, miszerint résztvehessenek a nagy örök életben.”

„1852 végestéjén

Uj esztendő arra kérlek,
Te hozd meg az én halálom
Akkor, amit te megadhatsz, —
Üdvöm benned feltalálom.
És midőn haldoklom,
Adj egy tekintetet:
Hagyok-e a földön
Reményt és életet?”

Halála előtt elbúcsúzott a vidéktől, szeretteitől. Tudatosan készült tetteire. Lelkivilágát hűen tükrözi — az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található — levele is, melyet barátnőjéhez írt.
„KALMÁR ANTALNÉ szül. Veiszkopt Sarolta forrón szer-tett barátnémnak

Szécsény Máj. 2-án 853.

Ferenczy Terézre
Lottikám imádkozz bűnös lel-
kemért! mert már úgy érzem
hogy

A tragikus esemény 1853. máj. 23-án történt. A Divatcsarnok 1853. jun. 12-i számában emlékezett meg Ferenczy Terézről. (Valószínűleg Lisznvai Kálmán írta.) Méltatás van ezekben a sorokban, s egyben halála körülményeinek dokumentálása.

„Az öngyilkolási nap hajnalán

Szécsény kerületi főszolga-
bírája a Cs. Kir. Megyefőnök-
nek, Gr. Pongrácz Arnoldnak
jelenti az öngyilkosságot.

A gyilkos eszköz eredetét ismételt nyomozással sem tudták kideríteni.

233

vány test alkatású, mint egy 22 éves vala, — a bal 7-ik és 8-ik oldal bordák közt mint egy ezüst huszas nagyságú, ke-rekded fekete, perkelt szélű, szaggatott, lövés által okozott seb látszatott, mely a mely üre-geibe mélyen hatolt. — ... a 7-ik és 8-ik oldal bordák szé-lei roncsolódva voltak, — a bal oldali tüdő szárnyak alsó része öszve zuzva, roncsolódva, s ma-gok a nagy élet erek öszve zuzva, szaggatva voltak. — A szívburok, úgy maga a szív is sértetlen maradt, — a golyó a hát gerincz tsontyába be vésve maradt. — ...mindezek ele-

gendő ok lévén az elkerülhe-tetlen halálra... S mint hogy a jelen ön gyilkosság ön, saját el határozás volt, a holt test további boncolástól megkímél-tetett... Szécsénybe Május 23-án 853."

Barátai, ismerősei, a sajtó szíves szavakkal emlékeztek az elhunytára, így pl. a már emlí-tett Lisznyay Kálmán, Bulcsu Károly, Zalár József és még számos író, kritikus. Bulcsu Károly alábbi sorai minden más korabeli méltatást felesle-gessé tesznek. E sorok önma-gukért beszélnek:

Fáklyaláng Ferenczy Teréz koporsójánál

A szív korán oly örvénybe sodort,
Hol az örülség izzó lángja forrt,
S mi még e lánghoz olajat vetett,
Temetőn kelt vadon költészeted.

Miért nem maradtál szűk köröd homályán
Szőni, fonni családod részire?!
Gyönyört kerestél fenn a csillagpályán,
S a föld eltűnt homályban messzire
Örült szerelem — titkolt fájdalom —
S reménytelenség mindenik dalon!
A szív, melyből ennyi keserv fakadt,
Jobb így kihűlve, hideg sír alatt...

... Habár te porladsz rideg föld alatt,
Ki égbe vitted ifjú életed,
Alant hagyád kínod, — költészeted."

Ferenczy Teréz meghalt mi-előtt költészete, egyénisége ki-bontakozhatott volna. Az okok, a körülmények talán magya-rázzák halálát. A megmaradt, s ma már nehezen fellelhető életmű azonban indokolja, hogy legalább mi, nőgrádiak ne fe-ledjük és igyekezzünk kötet-ben meg nem jelent műveit is megismertetni. Jóllehet, a Téli csillagok című verseskötete is

ma már nehezen hozzáférhető, de a korabeli sajtóban, folyó-iratokban megjelent írásai még nehezebben elérhetők az átlag-olvasó részére. Ezeket a nehé-zségeket kívántuk bizonyos fok-ig megszüntetni, midőn Fe-renczy Teréz kötetben meg nem jelent írásaiból, leveleiből, a róla szóló, vele kapcsolatos sorokból válogattunk.

„Ó ne kérdjétek . . .

(Irodalomtörténet XXX. évf. 134—135. oldal)

Ó ne kérdjétek részvétlen emberek,
Hongy én miért, és ki után kesergek?!
Ó ne kérdjétek, hogy mért föld sötét gyász;
És hajlékomban öröm miért nem tenyész?! . . .

Kérdéstek úgy bánt! . . . 's még nem feleltem;
Csak mindég busan keserűn nevettem;
De tudjátok hát meg keservem okát,
Ki tárom lányok bus lelkem lapját;

Ahol vérrel van írva minden betű!
Tartalma rövid, igaz, és egyszerű,
Gunnyolni valót kisem találhat ott,
Im előtökbe tárom a szent lapot. —

Ott hol az önkény' sírja emelkedik;
És a föld honfi vérrel keveredik,
E' nagy sírba nyugszik az én halottam,
Akit egész mostanáig gyászoltam. —

Gyászoltam, és gyászolni is fogom őt,
Még az Isten nem hoz ránk jobb jövőndőt:
De úgy, — hiszem nem mondtam, hogy ki ő? . . .
Kit elrabolt tőlem a zord temető:

Őt vesztettem el a' kedves jó testvért,
Ki elvérzett hazánk szabadságáért;
És tán nincs még fejfája sem szegénynek:
De nem csuda, ki tenne egy honvédnek?!

A' ki tenne sírhalmától messze van,
És nincs a' ki megmutatná, hogy hol van?!
Távol éli bus napjait könnyek közt,
S millioszor megátkozza Csaló-közt.

Ó de nem! nem átkozom helyet,
Mely már ifjú tetemének nyújt enyhet,
Szálljon inkább ezer áldás a' tájra,
Hol ő küzdött, 's izzadt véres csatákba! . . .

Ne kérdjétek hát mért vagyok szomorú.
S mért ül halvány bus arcomon gyászbóru.
Meghalt anyám is! . . . a' kedves jó Anya:
Mert e' honnak eltűnt bájló csillaga! . . .

Oct. 9ik 850.

— *Egy kép a valódi életből — (Pesti Divatlap 1844. 20. szám. Öszutó 17).*

Hazánk egyik kis városában egy igen derék vendégszerető család lakott. A házi úr tisztí hivatalt viselt, tudománya azonban inkább művészre, mint gazdatisztre mutatott, melybe elmerülve, néha kissé mogorvának is látszék, ezt azonban a vendégszeretet minden jeles tulajdonival felruházott neje, két igen derék, serdülőben levő leányával tetemesen pótolná, mert ritkán mult nap, hogy háza küszöbét egy-két vendég át nem lépte volna. Így lőn, hogy D. Kálmán is a házhoz érkezett, s minthogy igen szép tulajdonságokkal bírt rövid idő múlva a fenemlített család kegyét is megnyeré. Kálmán azonban, mint észre leheté venni, legtöbbnyire a fiatalabbik hölgygyel, Rózával mulatozott, mert ez nagyobb műveltséggel bírt, mi Kálmánt fölötte érdeklé. És csakhamar erős lőn e viszony, s az ifju komolyan kezdé szíve titkait vizsgálni, s örömmel érzé, hogy ez több, mint baráti vonzalom, s egy nap, miután erőt vőn magán szilárdul elhatározá, hogy szerelmét Rózájának megvallja, miért is haladék nélkül hozzá sietett.

Nagy vala öröme, midőn a házhoz jövé, megtudván, hogy Rózán kívül senki sincs honn. Azonnal imádottjához sietett, és mennyire megörült, midőn látta, miként megjelenése szokatlan pírt csal ki hóarczaira.

Minek tulajdonítsam e korán reggeli látogatást? — Kérdé

megdöbbenve, de egész udvariassággal Róza, s fölkelve helyéről a belépő elébe sietett.

„Azon érzelemnek, melynek ura lenni nem tudok, nem akarok — válaszolá Kálmán. — Igen én sokáig vizsgáltam öntudatomat, s minthogy tudom, hogy nincs nagyobb boldogság, mintha két szív összhangzólag él, siettem kegyedhez kérdeni, vajjon lehet-e ezt kegyedtől édes Rózám valaha reménylenem?

A hölgy e vallomásért első pillanatban neheztelni, majd örülni látszott, végre erőt véve, mondá:

Ha irántam tanúsított vallo-mása igaz, és hinnem lehet önn-nek, úgy érzelmei méltányolva leendnek. — Most azonban az ajtó megnyílt, s Róza anyja Sarolta leányával, hihetőleg a templomból jöve, a szobába léptek.

„Üdvözlöm nagysádtokat — egész udvariassággal felkelve székeről, mondá Kálmán, s a belépők elé sietett.

„Legyen viszont üdvözölve, mint legkedvesebb vendégeink egyike” — szóla nyájasan a házi asszony, s őt helyt foglalni kéré, míg Sarolta víg kedélyében kezdé a fiatalt észelyes ötleteivel faggatni, mire azonban az legnagyobb ügyességgel válaszolván, kellemessé téve a társalgást, míg végre dolgai után nézendő, haza sietett. Most még gyakrabban tévé Kálmán látogatásait, s úgyszólva, szabad idejének maid minden perczt Rózájánál tölté, s ilyenkor a két szerelmes a legboldogabb vala.

Így multak az üdvnapok; Kálmán azonban még sem látszott egészen boldognak, mert

magas homlokát gyakorta nehéz fellegek boríták, míg egy napon, hosszú küzdései után, a zivatar daczára is sötét köpenybe burkolva, szíve súlyától menekülni akarván, Rózájához sietett, s titkon bizonyos közlendő ügyben találkozásra kérézt, ki kedvese kívánatát teljesíteni igéret.

II.

A zivataros éjt szép nyári nap követé, s míg a nap forró sugarai szivárványszínekben mosolyogtak a millió vízcseppekkel ellepett falombokon, Róza édes álmaiból föléledve rögtön öltözködése után látott, melyet elvégezvén, imakönyvét véve, a templomba sietett. Most életében először érzé, hogy lelke képtelen zavart imáját a mindenek urához bocsátani, szíve hangosan dobogott, s azon öntudat, hogy olly tettet szándékozik elkövetni, mely szülei akarataival ellenkezik, őt egészen leveré. A mise vége felé közelgett, míg Rózánk határozatlansága kezdetén aggodalmasan küzdve, már imakönyvét véve, diadalmasan sieté a templomból, s áldani kezdé az Istent, hogy ő ártatlansága útjára kegyelmesen visszavezeté, midőn a templomból kilépne, egy agg nőcselédé hozzá sietett, s kezébe titokszerűleg egy iratkát nyomott. Róza piros arczai elhalványulának, kezei reszkettek, de meglepetését titkolni akarván, színlelt nyugalommal föltörve azt, olvasá: „Édes Rózám! Míg ezen iratkát üdvhintő szemeid olvassák, jöttöd a kijelölt helyen nyugtalanul várja Kálmánod.”

Róza köszönetet mondva az agg Veronnak, hogy arczá titkát föl ne fedezze, gyorsan megfordult, s mintha sétálni szándékoznék, nyugodtan haladt csak a szárnyasok bájló csevegésétől zavart néma kertligetbe. A fülemilék kellemes panaszai töltötték be a regényes völgyet, míg a turbékoló gilik egymást csókolva magasztalták a nagy természet hatalmas urát, de Róza most mind ezt észre sem véve egy zöld lomboktól árnyalt keskeny úton gyorsan haladott. Tovább előtte egy magas kősziklán századokra emlékeztető rom állott, míg alatta nyugodtan folydogáló csermely éltető csókjaival halmozá a kék emlények bájló csoportozatát. Tovább fenyűfák sorozata fogadá a remegő hűs ülébe, mely kijelölt helyére vezetvén, ezer gondolatokat szüle a hölgy hullámozó kebelében. Végre elére a helyet, s a mint a kápolnába lépett, hideg verejtek borítá el lilium-arczait, azonban a félelem csak hamar távozott, mert Kálmánja megpillantván őt, szerelmi üdvözlésével fogadá Rózáját, ki nek habozó szívét sajátságos elfogultság lépé meg, mely anynyira hatalmas vala, hogy az arczvonásaiban is látható lön. Ez Kálmán előtt bizalmatlanságnak látszék, miért is így folytatá szavait:

„Ne légy Rózám irántam idegen, mert hidd el, úgy szeretlek, mint senki mást ez életben.”

„Hogy idegen nem vagyok, jelen lépésem eléggé tanúsítjam s kebled dúló szellemét kiirtja, válaszolta remegve a hölgy, s jobbát Kálmánjának nyújtá.

„Áldva legyen jöttöd minden nyoma, mely ide vezete, monda örömittasan a fiú, s nyújtott jobbát forró ajkaihoz voná. Most Kálmán szíve minden titkát kitára kedvesének. Mielőtt elválnánk, szóla Kálmán szenvedélyesen, s remegő ajakkal, tegyünk esküt, örök esküt szerelmünk egyesülése zálogául, s ezzel egy feszület elébe vezeté Rózáját, hol térdre rogyva szenvedélyesen mondta:

„Isten! mennynek s szerelmünknek hatalmas alkotója, ki fenséges hatalmaddal bennünket egyesítél, légy tanúja ezen szent fogadásomnak, s ha azt valaha szentségtelenül megszegni bátorzkodnám, legszigorúbb bírāja. Tekints reám, s add isteni áldásodat reám boldogra, kit csak kegyelmes kezded s Rózám anygyali szíve képes boldogítani, és kit ha én valaha hűtlenül elhagyni képes volnék, vond el te is átokterhelte fejemről üdvös kezedet s büntesd az esküszegőt szigorúságod szerint!”

„Ámen! fejezte be remegve Róza, s Kálmánját legelső szerelmi csókiával boldogította. — így tevének esküt boldogságuk mámorában, s nem látva jövőjük titkos borúját, áldák a helyet melly őket egyesíté.

III.

Szerelmi boldogságuk közepett így folyt le az idő végtelen folyamatába egy pár igen rövid év, míg végre eljött a percz, melly szerelmök rózsalánczát ketté szakítá. Kálmán atyja, már rég ehatározá magában, hogy fiának szép s dús nőt kell választania, s mint-

hogy jól tudá, hogy legjobb barátja K.-nak egyedüli leánya, a szép és dús Irene Kálmánját szívelheti, most ezzel hosszabb időre barátjához ment. Kálmán első napokban közömbös vala, s a szép Irénét csak udvariaságból tisztelé, azonban a szép hölgy szemének nyilai hegyesbek valának, hogysem a bár tartózkodó ifjú szívét meg ne sebesítették volna. Kálmán érezni kezdvén ezt, először a mennyire lehetett kerülé a szép hölgyhözi közeledést, ez azonban még jobban gyulasztá a titkos lángot, s így lön, hogy Kálmán egy délután, a mint a szép Irennel virágkertét megnézendő, karon fűzve a kert árnyasb lombjai közé jutott, rabja szenvedélyeinek, feledve a múltat, feledve a szent esküt, új szerelmi vallomást tett, melylyet a hölgy elfogadván, szüleik megegyeztével rövid idő múlva Hymen oltára előtt egymásnak örök hűséget esküdtek.

Róza nem tudván a történeteket, s Kálmán távollétét, hosszabb utazásnak tulajdonítván. csendes magányában a hölgyek legboldogabbika volt. Azonban e szerelmi álmából egy levél, melylyet a már ismert agg nőcseléd ada neki át, rettentően ébreszté föl. A levél ezt tartalmazá:

Kegyelt barátnőm! A végzet határoz, — és ugyan kegyednek szerelmet esküvém, de a sors úgy akará, hogy én egy más, szinte szeretetre méltó lénnyel szorosb ismeretséget tegyek, ezt forró szerelem s három hét múlva házassági frigy követé. — Nőm, atyám legjobb barátjának egyedüli le-

ánya; bocsássa meg kénytelen tettemet, s jó barátnéi körében feledje Kálmánját.

A hír halálszárnyakkal jöve, mert Róza forróházba esvén, rövid küzdelem után jobb életre költözék. De az Isten büntető keze Kálmánt is utoléré. Ez ugyanis megtudván, hogy neje szerelmével másokat is boldogít, a múlt és jelen fölött tébo-lyodásba esett. — Így bűnhőd- nek és méltán az esküszegők.

*

Ferenczy Teréz fiatalon hunyt el. Természetes tehát, hogy nem hagyott gazdag köl- tői örökséget. Ennek oka rész- ben rövid élete, részben, hogy az 1848/49-es szabadságharc alatt írt hazafias tartalmú ver- sei zömében a házkutatás áldo- zatai lettek. Megmaradt versei- nek fő ihletője a halálvágy, a saját és mások szenvedésének átérzése. De találunk versei kö- zött szerelmi költeményeket is, melyek részben a boldog szere- lem érzését, részben a soroza- tos csalódás fájdalmát tükrö-

zik. Utóbbi tanította meg tisz- tán látásra. Néha mintha Pe- tőfi „Felhők” korszakát foly- tatná.

„Ha fölkelnének mind azon
nagyok
Akiiktől a történelem ragyog ...
Rájuk rohannátok ...
Ezt kiáltanátok
Nincs szükség reátok!”

(Bolygó tüzek)

Feltehető, hogy végül is a so- rozatos csalódás sodorta vál- ságba. Fiatalon „végzett magá- val, mielőtt kiteliesíthette vol- na ma is eleven fájdalmú, meg- lepően modern hangvételű köl- tészetét.”

Ferenczy Teréz meghalt, de emléket ápolnunk kell nem- csak a lokálpatriotizmus érzé- sétől vezetve, hanem azért is, mert kevés a költőnőnk, még kevesebb a tehetséges. Ferenczy Teréz pedig „a múlt század legnagyobb költőjelensége.”, akit Kaffka Margitig nem múlt felül senki. „A világirodalom- ban részben Byronnal, részben Lenauval rokonítják költésze- tét.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Dr. Ágner Lajos: Ferenczy Teréz emlékezete Budapest 1903.
2. Dr. Walentinyi Dezső: Ferenczy István levelei, Rimaszombat 1912.
3. Szabó Károly: Az irodalomtörténet nógrádi aprószentjei, Palócföld 1963. 135—139. o.
4. Irodalmi emlékek nyomában Nógrád megyében II. kötet. A salgó- tarjáni Madách Imre Gimnázium és Szakközépiskola kiadványa, Salgó- tarján 1968.
5. Irodalomtörténet XXX. évf. 134—135. o.
6. Pesti Divatlap 1844. év 20. szám (Országos Széchenyi Könyvtár Hír- laptár)
7. „Téli csillagok” — Ferenczy Teréz költeményei, kiadta Bulcsu Károly, 1861.
8. OSZK Hírlaptár — Kézirattár; FT írásai, FT-re vonatkozó írások.
9. Nógrád megyei Levéltár Megyefőnöki iratok 3306/1853. s. ám.

A múzeumi szervezet helyzete

Gondolatok a múzeumi közművelődésről

Korunk múzeuma nem porosodó, csak önmagukban érdekes tárgyak, leletek, régiségek gyűjtőhelye, hanem társadalmunk dinamikus, szocialista tudatunkat aktívan formáló, tudományos kutató-műhelye. Korunk múzeumának hármass feladatát kell teljesítenie. Állandó *kutató, gyűjtő és feltáró* munkát kell végeznie, *tudományos elemző és feldolgozó* tevékenységet kell kifejtene és az eredményeket *közkinccsé kell tennie*. Ma már feltétlenül részt kell vállalnia a közművelődési feladatok minél eredményesebb végrehajtásából.

Korunk a nagy átalakulások kora. Vonatkozik ez az átalakulás egész közművelődési életünkre, így a múzeumokra is.

Az MSZMP Központi Bizottságának Irányelve szerint:

„Fokozódott az érdeklődés a korszerű társadalmi, természettudományos és műszaki ismeretek iránt. Mind szélesebb rétegek olvasnak rendszeresen. Szorosabbá vált a kultúra, a művészetek, és a tömegek kapcsolata.”

A múzeumok mindenkori látogató-bázisának jelentős részét a tanulóiifjúság körében találjuk. A több, mint tízmillió magyar múzeumlátogató tömegnek közel háromnegyed része iskoláskorú fiatal.¹

A múzeumaink anyagában, kiállításában, tudományos erőiben rejlő rendkívül eredményes nevelési feladatokat, lehetőségeket azonban még mindig nem használják ki teljességében.

„Az iskolai és közművelődési tevékenység kapcsolata erősödött, tudatossá vált az 1972. évi oktatáspolitikai határozat óta. A közművelődési intézmények fontos kiegészítő feladatokat látnak el... Az iskolák és a közművelődési intézmények nem használják ki kellően az együttműködés minden lehetőségét.”²

Vizsgáljuk meg az alábbiakban ennek az együttműködésnek a legfontosabb lehetőségeit, értékeljük eredményeit, és ismertessük természetesen a hiányosságait is.

A múzeumi rendezvények, bemutatók, kiállítások a gyakorló pedagógusok publikációi szerint, szóbeli közlései alapján mind az általános, mind a középiskolás (szakmunkásképző-iskolás) tanulóknál jótékonyan befolyásolják a helyes esztétikai, etikai, stb. értékrend kialakítását. Legfontosabb hatóerejük az élménykeltésben, a látszó-

lag holt tankönyvek „megelevenítésében” a környezetük és a múlt összefüggéseinek fölfedezésében jelentkeznek.

Mint annyi másnál, itt is nagyon fontos szerepe van az alapoknak. Hogy szakszerű gondolattal éljünk: a múzeumba szoktatásnak. Először és már nagyon zsenge korban kell és lehet is kedvet csínlalni nemcsak a hely (múzeum), hanem a kiállítások, rendezvények iránt is.

Európában már régóta kísérleteznek az óvodáskorú gyerekek múzeumba szoktatásával. Képes leporellók, színes lapok, múzeumi „kivágós”, „összerakós”, „felfedező”, stb. játékok állnak gyerek és felnőtt rendelkezésére nagy mennyiségben. A múzeumi kiállításokban van hely, ahol oldottan, feszélyezett viselkedés nélkül még uram bocsá', játszani is lehet. Így a hangulatkeltés, a kedv felcsigázása, a játékos szoktatás (természetesen értő és óvó irányítással) hamar megteszi jótékony hatását.

Magyarországon csak néhány megyében (Baranya, Szolnok, Fejér, Vas) kezdődtek kísérletek, hogy már az óvodáskorú gyerek is találjon magának valót a múzeumban. Legutóbb a Savaria Múzeumban a gyerekjátékokat bemutató kiállításon láthattunk érdekes kezdeményezést. Egyrészt a régészeti, néprajzi, művészettörténeti vonatkozású emlékeket próbálták meg együtt, bizonyos rendszer szerint csoportosítva kiállítani, másrészt úgy igyekeztek teljessé tenni az élményt, hogy a kiállítás elején a tegnapi gyerekét (iskola, könyv, stb.) fogadta a látogatót, a végén pedig árusítással egybekötött mézeskalácsos sátor volt a búcsúztató. Élénkítésnek a padlóra megrajzoltak egy ún. ugróiskolát és betettek egy rollert is. És azokon, illetve azokkal játszani is lehetett... Különösen a kicsinyek érdeklődése volt ott és akkor nagyon megkapó.

Bár nagyobb gyerekeknek szánták, a budapesti Szépművészeti Múzeum rajzterme is alkalmas lehet óvodáskorú gyerekek múzeumba szoktatásához. Hiszen a képek megtekintése után a maguk módján ceruzával, ecsettel vagy plasztilinnel maguk is megpróbálkozhatnak az alkotással.

Sajnos, ebben a témában felmérés még nem született. Nem tudunk arról sem, hogy felkértek volna gyakorló óvodai szakembereket, akik akár a saját, akár a mások tapasztalatát összefoglalták, elemezték, értékelték volna. Sok kiaknázatlan lehetőség várja az érdeklődőket. Ha csak a nevelési szempontokat nézzük, akkor is számtalan példát mondhatunk: pl. a formakészség kialakítására, a szép és nem szép fogalmának megismertetésére, tisztázásra, a régen kihalt állatok bemutatására, a helyi érdekességek, különlegességek, mesterségek, szokások megismertetésére van leginkább lehetőség.

A gyakorlati tapasztalat azt bizonyítja, hogy a múzeumok és az ifjúság között az igazán termékeny munkakapcsolat az általános iskola alsó tagozatos korában kezdődik. Itt főleg az olvasási és a környezetismereti órákon hasznosítható múzeumi anyag, de javítja a fogalmazási készséget is, számolási feladatokat is jelent, földrajzi, történeti, stb. összehasonlításokra adhat módot, stb. Egyes kiállításokat, rendezvényeket aktívan használhatnak fel a proletár-interna-

cionalizmus kialakításában, a szocialista hazafiság elmélyítésében és a marxista világnézet megalapozásában.³

Nemcsak közvetlenül az alsótagozatos iskolai munkához, hanem pl. kisdobos foglalkozások keretében is felhasználható a múzeum. Itt a legfontosabb a látás (szemléltetés) egyszerű és indirekt formában, irányítottan elérhető hatása. Hozzá leginkább alkalmas a modern. technikai berendezésekkel, újdonságokkal. lehetőségekkel (fényterképek, megnagyított és úgy többszörösen nézhető tárgyak, mozgó kiállítási részek, makettek, diorámák, stb.) felszerelt kiállítások megtekintése.) Így válik érthetővé, hogy miért van mindig annyi látogatója a Közlekedési Múzeumnak, vagy újabban a Munkásmozgalmi Múzeum új kiállításának a várban az ifjúság köréből. De példának említhetjük a győri Xantus Múzeum állandó kiállítását, vagy a karancsberényi Nógrádi partizáncsoport Emlékmúzeumát is.

Már az alsótagozatban is a tananyaghoz köthető komplex ismeretszerzésre van lehetőség kirándulásokon, látogatásokon, stb. Érdekes a jubileumokhoz kapcsolódó program. (Petőfi tűrák, József Attila nyomában: Bp. Gát u. — Makó Petőfi Irodalmi Múzeum — Balatonszárszó, stb.)

Nagycenken pl. nemcsak iskolai érdekességű, a történelmi ismereteket kiegészítő múzeumi kiállítást láthatnak a tanulók, hanem technika történeti érdekességekkel is megismerkedhetnek. (Pl. régi vasút, régi vasúti vendéglátás, stb.) A környéken lévő nevezetes helyek (Sopron, Sopronbátfalva, Fertőd, Fertőrákos, Petőhaza, stb.) széleskörű ismeretszerzésre, a természet megszerettetésére, hangulatos kirándulásokra adhatnak módot.

A múzeumi kiállítások megismertetése mellett igen nagy jelentősége van az ásatási bemutatóknak, helyszíni magyarázatoknak, restaurátormunka ismertetésének, múzeumi raktár érdekességeinek, a múzeumi kutatókkal való találkozásoknak és ankétoknak. E téren igen hasznosak a pécsi, debreceni, tolnai és csongrádi megyei múzeumigazgatóságok kezdeményezései.⁴

Nagyszámú múzeumi vetélkedőről adhatunk számot. Ezek akkor igazán jók, ha játékosak, szórakoztató, élményt adók. A csak mindenáron vetélkedni többet árt, mint használni!

Újabb ifjú múzeumbarátokat nyerhetünk a múzeumi rendezvényeken (megnyitókon, ankétokon, stb.) való közreműködtetéssel, az idegenvezetésbe, tárlatvezetésbe bekapcsolással, a kiállításokban rendezett iskolai órákkal, bemutatókkal, hangversenyekkel, régi hangszer, viselet, szokás, életforma és mód ismertetésekkal, megjelenítve illusztrált rendezvényekkel, stb.

Néhány vidéki napilapunk (Keletmagyarország, Dunántúli Napló, Somogyi Néplap, stb.) évekkal ezelőtt felismerte, hogy az ifjúsági rovatban hasznos múzeumi érdekességek, nem ritkán sorozatok megjelentetése.⁵ Kis sztorikat közölnek érdekességekről, gyűjtőutakról, gyűjteményekről, a megyével, a megye művelődéstörténetével foglalkozó tegnapi vagy mai kutatókról, tudósokról, munkásmozgalmi hősről, stb.⁶

Esetenként fejtörő-sorozatokat, rejtvénypályázatokat indítanak ebben a témában.⁷ Az ilyen kezdeményezéseknél nagyobb megértést kell tanúsítani a múzeumigazgatóságoknak. Nemcsak az eredményességre kell gondolniuk, hanem a díjazásra, a feladványkészítőknek a megsegítésére, sőt némely esetben még a szervezésre is.

Az általános iskolai alsó- és felsőtagozatos oktatásban jelentős kezdeményezés a múzeumokban, kiállítási termekben megtartott iskolai tanórák egyre növekvő száma. (Ugyancsak eredményesek a közép és a szakmunkásképzésben is.)⁸ Elsősorban az irodalmi, a művészeti és a természettudományos tárgyak ismeretanyagának elmélyítését segítik.

A tanárokat segítő munkához nélkülözhetetlenek az ún. tanári segédkönyvek.⁹ Az elmúlt hónapokban számos olyan könyv, cikk, dolgozat, stb. látott napvilágot, ami ezzel a kérdéssel, az ilyen jellegű segédanyagok szükségességével foglalkozik.¹⁰

Az ország néhány múzeumában olyan kísérletekkel találkozunk, amelyek másutt is követésre méltók. Nevezetesen arról van szó, hogy az elkészülő múzeumi kiállításokat az illetékes szakfelügyelőkkel együtt feldolgozzák a muzeológusok. Különösen az ún. megyei továbbképzési kabinetek tudnak ebben hatékonyan közreműködni. (Sokszorosított szövegek közreadása, fénykép, diaszorozat készítése. Ezek eljuttatása a legmegközelíthetlenebb iskolákhoz, művelődési házakhoz, stb. is könnyű. Így eljuthat a múzeumi kiállítás olyan helyekre is, ahonnan öt évenként, ha egyszer eljutnak a gyerekek a múzeumba. Olyan helyekre, ahová a múzeumi közművelődés csak többszöri áttétellel juthatott el eddig!)

A speciális érdeklődésű tanulókra az általános iskolában már szakfeladatok megoldásával is lehet számítani. (Kutató utak, leletmentés, kutató táborok, stb.) Nehéz lenne felsorolni azokat a gyakorló muzeológusokat, akik ilyen foglalkozások keretében jegyezték el magukat egy életre mostani hivatásukkal.

Igen érdekes módon kísérleteztek Hódmezővásárhelyen.¹¹ Felhívták a figyelmet tárgyi dokumentációs gyűjtemények létrehozására. Elsősorban az úttörőkre számítottak. Kérték tőlük, hogy gyűjtsék össze az iskola, az úttörőcsapat, stb. nevadójával kapcsolatos, még fellelhető dokumentumanyagot. Kérték azt is, hogy a város fejlődésével, történetével, az ipartörténet tárgyi és szellemi hagyatékával is foglalkozzanak. Ajánlották a helyi munkásmozgalom kallódó vagy lappangó értékeinek felderítését és mentését, a népi kultúra emlékanyagának megbecsülését. A felderítő és gyűjtő munkára a fiataloknak fél év állott rendelkezésre. A Múzeumi Hónap során a Városi Tanács, a Tornyai János Múzeum és a Csongrád megyei Módszertani Központ munkatársaiból alakult zsűri értékelte a gyűjtést, illetve annak mennyiségi és minőségi eredményét. A gyűjtőmunka során állandóan segítették a tanulókat. Az értékelésnél a gyűjtőmozgalomban elért összes eredményességet — szorgalom, hozzáállás — és nem az esetlegesen és véletlenül előbukkant értékeket vették elsősorban figyelembe.

A MÉH Vállalat hulladékgyűjtő kampányai mellett nagy mennyiségű, főleg a papír és ruha dokumentáció juthat zúzdába, illetve

semmisülhet meg. Elpusztulhatnak jelentős fémből készített műtárgyak is. Nem várhatjuk el a vidéki hulladékgyűjtő telepek vagy a pesti boltok kétkezi munkásaitól, hogy minden hozzájuk beérkező tárgyról egyértelműen meg tudják állapítani, hogy muzeális értékkel van dolguk, avagy sem. Az viszont a múzeumok kötelessége, hogy a mentés érdekében a MÉH-kirendeltségekkel munkakapcsolatuk legyen. Nem árt ebbe a munkakapcsolatba bevonni az általános és középiskolás diákokat sem. Meghatározott időközökben a MÉH-alkalmazottaknak jó, ha ismeretterjesztő megbeszéléseket tartanak. A fiatalok azután a múzeumok részére átnézésre, félretett, „gyanús” tárgyakat ellenőrzésre múzeumba vihetik. Ha muzeális értékű anyagok kerülnek így közgyűjteményekbe, akkor illő, hogy a törvény megszabta jutalomban részesítsék a megmentőket.¹²

Ennek a nagyjelentőségű munkának csak igen kis területe, de lassan fél évtizedes hasznos tapasztalatok leszűrésére adott alkalmat az ún. muzeális hasznosanyag-gyűjtő pályázat, mellyel évről-évre sok, pusztulásra ítélt történeti érték kerül múzeumba. A budapesti és a vidéki múzeumok is egyre inkább becsülik és segítik, felhasználják a MÉH-Tröszt, a Magyar Úttörők Szövetsége és a Központi Múzeumi Igazgatóság évről évre meghirdetett, muzeális értékeket összegyűjtő, az ország úttörőcsapatai, úttörői részére kiírt pályázatot.

Az ismeretátadásnál igen hasznosak és fontosak a fiataloknál is a múzeumokkal való személyes élmények, találkozások. — egy-egy hely, esemény, vagy kutató, stb. jótékony hatása. Az iskolai munkát pl. igen jól kiegészíthetik a múzeumi-műemléki séták. Erre igen jó kezdeményezéseket találunk a baranyai, veszprémi és a Fejér megyei múzeumigazgatóságok munkájában. Külön meg kell emlékeznünk a Nógrádban tapasztalt, a romhányi történeti eseményeket a mai környezetben felidéző „élő történeti lecké”-ről, mely fiatalnak és idősebbeknek egyaránt maradandó élményt és életre szóló történeti tanulságot jelentett.¹³

Itt kell megemlékeznünk még a klubmozgalomról is, mely elsősorban az ifjúsághoz köthető. Napjainkban gyakori és közkedvelt közművelődési forma. Akad közöttük speciális, a múzeumi témákkal bővebben foglalkozó is.¹⁴ Itt a honismereti munkánál — melyről később még hosszabban értekezünk — magasabb szintű, és szinte már a tudományos aprómunka követelményeinek megfelelő munka is folyhat. Az ilyen klubok tagjai a későbbiek során azután már szinte kötelességüknek is érzik a részvételt a múzeumi és műemléki pályázatokon. (Számptalan értékes dolgozat készült e munka kapcsán néprajzból, helytörténetből, újkori történetből, ipari és mezőgazdasági, stb. témákból, melyek mind-mind a múzeumi adattárakat gyarapítják.) Megfelelő támogatással és segítséggel a klubtagok sorából kerülhet ki a múzeumok középkáder-utánpótlása.

Napjainkban gyakran találkozhatunk azzal, hogy milyen fontos feladat a művelődésben minél nagyobb szerephez, jelentőséghez juttatni a munkásokat.¹⁵ Nem azért, mintha eddig a munkások nem művelődtek volna, hanem, mert most jutottunk el odáig, amikor robbanásszerűen megnőtt az igény az általános, a politikai, a szakmai és a kulturális műveltség megszerzésére. Az üzemek, gyárak

dolgozói brigádokban alkotnak kisebb közösséget. A napi feladatok, a munka elvégzése mellett fokozottabban igénylik a nagyobb műveltséget, a magasabb kultúrát.

Fontos szerepe van az általános, a politikai és a szakmai műveltség gyarapításában a könyvnek. A könyv nemcsak a szervezett, hanem az autodidakta művelődési forma fontos kelléke.

Sajnos, szomorúan kell megállapítanunk, hogy a múzeumi könyvkiadás ezen a téren még sok kívánnivalót hagy maga után.¹⁶

Vizsgáljuk meg egy kicsit bővebben a kérdést.

A múzeumi kiadványok egy része szigorúan szakjellegű, ezért csak a szakmával mélyebben vagy felszínebben foglalkozó, de mindenféleképpen bizonyos előképzettséget kívánó embereknek nyújt hasznosat, felhasználhatót, maradandót. A múzeumi kiállításvezetők, leporellók vagy magas tudományos igényű, nehezen követhető gondolatmenettel és szakzsargonnal megírva készülnek, vagy alábecsülik az olvasót, és semmitmondó banalitásokkal veregetik válon a hozzá nem értőt. Messze van még az az idő (vagy talán már nem is, mert napról-napra jobban sürget és követel), amikor nem középiskolás fokon és szinten fognak a múzeumi kiadványok tanítani. (Itt meg kell még emlékeznünk egy objektíve gátló körülményről is. Nevezetesen a könyvkiadásunk technikai elmaradottságáról. Mert nem ritka az olyan eset, amikor a megyei évkönyvek több éves késéssel kerülhetnek csak a kutatók asztalára, a bennük megfogalmazott tudományos eredmények a megjelenéskor a legjobb esetben túlhaladottak, vagy már elavultak, a technikai kivitelük pedig messze elmarad a moderntől és a korszerűtől. A kiállításvezetőkéről, katalógusokról, leporellókról ne is beszéljünk. A bennük megírtakról följebb már ejtettünk néhány szót. Formájuk is korszerűtlen. Kevés van közöttük olyan, ami mindenféle közművelődési igényt kielégít, ami maradandó olvasmányélményt ad.)

A múzeumot látogató munkásság első benyomásait a kiállításon kapja. Ma már számos olyan modern, külső kivitelében is korszerű múzeumi kiállításunk van, amelyik fölkelte a tanulni, hozzáolvasni, továbbfejlődni vágyó figyelmét.¹⁷ Ha a múzeumok időben gondoskodnak róla, akkor kézbe veheti a katalógust, leporellót. Ha egy-két hetes késéssel kerül a nyomdába, vagy valami országos esemény (őszi vásár, választás, stb.) hátráltatta, akár a megjelenéssel egyidőben vihetik a zúzdába. S ha mégis megjelenik, sem formájában, sem szövegében nem segíti a kiállítások hangulata árasztotta érdeklődési kedvet.

Ezen a helyen kell megemlékezni a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága múzeumait, kiállításait ismertető, tetszetős formájú és minden igényt kielégítő füzetéről. Nagy példányszámban készülnek. Szövegükben, stílusukban nemcsak a mondanivalóhoz, hanem az olvasókhöz igazodnak. Formájuk is megfelelő: a hosszúkás füzet könnyen zsebre rakható. Amelyikhez kell, a végén rövid idegen nyelvű rezümé csatlakozik. Hasznos a füzetek végén elhelyezett térkép, amely a helyi ismerettel nem rendelkezőknek pontos segítséget jelent. A szerzők között olyan jó tollú szakembereket találunk, mint a korban ugyan még fiatal, de már nagy szakmai tekin-

téllyel rendelkező Kerényi Ferenc, vagy Szabó Béla, Miklós Róbert, stb. Látszik az igényes szerkesztés, a gondos kivitel. Egyedül a közzölt képek minősége nem a legjobb.

Az ilyen jellegű múzeumi kiadványok nyugodtan, bizalommal adhatók a munkások, a szocialista brigádok kezébe. Kedvcsinálónak, érdeklődést ajzónak elsőrangú.

Itt kell megemlékeznünk a múzeumi népszerű könyvekről. (Regények, leírások, ismertetések, stb.) Sajnos, nálunk még sem az írók, (már ti. a múzeumi írók) sem a közönség nem adta meg ezeknek az igazi rangját. Közrejátszhat az is, hogy az ilyen könyvek anyagi megbecsülése sem a legjobb. Közös erőfeszítéssel ezen a téren is előbbre lehet lépni, hiszen számos jó példáról van már eddig is tudomásunk.¹⁸

A brigádközösségekből kilépnek az egyének, hogy saját szintjüknek, érdeklődési körüknek megfelelő kiállításokon, rendezvényeken, vetélkedőkön, stb. találkozzanak. Ha a múzeumok megtalálják a helyes és arányos lehetőséget ezek kielégítésére, akkor ezek a „különutak” a brigád érdeklődését, művelődését, további útjait, mozgásait is segítik. Mert hiszen a reggeli vagy a tízórai mellett nemcsak a meccsémények, hanem a múzeumi rendezvények, kiadványok, könyvek is terítékre kerülhetnek.

Immár tizennégy esztendeje, hogy az Unesco kezdeményezésére minden esztendő októberében múzeumi hónapot rendezünk. A múzeumi hónapi rendezvénysorozat elsősorban a szakemberek megbecsülése, a muzeológusok munkájának elismerése. És azt is jelenti, hogy az igazi tudományos munka sohasem lehet öncélú. Olyan közérdek is, melyet közérthetően kell átadni a széles tömegeknek. És természetesen e tömegben belül a munkásoknak is. Ezért kell nagy örömmel fogadnunk azokat a kezdeményezéseket, amelyek ezen a téren országszerte sikert arattak. Több van közöttük olyan, amelyek nemcsak egy hónapra korlátozódnak.

Érdekes kezdeményezés a pécsiek „Szabadszombaton — Munkások a képtárban” c. 1975-ös rendezvénysorozata.¹⁹

A Janus Pannonius Múzeum és a Kulturális Rendezvények Irodája készítette a programot és ajánlotta a szocialista brigádoknak. Minden szombaton 10—12 óra között szakszerű és megfelelő szintű tárlatvezetést tartanak a pécsi Modern Magyar Képtárban. Céljuk ezzel az, hogy a szabad szombat jobb kihasználásában, valamint a munkások vizuális kultúrájának fejlesztésében közreműködjenek. Programjuk széleskörű és nagyon vonzó.²⁰

Mind a tanulóifjúság, mind a munkásság izlésnevelésében, múzeumi érdeklődésének felkeltésében jelentős szerepe van az ún. vándorkiállításoknak.

A múzeumi vándorkiállításoknak napjainkban kétféle közismert formája van. Az egyik, amikor egy múzeum gyűjteményanyagából egy másik múzeumban rendeznek időszaki kiállítást. A másik és a jobban közismert és elterjedtebb, amikor múzeumi témából, tablók és vitrinek segítségével olyan könnyen felállítható, illetve szétszerelhető, kisebb helyiségben is elférő, nagyobb őrzést nem igénylő kiállítást készítenek, ahol elsősorban fényképekkel, diafelvételekkel,

hű műtárgymásolatokkal, stb. demonstrálnak kisebb vagy nagyobb múzeumi témát.

Évek óta a Központi Múzeumi Igazgatóság készíti — elsősorban országos múzeumok által biztosított forgatókönyvek alapján — a legtöbb vándorkiállítást. Jelenlegi vándorkiállítási kerete, a fejlődési lehetőség és a kielégítendő igények korántsem elégséges abból az összegből, ami ehhez a feladathoz rendelkezésére áll. Újabban országos múzeumok²¹ és megyei múzeumi igazgatóságok²² is kísérleteznek olyan kiállítások elkészítésével, amelyek a fővároson és a megyén kívül is hűen demonstrálják egyrészt a múzeum munkáját, másrészt a témát is.

Ha az időszaki kiállításokat a fogadó szervek (múzeumok, iskolák, művelődési házak, üzemek, intézmények, stb.) az évi munkatervükben rögzített menetrend szerint pontosan megkapják, akkor helyben nagyon könnyű hozzá tervezni más komplex rendezvényeket. A fogadás programjába, a közművelődésnek nagyobb hasznára bekapcsolhatnak községi, városi, vagy járási intézményeket is. TIT, idegenforgalmi szervek, községi, városi tanácsok, járási hivatalok — különösen az építési és művelődési osztályok; klubok, irodalmi színpadok, szakszervezeti bizottságok, táncsoportok, stb.) Az ilyen komplex rendezvények kapcsán érezhetően nőtt a múzeumokban a látogatók száma.

Ugyancsak itt kell megemlékeznünk a múzeumi munkát is segítő honismereti mozgalomról. Mind az ifjúság, mind a felnőtt lakosság körében vannak hívei. Bár különböző társadalmi szervek (Népfront, TIT, stb.) bevonásával, szocialista szerződésekkel próbálták meg keretek között tartani, sok még a felszínes, sekélyes, sőt ingoványos része. Sok kihasználatlan lehetőség rejlik benne. Már az általános iskolákban is szervezik. Itt is fontos feladatokat oldhatnak meg a tanulókkal. (Helyi szokásokkal, helyi hagyományokkal, stb. foglalkozó honismereti-helytörténeti szakkörök). A szakkört irányító pedagógusok órákedvezményt kapnak, vagy túlóra díjban részesülnek, egyéb kedvezményekhez jutnak. A tanulókat toborzással, kirándulásokkal, jutalmakkal serkenthetik szorgalmas munkára.

Ahol jól működő honismereti szakkör van, ott megnő az érdeklődés a múzeumi rendezvények iránt. A honismereti szakköri tagok — felnőttek és fiatalok — lelkesedése, példája átragad először a szűkebb környezetre, majd később szélesebb körben is érezteti jótékony hatását. Legyen e helyen elég egy olyan példára hivatkozni, amely mielőbbi követőkre vár.

Az elmúlt év Múzeumi Hónapja során a Győri Xantus Múzeumban önálló kiállítást rendeztek egy szocialista brigád-honismereti szakkör gyűjteményének, mert megérdemelte a nyilvánosságot. A példájuk legalább tíz szocialista brigádot mozgósított hasonló kulturális vállalásra. A múzeumi kutatók segítségével, szakmájuknak és érdeklődésüknek megfelelő szellemi és tárgyi kutatást, gyűjtést végeznek. A győri Xantus Múzeum mecénálásának köszönhető ez az eredmény.²³

Általában a kulturális szervek együttműködése terén nagyon sok lehetőség kínálkozik a múzeumok közművelődési hatásfokának eme-

lésére. Mind a fiatalok, mind a munkásság hasznára válik az a közös rendezvénysorozat, amit a múzeum és a mozik együtt rendezhetnek.²⁴ A zalai példa: egyszerű, közérthető, sok embert érdeklő kiállításokat rendeztek a zalaegerszegi Ady Mozi előcsarnokában (pl. várostörténeti tárlat). A Múzeumi Hónap során a megyében, a mozikban múzeumi témájú filmeket és kisfilmeket forgalmaztak. Érdekesség, hogy nem ítélik el a zalaegerszegi skanzenben forgatott játékfilmeket sem. A múzeumi szervezet jó szervezéssel kivédte az ilyenkor szokásos átalakításokat, rendetlenséget, fejetlenséget. És ugyancsak jó szervezéssel az események propagandisztikus voltát állította az érdeklődés középpontjába. Mind érdekes és új lehetőség. Mi még eggyel meg is toldjuk:

Különösen a fiatalságban él nagyon a romantika utáni vágy. Külön-külön a múzeum is, és a mozi is ilyesféle igénykielégítésre vállalkozik. Ha összefognak, tudatra ható, jelentős sikereket érhetnek el. És rögtön ide kívánczik a könyvtárakkal, sőt a könyvesboltokkal való jobb kapcsolat.²⁵ Feltétlenül ki kell egészíteni a múzeumi rendezvényeket szemléltető könyv-bemutatókkal, el kell látni a múzeum-látogatókat könyvet ajánló bibliográfiákkal.

Egyáltalán: az Ünnepi Könyvnapra, az Ünnepi Könyvhétre partnerül lehetne hívni a múzeumot is. Végső soron még erre az alkalomra készített időszaki vagy vándorkiállítás is készíthető. (Pl. igen sok emberrel lehetne megismertetni ezzel a móddal a könyvnyomtatás történetét, a könyvkészítés módját, stb.) S mód nyílna arra is, hogy a muzeológusok, mint szerzők is találkozhatnak az olvasókkal.

A munkások közötti érdeklődés felkeltésére nagyon alkalmasak krónikairó és történetíró közösségek. Különösen a gyárak, üzemek, termelőszövetkezetek, állami gazdaságok stb. életére, hagyományaira, történetére vonatkozóan lehet így forrásértékű anyagok birtokába jutni. A múzeumi kutatókat csaknem minden esetben felkeresik segítségkérés céljából az egyéni kutatók és a közösségek is. Sok, csak elvben mérhető munka fekszik ezekben minden esetben. Ha célunknak megfelelően alakítjuk őket, irányítjuk munkájukat, — az eredmény is közös lesz, ám nagyobb volumenű.²⁶ Segítségükkel a múzeumi tudományok számára is ismeretlen, nehezen hozzáférhető, vagy lappangó, különösen újkori történeti, ipari és mezőgazdasági anyag gyűjthető! Esetleg az ilyen kutató-gyűjtő munka a tudományos érdeklődést is új utakra, új témák felé viheti. (Pl. Borsod és Komárom megyékben jó kezdeményezésekről tudunk, melyekkel a bányász hagyományokat gyűjtik és mentik, de példamutató lépések történtek az üzemek dokumentumainak megmentésére Bányában és Nógrádban is.)

A közösen végzett és jól mecénált múzeumi munkával és nemcsak financiálisan. Mert sokszor nem a pénz és a lelkesedés kevés, hanem a segítség! Munkával példát is adnak a kallódó értékek felderítésében, megmentésében, illetékes helyre (múzeumba) juttatásában. És nem utolsó sorban érzékeny csapást jelentenek az egyre jobban elharapódzó kultúrkinccs-kufárokra, külföldieknek dolgozó zuggyűjtőkre, nepperekre, felhajtókra, kis- és nagykereskedőkre.

A múzeumokkal ismerkedés egy gyáron, üzemen, termelőszövet-

kezeten belül olyan lelkes kis kollektívák kialakulását eredményezi, amelyekre nehéz esetekben, célfeladatok megoldásában legújabbkori és a mai életünket demonstráló kiállítások anyaggyűjtésében, rendszerezésében, archiválásában is lehet számítani.

Újszerű és jelentős, hogy az ifjú és a munkás múzeumbarátok közül megpróbálják egyes helyeken megoldani az önkéntes jellegű, idegenvezető utánpótlást. Egyes megyékben megtalálták a módját, hogy ésszerű szervezéssel és képzéssel főleg a fiatalok megkedveljék ezt a szép, hasznos és sokoldalúságot kívánó foglalkozást. (Heves, Vas megyék) Ezen a téren azonban jobb együttműködést kell kialakítani az egyre jobban szaporodó és pénzzel gazdagon ellátott utazási irodákkal, csoportokkal, szervekkel, intézményekkel, stb. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a megyei, a járási vagy a helyi KISZ-szervezetek, MHSZ szervezetek, Hazafias Népfront-bizottságok eddig még alig, vagy teljesen kihasználatlan segítő lehetőségeit.

A múzeumi közművelődési munka akkor lesz igazán hatékony, ha a muzeológusok a most megalakuló múzeumi Propaganda és Népművelési (nevelési, múzeumpedagógiai, stb.) csoportokkal szorosan együttműködve munkálják ki ismeretterjesztő tevékenységüket. Először feltétlenül javítani kell a belső információs rendszeren is. A következő lépésben közös érdek, hogy a muzeológus és a múzeumi népművelő azonos nyelven beszéljen, partner kell, hogy legyen nemcsak egymással, hanem a művelődési intézmények, szakszervezeti bizottságok, tanácsok, párt és KISZ-bizottságok stb. megfelelő szintű munkatársaival.

Ma már nagyon sok helyen²⁷ az újszerű feladatokhoz nemcsak tartalomban, hanem külső formában²⁸ is megpróbálnak alkalmazkodni. Nem ritka az országban. — Budapesten és vidéken egyaránt — a berendezett múzeumi klubhelyiség, a múzeumbarátoknak az olvasószoba, a múzeumban tartott iskolai órákhoz a minden korszerű technikai eszközzel felszerelt (vetítővel, magnóval, stb.) előadóterem, az újszerű módon és formában készített plakát, katalógus, leporelló, stb. Ezeknek megoldása sokszor nem is lehetőség és pénzügyi kérdés, hanem rugalmas ügyintézés, lelkiismeretes hozzáállás, az új és a korszerű keresése.

Befejezésül még egy gondolat: az újszerű kapcsolatokhoz feltétlenül szükséges az újszerű, az ún. tematikus kiállítások szorgalmazása. A Központi Múzeumi Igazgatóság jóképességű kiállításrendező csoportjai képesek arra, hogy a legbonyolultabb feladatokat is megoldják ezen a téren. Néhány olyan kiállítással büszkélkedhetünk,²⁹ amelyek a nagy külföldi „konkurencia” mellett is kivívta a nemzetközi múzeumi nevelési szervezet, az ICOM neves tagjainak őszinte elismerését. A múzeumi szakembereknek nem szabad visszariadni a kezdeményezésektől, nem kell félni az újszerűtől, a komplexitásra törekvéstől, ha új állandó vagy időszakos kiállítás forgatókönyvét készítik. Hogy minden, még a papírizú kiállítás is mobilis, izgalmas és korszerű lehet, arra legyen elég a salgótarjáni, a harmincéves fel szabadulási jubileumra készített kiállítás és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak a Budai Várpalotában megrendezett nagy komplexkiállítás sikerére, látogatottságára hivatkozni.

1. S. Nagy Katalin, Makara Péter, Manchin Róbert, Nagy Károly és Temesvári Judit felmérései. Lásd még hozzá Vitézy Iván: Kik járnak múzeumba c. cikke. Valóság 1975 március
2. Az MSZMP KB 1974 márciusi határozatából
3. David Lajosné: „Hogyan segítheti a múzeumi kiállítás az alsóbb tagozatos ok-tató-nevelők munkáját?” A „A Múzeum és Közönség” c. sorozat 2. kötetében.
4. Tandi Lajos: Korunk múzeuma, Délmagyarország. Szeged, 1974. október 24.
5. A Somogyi Néplapban pl. a megyében található kis múzeumokat, nevezetes műemlékeket, stb. mutatták be kis cikkekben, szép illusztrációkkal.
6. Ide sorolhatjuk a Népszabadság „Ismerd meg a múzeumokat” c. sorozatát, a Pesti Műsor múzeumi rovatának cikkeit, a Népszava híres felfedezőkről közölt életrajzos írásait, stb.
7. pl. a Pesti Műsor 1974. októberében négy múzeum rejtvényeit közölte, most pedig 1975-ben egy-egy hónapot szentel egy-egy országos múzeum, vidéki múzeumigazgatóság rejtvényeinek közlésére. Az értékes díjakat a múzeumok ajánlják fel a nyerteseknek.
8. „Tanítási Órák a győri Xantus János Múzeumban” „Múzeum és Közönség” c. sorozat 2. kötete.
Kurucz Istvánné: „Múzeumi órák szakmunkás tanulóknak” Népművelés. 1974. 5.
„A Mezőgazdasági Múzeum kiállításai és az általános iskolák biológia tantárgya.”
9. Budapesti Történeti Múzeum gondozásában: „Budapest helytörténete az iskolai oktatásban”
10. Előkészületben a „Múzeum és Közönség” c. sorozat 3. és 4. kötete és a napi-lapok cikkei: „Iskola a Múzeumban” Népszava 1974. október 11.
11. „Gyűjtemények kiállítása, nemes vetélkedő iskolák között — Nem a tantárgya-kat értékelik — Iskolamúzeumok Vásárhelyen. Csongrád megyei Hírlap 1974. szeptember 22.
12. Legutóbb Kisberről muzeális értékű könyvek kerültek közgyűjteménybe ilyen módon.
13. T. I.: „Történelmi lecke élő követítésben. Múzeumok új típusú közművelődési tevékenysége” Zalai Hírlap 1974. szeptember 15; — de abban az időben szinte valamennyi megyei lap közölte ezt az érdekes cikket.
14. Pl. Budapesten a Szépművészeti Múzeumban, a Mezőgazdasági Múzeumban és újabban az Iparművészeti Múzeumban is működik klub.
15. Honti Katalin: „A szocialista brigádok művelődésének fejlesztése” Csongrád megyei Hírlap, 1975. január 26.
Lásd még ehhez: „Fejlesszük a kultúra területén is a közösségi formákat. For-dítsunk különös gondot a munkásosztály tudásának gazdagítására, kultúrálódá-sára. Tovább kell fejleszteni az alkotóhelyek és az alkotóművészek kapcsolatait a munkásokkal, a kultúrát szerető, értő dolgozókkal.” — részlet a kongresszusi irányelvekből.
16. Draveczky Balázs: „Múzeum és a könyv” A Könyv, 1975. 1.
17. Pl. a Csongrádi Kubiksmúzeum, a Nagycenki Széchenyi Emlékmúzeum a Miskolci Hermann Ottó Múzeum „Ember és munka” c. kiállítása, — vagy a Budapesti Történeti Múzeum, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum új állandó kiállításai, — stb.
18. Az un. Hereditas sorozat, A magyar régészet regénye, Budapest 1968. Panoráma; Köszegi Frigyes: „Élet az őskorban” Budapest, 1971. Gondolat.
19. Erdemes idézni néhány havi programot:
1975. február 1.: Képelemzés: Pór Bertalan: Vágyódás a tiszta szerelemre című képe alapján. Egy kép egy korszakot mutat be a képzőművészet sajátos nyelvén.
1975. február 8.: A tájkép, csendélet és geometrikus művészet.
1975. február 15.: A kortárs művészet: Barcsay Jenő, Martyn Ferenc.
1975. február 22.: A szocialista művészet a két világháború között. Derkovits Gyula, Dési Huber István.
1975. március 1.: Pécsi művészek a Modern Magyar Képtárban. Gábor Jenő, Weininger Andor, Martyn Ferenc, Victor Vasarely, Keserű Ilona, Lantos Ferenc, Simon Béla, Kolbe Mihály, Bocz Gyula, Gyarmathy Tihamér.

1975. március 8.: lásd 1975. február 1-i előadást.
1975. március 15.: Szobrok a múzeumban. Kisplasztikák, plakettek. érmek.
1975. március 22.: Progresszív törekvések a század elején. A korszakot a Tanácsköztársaság művészetével zárjuk.
1975. április 12.: lásd 1975. március 1-i műsort.
1975. április 19.: lásd 1975. február 15-i műsort.
1975. április 26.: lásd 1975. február 22-i műsort
1975. május 3.: A fény szerelmese — Egy József
1975. május 10.: lásd 1975. március 15-i műsort.
1975. május 17.: A nagybányai festők képei.
1975. május 24.: A kortárs művészete.
1975. május 31.: A Modern Magyar Képtár gyűjteményének általános bemutatása. A XX. századi magyar festészet, szobrászat és éremművészet.
20. Ismereteink szerint — a Pécsi Naplóban közölt cikkek alapján közel 30 üzemi szocialista brigádjai érdeklődtek a kezdeményezés iránt. Lásd még hozzá a jelzett időben a Pécsi Napló értékelő publicisztikáit.
21. Természettudományi Múzeum, Öntödei Múzeum, Petőfi Irodalmi Múzeum, stb.
22. Hajdú megyei Múzeumok Igazgatósága, Szolnok megyei Múzeumok Igazgatósága, korábban 1970—1972 között: Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága.
23. Azóta több értékes anyag került a győri múzeumba. (Dr. Dávid Lajos megyei múzeumigazgató szíves szóbeli közlése.)
24. Németh József (megyei múzeumigazgató): „Elő lehetőség: a múzeum és a mozi együttműködéséről. „Zalai Filmmfgatás 1974/1.
26. lásd 16. sz.
26. Takács Éva: „Beszámoló a Kaposvári Húskombinát krónikáiról szakkörének munkájáról” Somogyi Honismereti Híradó 1975/1.
27. Pl. Szépművészeti Múzeum, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kaposvár, Székesfehérvár, Dunaújváros (múzeum-mozi) stb.
28. Budapesti Történeti Múzeum, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, stb.
29. Győri Xantus Múzeum, Budapesti Történeti Múzeum, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum.

A Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum történeti dokumentációs gyűjteménye és adattári anyaga

A Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum létrejötté (1959) óta feladatának tekinti a munkásmozgalom megyei vonatkozású dokumentációinak, írott emlékeinek gyűjtését, őrzését, hasznosítását a múzeumi közművelődésben való felhasználását. Ez utóbbi különösen aktuális most, amikor készülünk az új állandó kiállításunk anyagának összegyűjtésére, rendszerezésére, s más történelmi emlékekkel, tárgyakkal való bemutatására.

Igen izgalmas annak dokumentálása, hogyan jöttek létre, alakultak az osztályviszonyok, miképpen indult meg az ipari munkásság tömegeinek érett munkásosztállyá szerveződése, hogyan teremtődött meg az osztályadalmi célokért, érdekekért is harcolni tudó munkásosztály. Nem kevésbé érdektelen — a múzeum jellegéből adódóan — annak felkutatása, hogy hogyan alakultak a kezdeti szakaszban a munkás- és parasztmozgalmak, a munkásosztály és a dolgozó tömegek forradalmi mozgalmi.

Alapvető a folyamat bemutatása mellett a kiemelkedő események, osztályharcos megmozdulások vizsgálata, tartalmuk, politikai célkitűzések, tudatosságuk, forradalmiságuk bizonyítása eredeti történeti dokumentációs anyaggal. E területen elengedhetetlen a munkáshagyományok, munkásemlékek írott forrásainak felkutatása és dokumentumként való felhasználása. Hasonló jelentőséggel bír a munkásmozgalom legális szervezeteinek, az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának, a féllegális munkásszervezeteknek, a kultur- és sportegyesületeknek emlékéanyaga. Fontos a fehérterrornak a munkásszervezetek üldözése írásos emlékéanyagának, az internálások időszakából fennmaradt börtönemlékeknek, leveleknek, naplónak a felderítése; az ellenállási mozgalmak — fegyveres és fegyvertelen — írott, nyomtatott és képelemlekeinek gyűjtése, azonosítása, rendszerezése, őrzése és felhasználása.

A legújabb kor legfőbb politikai tényezője a munkásmozgalom. A legújabb korról és a munkásmozgalomról, annak történetéről foglalkozó múzeológia eszköz a szocializmus propagálására, a

marxista történelem-szemlélet terjesztésére, a szocialista hazafiság, a proletár internacionalizmus eszméjének erősítésére, tudatosítására. A forradalmi hagyományok feltárásával, közkinccsé tételével segítjük a marxizmus-leninizmus eszmei térhódítását.

A legújabb kor történetének tanulmányozása, feltárása, valamint múzeumi bemutatása és hasznosítása szempontjából nagyfontosságúak a dokumentációs gyűjtemények. Jelentőségük gyakran nagyobb a muzeológia többi szakágainál, mert e korszakban a dokumentációs (írott- és fényképes) anyagok jelentős része tárgyi, vagy annál nagyobb értékű.

A Munkásmozgalmi Múzeum történeti dokumentációs anyaga számszerűségében és tartalmában is jelentős.

	1970 db	1974 db
A teljes gyűjtemény	2497	6065
ebből dokumentum, igazolvány	—	3143
röpirat, röplap	—	327
plakát	—	517
fénykép	—	2078
(1970-ig a gyűjteménycsoportok nem voltak elkülönítve.)		

Ezen kívül számos aprónyomtatvány egészíti ki gyűjteményünket.

A *dokumentumok iratanyaga* — a megyei vonatkozásokon belül is — elsősorban forradalmi, munkásmozgalmi jellegű, másodsorban kapcsolódik a megye ipartörténeti, tárgyi gyűjteményéhez, kiegészíti vagy ismerteti azt. Egy kis része beilleszkedik a megye köztörténetébe, mint illusztráció.

A forradalmakkal, a munkásmozgalommal, vagy munkáséletmóddal foglalkozó iratok között is megemlítendőek az 1919 előtti és utáni (1945-ig) munkásfelvételi kérelmek, az őszirózsás forradalom nemzetőrségének állományára vonatkozó feljegyzések, jelentések, a Horthy-korszakbeli inségmunka iratai, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, majd később a Szociáldemokrata Párt tevékenységére vonatkozó iratok, a bányász-, a vas- és fém munkás, az építőmunkás és üvegipari munkás szakszervezeteire, valamint a keresztényszocialista szakszervezetek tevékenységére vonatkozó dokumentumok; bérmozgalmak, sztrájkok s ennek retorziójára készített iratok, internálásról, rendőri felügyelet alá helyezésről szóló hivatalos okmányok. Számos irat foglalkozik május 1 megünneplésének szabályozásával, munkásgyűlések betiltásával a Horthy-korszakban.

A múzeum dokumentumgyűjteményének igen becses példányai azok a vádindítványok és vádiratok, melyeket a megye kommunisztáinak letartóztatása alkalmával kiadtak. Így pl. vádindítvány a mizserfai és a nemti bányászok ellen 1920-ból; vádirat 41 kommunista, köztük 9 Nógrád megyei ellen 1929-ből. E vádirat alapvető indokolása, hogy 1928–29-ben újból megszervezték a Kommunisták Magyarországi Pártját. Kiépítették és vezették s általában „A moszkvai III. (kommunista) Internationale rendelkezésére álló — és

ennek alávetett egyéneknek s csoportosulásoknak toborzását és tömörítését végezték, s mindezzel az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére, különösen pedig a munkásosztály ún. proletárelcsapatának kizárólagos uralma erőszakos létesítésére irányuló mozgalmat és szervezkedést kezdeményeztek és vezettek". A vádirat mintegy harminc oldalon tárgyalja, hogy kik jöttek haza külföldről, itthon kikkel vették fel a kapcsolatot, hogyan s kikkel szervezték meg a pártot és a Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetségét, a Kommunista és az Ifjú Proletár című lapok kiadását. A vádirat szerint a Nógrád megyeiek a párt szervezésén túl terjesztették az illegális lapokat, szervezték a KIMSZ-t és a leventeellenes mozgalmat. S mindez titkos aknamunka, Moszkvából irányított szervezkedés. „A III. Internationale magyarországi sektiója, mint államellenes alakulat, illetve párt itt tényleg fennáll és létezik”. — ismeri el a vádirat.

A következő vádiratot 1931-ben adták ki 19, köztük 18 Nógrád megyei lakos ellen, kommunista szervezkedés miatt.

Majd az 1932-ben kelt vádirat 48 Nógrád megyei kommunista érzelmű egyén ellen szól, akik „... az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására, megsemmisítésére, különösen a proletár néven ismert társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló mozgalmat kezdeményeztek és vezettek.” A gyanúsítottaknál nagyszámban foglaltak le Társadalmi Szemlét és más illegális kommunista sajtóterméket, többek között a Kommunista című lapot is. A vádiratból kiderül az is, hogy nemcsak szervezkedésről volt szó a kommunista sejtekben, hanem elméleti munkáról, oktatásról is.

Iratanyagunk között találjuk az endrefalvi római katolikus plébánosnak a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Igazgatóságához írott levelét is (1933), amelyben figyelmezteti a címzettet, hogy az állam, az egyház és a Kőszénbánya Rt. érdeke is, hogy a „kommunizmus gyökeret ne verjen a munkásai közt”.

A felszabadulás után keltezett iratanyagaink között megtalálhatjuk a földbirtokok elkobzására, a földigénylő bizottságok alakulására és működésére vonatkozó dokumentumokat, valamint birtokleveleket; jegyzőkönyveket a nemzeti és az üzemi bizottságok választásáról, az igazoló bizottságok tevékenységéről, a falujárásról. Élelmiszerjegyek is találhatók gyűjteményünkben.

Ritka és páratlan azoknak a dokumentumoknak a száma, amelyek a Magyar Kommunista Párt 1945—1948 közötti tevékenységére vonatkoznak. Így pl. csak egy-egy példányban áll rendelkezésünkre a Magyar Kommunista Párt 1946, 1947, 1948. évi megyei konferenciájára szóló meghívó, vagy az MKP 1948-as IV. kongresszusára szóló küldöttigazolvány. Néhány levél Rákosi Mátyástól, Révai Józseftől és Gerő Ernőtől a salgótarjáni MKP alapszervezetekhez.

Dokumentumaink között csaknem teljes az 1950—1973 közötti tanácskati és országgyűlési képviselői választások szavazócéduláinak gyűjteménye, melyet választói névjegyzék és választói megbírólevél egészít ki.

Ezekén kívül számos oklevél, oklevélmásolat, gyászjelentés, névjegy (köztük Mikszáth Kálmán és Mikulik József) és a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat üzleti jelentése és zárszámadása (1877—1879) kapott helyet gyűjteményünkben.

Az *igazolványok* igen széles skálája áll rendelkezésünkre. Cseléd-könyvek, munkásigazolványok, munkakönyvek a századforduló tájáról; zsoldkönyvek az első világháború idejéből; magazinok könyv és Hangyaszövetkezeti Tagsági Könyv; szakszervezeti könyvek a századfordulótól napjainkig (bányász-, vasas-, építő-, üveges); a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szociáldemokrata Párt tagsági könyvei, a Salgótarján Szociáldemokrata Dalkör igazolványa (1929), leveleigazolvány, a Magyar Parasztszövetség, a Salgótarjáni Balassa Bálint Társaság igazolványa, a Magyar Élet Pártja, a Magyar Vadászok Országos Szövetségének tagsági könyve, mint a Horthy-korszak szervezeteinek igazolványai. A II. világháború idejéből hadiüzemi igazolványokkal rendelkezünk.

A felszabadulást követő időszak — főleg 1945—1948 — csaknem minden jelentős igazolványának egy, vagy több példánya megtalálható történeti dokumentációs gyűjteményünkben. Ritkaságsszámba menő a Magyar Kommunista Párt Ideiglenes Tagsági Könyve s a végleges tagsági könyve, az MKP Pártmunkás Igazolványa és Rendező Gárda igazolványa; a Szociáldemokrata Párt Salgótarjáni és Vidéke szervezetének szervezőbizalmi igazolványa. Az MKP-n és SZDP-n kívül rendelkezünk a Nemzeti Parasztpárt tagsági könyvével is.

A megyében működött ifjúsági szervezetek tagsági igazolványait nem sikerült még teljes mértékben felderíteni és múzeumunkban elhelyezni. Van igazolványunk a Szakszervezeti Ifjúsági és Tanonc mozgalomból, a Dolgozó Ifjúság Szövetségéből, a Független Kisgazdapárt Ifjúsági Szervezetének Országos Szövetségéből, a Magyar Úttörők Szövetségéből, de hiányzik a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, az Egyesült Parasztfjúság Országos Szövetsége, a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom tagsági könyve, valamint a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége tagsági igazolványa.

S a széles skálát bizonyítandó van beadási könyvünk, közmunka igazolványunk, MNDSZ, MSZT, Magyar Vöröskereszt, Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége, Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége, Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége, Magyar Dolgozók Pártja, tanácstag, élmunkás, Bányász Sportkör és MHK igazolványunk.

Eddigi kutatásaink hiábavalónak bizonyultak arravonatkozóan, hogy a salgótarjáni iparmedencében 1925—1927 közötti időben a mintegy 80 tagot számláló és kb. 1000 szimpatizánst vonzó Magyarországi Szocialista Munkáspárt (a KMP fedőszerve) helyi szervezeteiből, annak tagjaitól tagsági igazolványt szerezzünk. Valószínűnek tartjuk, hogy a kommunisták és szimpatizánsok a rendőri, csendőri atrocitásoktól tartva elásták ezeket illegális röpirataikkal, röplapjaikkal, kiadványaikkal együtt s az idők folyamán tönkrementek.

A röpiratok, rölapok gyűjteménye — bár számszerűségében nem nagy, de tartalmában igen gazdag és értékes.

Legjelentősebb az 53 db-ból álló tanácsköztársasági röpirat- és rölap-anyag, amely az élet minden területét felölelve a társadalom minden rétegét érintve szól olvasóihoz. Igaz, hogy ez országos anyag, szinte valamennyit a Közoktatásügyi Népbiztosság, vagy a Szocialista—Kommunista Munkások Magyarországi Pártja adta ki. Arról nincs tudomásunk, hogy a vármegyei direktórium, vagy a párt helyi szervei röpiratokon, rölapokon keresztül tájékoztatták volna a lakosságot, vagy ilyen formában felhívással fordultak volna a megye dolgozóihoz. (A tanácsköztársasági megyei plakátgyűjtemény a balassagyarmati Palóc Múzeumban szinte teljes.)

A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság röpiratain kívül a KMP, a KIMSZ és az MSZMP kiadványai jelentősek, melyek között megyei röpirat is található. A KMP országos felhívásai egyaránt szólnak a munkásokhoz, parasztokhoz, fiatalokhoz, nőkhoz. Felszólítanak május 1 megünneplésére (1930, 1942), megemlékeznek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 12. évfordulójáról, visszatekintenek a Magyar Tanácsköztársaságra (1932). A KMP röpirataiban felemeli a szavát a német fasizmus ellen is.

A Kommunisták Magyarországi Pártja és a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetsége számtalan közös felhívást bocsátott ki az 1930-as budapesti éhségfelvonulással kapcsolatosan s szólt a munkanélküliekhez 1931-ben a világgazdasági válság derekán.

A KMP és a KIMSZ salgótarjáni kerületi bizottsága is sokszorosított röpiraton szól Salgótarján proletárjaihoz s hirdeti a május 1-i politikai sztrájkot. „Álljon meg minden üzem. Ne lendüljön csákvány, ne dolgozzon senki!” (1930).

Ezt megelőzően a tarjáni medence aknaközi bizottsága fordult felhívással a bányászokhoz (1929).

A KIMSZ önállóan is bocsátott ki röpiratokat, melyeket a tanoncokhoz, a munkásifjakhoz, a levontékhez, az újoncokhoz, a katonákhoz, az egyetemistákhoz, a szegény diákokhoz kívánt eljuttatni. De felhívást bocsátott ki a KIMSZ május 1. megünneplésére is. A KMP Országos Nőszervező Bizottsága felhívást intézett a munkásnőkhöz, parasztasszonyokhoz a Nemzetközi Nőnap alkalmából.

A Békepárt (lényegében a KMP) 1943-as röpiratai a nemzeti ellenállás megszervezésére, a nemzeti kormány megteremtésére, az ellenállás megszervezésére, a nemzeti kormány megteremtésére hívnak fel. Követelik az azonnali békekötést s harcra mozgósítanak a hitlerizmus ellen. Az 1944 áprilisi röpirat a német megszállók elleni harcra mozgósít, felhívja a munkásokat, hogy álljanak a nemzeti ellenállás élére s a nemzet egyesüljön a Magyar Frontban.

Ugyancsak jelentős röpiratanyaggal rendelkezünk a Magyarországi Szocialista Munkaspárt tevékenységének idejéből (1925—1927). Az MSZMP felhívással fordult a szervezett és a szerveetlen munkásokhoz, bányászokhoz, parasztokhoz, munkásasszonyokhoz, munkanélküliekhez. Nyílt levelet intézett a szakszervezetekhez, az

MSZDP-hez. 1926-os röpirataiban tüntetésre, választásra szólított fel. Felhívott május 1. méltó megünneplésére. Az MSZMP a röpiratokat, röpcédulákat szócsövül használta a KMP politikájának legális úton való közvetítésére. Az MSZMP röpiratai a munkásmozgalmat érintő számos alapvető kérdéssel foglalkoztak pl. szakszervezeti egység, egységfront a szociáldemokrata párttal, a háborúra való készülődés ellen, a népek önrendelkezéséért, a népgyűlések betöltése ellen stb. A röpiratok harcba szólítottak a mindennapi és távolabbi célokért. Az MSZMP röpirataiból, rölapjaiból 26 db. található gyűjteményünkben.

Jelentősek a különböző baloldali mozgalmak és szervezetek által kiadott röpiratok: a magyarországi forradalmi szocialisták felhívása 1918 május 1-nek megünneplésére; a Meggyőződéses Szocialisták röpirata 1926-ból; a Kizárt Építőmunkásság Vezetőségének röpirata 1926-ban az építőmunkásság helyzetéről; a Magyarországi Vörös Segély röpirata (1932) az antifasiszták kiszabadításáért emeli fel szavát; az Antifasiszta Egységfront Magyarországi Előkészítő Bizottságának 1933-ban kiadott röpirata, mely a fasisztaellenes egységfront létrehozását sürgeti és hangsúlyozza, hogy május 1. megünneplését a fasiszta terror, a tőkés támadás és az imperialista háború elleni harc jegyében készítsék elő. szervezzék meg; az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék felhívása a fasiszta ellenes egységfront létrehozására; a Szovjetunióban élt magyar írók 1942-es felhívásukban meghatározzák a magyarok helyét a háborúban. „Fordítsátok meg a fegyvereket, ez az egyetlen nagy kötelesség”. — írják: MSZDP néhány röpirata 1919 és 1932-ből; a demokratikus pártok kiáltványa a magyar nemzethez 1944; a Magyar Front felhívása a magyar néphez. A szovjet hadsereg magyar földre lépett (1944); 1944 szeptember 12-én adta hírül egy röpirat, hogy megalakult a Magyar Kommunista Párt. A röpirat visszaemlékezik a kommunista párt addigi tevékenységére s felhív a németek elleni harcra, tüntetésre, sztrájkra, szabotázsra, fegyveres felkelésre.

A Magyar Kommunista Párt a felszabadulást követően számtalan röpiratban szólott a magyar néphez, a munkásosztályhoz, a bányászokhoz, a szegény parasztokhoz. Mozgósított a romeltakarításra, a reakció elleni harcra, a nemzeti hadsereg megteremtésére. Az 1945-ös választási felhívása hirdeti a „Kenyeret, jó pénzt, rendet!” Kenyeret a dolgozóknak, jó pénzt a népnek, rendet az országban. A 3 éves terv fő célkitűzéseit is röpiratban ismerteti.

E fentiekén kívül jelentősek még a Magyar Szocialista Munkáspárt — megyei és járási — helyi szerveinek az 1956-os ellenforradalom idején kiadott röpiratai, s a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását hírüladó felhívás a magyar néphez, szintén 1956-ból.

A múzeum történeti dokumentációs *plakátgyűjteménye* 517 darabból áll. Ebből a legjelentősebb együttest, mint történeti értékkel bírót a Magyar Tanácsköztársaság 31 db-os egységét tartjuk számon. Ezek között található a Forradalmi Kormányzótanács I. sz. rendelete, a földművesekhez, a Vörös Hadsereghez szóló, a Tanácsköztársaság védelmére felhívó, a Vörös Hadsereg diadalmas útját

hirdető felirat. Szólnak továbbá arról, hogy minden gyárnak legyen munkászászlóalja, hogy a „mi harcunk a világforradalom harca”; rendre, munkára hívja fel a proletárokat stb.

A Horthy-korszakból nem rendelkezünk plakáttal, nagyméretű feliratokkal. A felszabadulás s az azt követő időből gyűjteményünkben van, — mint országos anyag — az Ideiglenes Nemzeti Kormány kiáltványa és felhívása, a Magyar Függetlenségi Front kiáltványa, az MKP plakátjai a földért, a választások sikeréért, a nyilasok elleni harcra szólító felirat. Rendelkezünk a Vörös Hadsereg parancsnokságának felhívásával, melyet a felszabadított magyar lakossághoz intézett s a Szociáldemokrata Párt hasonló jellegű felhívásával szintén 1945-ből. A demokratikus pártok közül még a Nemzeti Parasztpárt 1945-ös plakátja érdemel említést. A két munkáspárt (MKP—SZDP) egyesülési kongresszusát, az MDP programnyilatkozatát és Szervezeti Szabályzatát ismertető feliratok; a Magyar Függetlenségi Népfront választási nagygyűlését hirdető 1949-es, a Magyar Függetlenségi Népfront programját ismertető 1950-es s az MSZMP 1956-os felhívásai emelhetők ki gyűjteményünkéből.

E fenti országos anyagon kívül jelentős a helyi plakátok együttese, melyeket 1957-től, kronológikusan, témánként és helységenként rendszereztünk. Plakátjaink témaköre kapcsolatos felszabadulásunk évfordulóival, május 1-ével, augusztus 20-ával, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulóinak helyi ünnepeivel; béketalálkozók, bányász- és építőnapok; tanácstagai és országgyűlési választási plakátok, névjegyzékek; nemzeti napok, ifjúsági napok, ifjúsági találkozók (DISZ, KISZ, úttörő); megyei képzőművészeti-, tavaszi tárlatok, Múzeumi és Műemléki Hónap, Kiállítás irodalmi plakát-újság, az Acélgyári Olvasó Egylet műkedvelő estjei (1930-as évek) stb.

A 2078 db-ból álló *fényképgyűjteményünket* a közelmúltban hoztuk létre. A szelektálásnál, a rendszerezésnél olyan csoportokat alakítottunk ki, melyek sajátos körülményeink között a gyűjtemény nagyságának megfelelően a legjobban hasznosíthatók. Így alakítottuk ki az arcképek (országos és helyi), a csoportképek, a bányászat, a Salgótarjáni Kohászati Üzemek, az Üvegipari Művek, a Lampart ZIM Salgótarjáni Gyára, egyéb üzemek, Salgótarján városképek (régii és új), a megye egyéb települései; mezőgazdaság, kereskedelem, szolgáltatás, művelődés, sport, emlékművek, szobrok, műemlékek, népviselet, egészségügy, mozgalmi képek (Salgótarján, Balassagyarmat, Nagybátony, Karancsberény, Kisterenye, Mátranovák) csoportját.

Fényképgyűjteményünk — bár rohamosan szaporodik — igen sok gondot okoz. A fényképek begyűjtése, a gyűjteménygyarapítás könnyebb oldala a feladatnak, de a beazonosítás (személy, hely, kor meghatározása) már problémát jelent. Sokszor egész kollektíva sem tudja pl. pontosan megmondani, hogy egy május 1-i felvonulást ábrázoló kép pontosan melyik évben készült. Vagy pl. A Horthy-korszakban működött munkásművészeti csoportokat hol, milyen alkalomból fényképezték le. Ezért fordulhat elő, hogy bár gyűjtött

anyagunk jelenleg is többszáz darabra tehető, a beazonosítás hiánya miatt nem kerülhetett leltározással a gyűjteménybe.

Létrehoztuk *képeslapgyűjteményünk* törzsanyagát is. A jelenleg 429 darabból álló együttesnek kb. fele az új és régi Salgótarján, valamint a megye egyéb településeinek látképét, egyes épületeit őrzi az utókor számára.

A *sajtóanyag* nem tartozik szorosan a történeti dokumentáció fogalomkörébe, mégis itt kell az ezzel kapcsolatos problémákat megemlíteni. Tesszük ezt azért, mert egyes ujságok napi-, vagy hetilapok éppen hiányuk, ritka előfordulásuk, vagy kevés példányszámuk miatt a helytörténeti dokumentáció erejével bírnak s értékük a helytörténet és a munkásmozgalomtörténet szempontjából igen nagy.

Mint helytörténeti és munkásmozgalomtörténeti forrásanyagunk — a megyei sajtó — 1945—1954 között megjelent példányai csak elenyésző számban találhatók gyűjteményünkben. Az 1945-ben, az MKP lapjaként Salgótarjánban megjelent Munkás című demokratikus hetilapból (1945. febr. 24-től 1945. dec. 1-ig minden héten szombaton jelent meg) csak 8 szám, az 1945—47-ben megjelent Munkás Szó című hetilapból (1945. dec. 15-től 1947 június 27-ig minden héten szombaton jelent meg) csak 37 szám, az 1947-ben Nógrádi Ujság (a Munkás Szó utóda) címmel (1947. aug. 3-tól 1947 végéig hetenként) megjelent lapból csak 7 szám, a Szabad Nógrád című lapból 1949-ből 1 szám, ugyanezen lap 1950-es évéből csak 6 szám, az 1952-es évből 1 szám áll rendelkezésünkre. Teljesen hiányzik a Szabad Nógrád 1948. 1951. és 1953. évi példányai.

A Balassagyarmaton megjelent Nógrádmegye 1947-es évéből 7 db áll rendelkezésünkre. S szintén a volt megyeszékhelyen megjelent Nógrádi Hírek c. szociáldemokrata politikai hetilapból (1947) is csak 1 darabot sikerült a múzeum gyűjteményébe megszerezni.

Hiányzik továbbá, mint helyi üzemi lap a Tarjáni Acél 1957-es évének összes száma.

Az országos lapok 1945—1948 között megjelent számai szinte teljesen hiányoznak. A Szabad Nép 1945-ben megjelent számaiból 2 db, az 1946-os számaiból 1 db, az 1947-es számaiból 5 db van csak gyűjteményünkben. Az 1948-as év is hiányos.

A Népszava 1945—1948 között megjelent számaiból csak 1 db, 1946-os lapunk van.

Örvendetes viszont, hogy a Tanácsköztársaság című lapból (1919) 18 db, s a Vörös Ujságból (1919) 4 db eredeti példány van birtokunkban.

Meg kell még említeni a Bányamunkás című szakszervezeti lapot, melynek 1918, 1924, 1927, 1929, 1930, 1932 éveiből egy-egy szám dokumentum gyűjteményünk részanyagát képezi.

Az archív-sajtó egy részének hiányát mikrofilmmel és ujságfotóval pótoltuk. Mikrofilm készült a Népszava, a Bányamunkás, a Vörös Ujság, a Nógrádi Vörös Ujság és a Nógrádi Népszava 1918—1919-es számairól, valamint a Népszava 1903—1918-ig megjelent számainak Nógrád megyei vonatkozású cikkeket közlő oldalairól. A

mikrofilmeket a múzeum írott segédgyűjtemény(e)i anyagában, az adattárban helyeztük el.

Ujságfotók készültek eredeti nagyságban 1919—1944 közötti időszakot felölelve azon országos lapok oldalairól, melyek Nógrád megyére, a megye munkásságára, munkásmozgalmára, vagy a munkásság életmódjára vonatkozó cikkeket közöltek.

Ujságfotó készült

a Népszavából	29 oldal
a Bányamunkásból	100 oldal
az Építőmunkásból	22 oldal
az Üveg munkásból	13 oldal
a Vas- és Fémmunkások Lapjából	11 oldal
a Szakszervezeti Értesítőből	13 oldal

Ezekon kívül kisméretű ujságfotó készült a Nógrádi Hírek, a Nógrádvármegye, Pásztó és Vidéke, valamint Salgótarján és Vidéke című helyi lapok egy-egy oldalairól. Az ujságfotók szintén az Adattárban nyertek elhelyezést.

Adattári anyagunk, mint írott segédgyűjtemény 1799 tételből áll, (1959—1970-ig 940 db) összesen 39.186 oldal terjedelemben. E segédgyűjtemény kb egynegyedét a kisebb-nagyobb (1—90 oldalig) terjedelmű életrajzok, életrajzi visszaemlékezések teszik ki. A múzeum e gyűjteményével az elmúlt évekig foglalkozó múzeológusai — feljegyezni, ami még feljegyezhető jelszóval — röviden — egy-két oldal terjedelemben örökítették meg a jövőnek megyénk munkásmozgalmában szerepet játszó veteránok élettörténetét. 1973-tól évenként 2—4 „hétköznapi” forradalmár életét írjuk le részletesen beleépítve a munkáséletmódot (a gyermekkort, a munkássá válást stb.). A tudatosan kiválasztott személyek 1945-ös párttagok, vagy a Szocialista Hazáért Érdemrend tulajdonosai. Az így írott életrajzok 30—40 oldal terjedelműek s tartalmilag gazdagabbak, mert nemcsak a pusztá tények távirati stílusban való felsorolása adja az illető életútját, hanem a mélyebb okok szélesebb értelmezést, általánosításra lehetőséget, módot adnak.

A nagy terjedelmű adattári segédgyűjteményünk életrajzon, visszaemlékezésen kívüli része — mintegy háromnegyed rész — igen széles témakört ölel fel. Ezen belül is leggazdagabb a Nógrád megye és Salgótarján történetéhez szorosan kapcsolódó résztanulmányok, adatok, adalékok együttese. Ezek a feldolgozások felölelik a megye, vagy Salgótarján gazdasági, társadalmi, politikai kulturális és szociális fejlődését a honfoglalástól napjainkig, sokoldalúan tárgyalják egy-egy részterület helyzetét igen sok forrásanyagot feldolgozva.

Örvendetesen szaporodott a község-, üzem-, és termelőszövetkezet történetek száma s a tanulmányok történeti hűsége alig hagy kívánnivalót maga után.

Hasonló az iskola és úttörőcsapatok története írásának helyzete. E fenti történetek írásának fellendülését nagyban elősegítette és elősegíti napjainkban is az évenként kiírásra kerülő helytörténeti pályázat.

Megkezdtük a szakszervezetek Nógrád megyei szervezeteinek történetét tárgyaló tanulmányok készítését is.

Számos feldolgozás, adalék tárgyalja a megyében a nagybirtokok elkobzását, a földosztást, a termelőszövetkezetek szervezését.

Jónéhány dolgozat és adat foglalkozik a Magyar Tanácsköztársaság gazdasági-, társadalmi-, politikai-, kulturális és szociális vívmányaival; a szocialista demokrácia, az üzemi demokrácia ipari üzemenben és termelőszövetkezetben való érvényesülésével; a szocialista brigádmozgalommal. Feljegyzések sokasága ismerteti meg a bányász élettel, szokásokkal, hiedelmekkel, viselettel, szakszavakkal stb., általában a munkáseletmóddal kapcsolatos témákkal, de ezek tudományos értéke, felhasználhatósága nem éri el a kívánt mértéket.

A munkásmozgalom kiemelkedő Nógrád megyei eseményeinek leírásai előkelő helyet kaptak gyűjteményünkben.

Adattári gyűjteményünk bármennyire terjedelmes és sokrétű, feltehető néhány fehér folt is. Nincs az adattárban a munkásság osztályra szerveződését dokumentáló tanulmány, dolgozat, feldolgozás. Nincs még tanulmányunk, vagy dolgozatunk az ifjúsági mozgalomról sem megyei összesítésben, sem helyi adalékként. Ugyancsak hiányzik a nőmozgalom felszabadulás előtti és utáni történeti feldolgozása. Hasznos lenne a különböző legális és féllegális munkás-, kultúr- és sportegyesületek felszabadulás előtti tevékenységének feltárása s a levante egyesületek életének leírása is. Tekintettel Nógrád megye, de különösen a salgótarjáni iparmedence harcos forradalmi múltjára, a Horthy-korszakban működött 17 illegális kommunista sejt tevékenységére, izgalmas volna felkutatni azon apró, de a konspiráció érdekében hasznos és szükséges momentumokat, ahogyan a kommunisták érintkeztek (jelszó, ismertetőjel, találkahely, összekötők stb.), s a kommunista mozgalom vezetőinek letartóztatását előmozdító spiclik, besúgók, renegátok sorsát. Nem volna haszontalan olyan jellegű feldolgozás készítése sem, amely a bejáró dolgozók gondolkodásmódjának változásait, életüknek városiasodását, a bejáró dolgozók törzsgárdává válásának folyamatát mutatná be. E fehér foltok jelzésével koránt sem törekedtünk teljességre. Ezek csak felvetések s további gondolkodásra, tetterre készítő jelzések.

A Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum történeti dokumentációs gyűjteménye és adattári segédgyűjteménye meglehetősen vegyes képet mutat. A 15 éves múzeum írott gyűjteménye nem lehet teljes a múltat illetően, hiszen hagyományai sem voltak a legújabb kor és a munkásmozgalom története írásos és képemlékeinek feltárásával, gyűjtésével való foglalkozásnak, ellentétben a régészettel és a néprajzzal, melyek sok évtizedes múltra tekintenek vissza. Most és a jövőben kell pótolni — amíg lehet — azokat a hiányokat, kitölteni azokat a hézagokat, melyek az írott történelmi emlékek — haladó és retrográd — hagyományának gyűjtésében jelentkeznek. A megye forradalmi munkásmozgalmának jellegéből adódóan történeti dokumentációs anyagunkban dominál az ezt feltáró, bizonyító, hitelesítő anyag. Hasznos lenne azonban begyűjteni

a forradalmi munkásmozgalom ellen ható, a mozgalom egységét megbontó, dezorganizáló erők tevékenységét bemutató írásos anyagot is.

Biztató, hogy az alapvető törzsanyag már rendelkezésünkre áll, felmértük gyűjteményünk helyzetét, állapotát, tartalmát, terjedelmét s ismerjük írott és képelemeinek értékét, használhatóságát. Elemzéseinek során megállapítottuk, hogy a történeti dokumentációs írott anyagunk egy jelentős része nem kötődik Nógrád megyéhez, nem helytörténeti, hanem országos jelentőségű, jellegű anyag. Törekvésünk kell legyen a helyi vonatkozású plakátok, rölapok újságok felkutatása, gyűjtése, rendszerezése és hasznosítása. A felszabadulást megelőző politikai, történeti plakátanyagunk általában országos jellegű, csak a felszabadulás utáni, de méginkább az 1960-as évektől kiadott plakátjaink helytörténeti vonatkozásúak. Az iratok, igazolványok, fényképek (kivéve az arcképcsoprotot) kizárólag helyi anyagok. Általános gyűjtőkörünknek megfelelően elsősorban az új- és legújabb kor történetével, a forradalmi munkásmozgalom történetével, politikai, gazdasági — ezen belül is ipar-történeti — művelődési és irodalmi hagyományaink, emlékeink gyűjtésével foglalkozunk a történeti dokumentációs és segédgyűjtemény fogalomkörén belül.

A kialakított gyűjtőkörön belül is elsőrangú szerepet szánunk a munkásmozgalom történeti és politikai, a munkáseletmóddal foglalkozó írott- és képelemékek gyűjtésének, beleértve a pártokat: MSZDP, KMP, MSZMP, SZDP, MKP, MDP, szakszervezeteket, ifjúsági és nőmozgalmat. Ezt fontosnak tartjuk annál is inkább, mert a haladó baloldali pártok közül csak a KMP-nek és az MDP-nek van írásos anyaga gyűjteményünkben, az MSZDP és SZDP életéből csak tagsági könyv, a Magyarországi Szocialista Munkáspárt tevékenységének bemutatása pedig csak visszaemlékezésekre korlátozódik. A szakszervezetek tevékenységét dokumentáló irat, igazolvány, fénykép és ujságanyagunk kutatásaink és gyűjtőmunkánk során kezd teljessé válni, bár ezen belül is dominál a bányászat. Az ifjúsági mozgalomnak írott- és képemléke a felszabadulás előtti időből alig van. Jóllehet az ifjúsági mozgalom, ha önállóan nem is lépett fel, de kapcsolódott a megye munkásmozgalmának akcióihoz. S elválasztani, kiszűrni az ifjúsági mozgalomra, annak szervezeteire vonatkozó tényanyagot — nehézségekbe ütközik. Véleményünk szerint, ha nem is tudjuk felderíteni az ifjúsági mozgalom tevékenységét bizonyító dokumentumokat, a munkásmozgalmi, párt- és szakszervezeti anyagok teljessé tételével bizonyos fényt deríthetünk a megyében kialakult, meghonosodott ifimozgalomról. Az egyik járható út ennek érdekében a legális kulturális és sportegyesületek tevékenységének feldolgozása. Hasonló a helyzet a nőmozgalom felszabadulás előtti és utáni fejlődésével, alakulásával. A felszabadulás előtti nőmozgalomról egy-egy fénykép, újsághír ad csak némi képet s olyan nagy munkásmegmozdulás, mint az 1926-os éhségmenet feldolgozott anyaga. Ma már ismeretes előttünk, hogy az illegális kommunista sejtek és a legális MSZMP tevékenységében szerepet játszottak a nők, az asszonyok is. Felvillan előttünk egy-egy kép az

1930-as évek elejéről is, amikor a baglyasaljai nők a férfiakkal egyenrangú szerepet vállaltak az illegális munkából.

Ha gyűjteményeink anyagát korszakok szerint vizsgáljuk megállapíthatjuk, hogy legkevesebb helyi és országos anyaggal is az 1848—1918 közötti időszakból rendelkezünk. Fényképanyagunk (közel 20 db csoportkép) bányász vonatkozású és igen értékes. Az 1918—1919-es forradalmak idejéből szintén kevés eredeti irattanyaggal, igazolvánnyal és helyi jellegű röpirattal, plakáttal rendelkezünk. A Tanácsköztársaság idejéből viszont szerencsésen fennmaradt fényképanyag a Vörös Hadsereg védelmi harcait ábrázolja, egyéb direktóriumi képek, termelés, munkásünnepségek stb. hiányoznak. Az 1919—1944 közötti korszak irat-, igazolvány-, röpirat anyaga gazdag az országos és helyi dokumentumokat egyaránt tekintve. A fényképanyag egy-egy munkásdalárdát, vagy zenekart, mutat be, valamint arcképek a megye kommunistáiról. E korszak feldolgozása, sokoldalú feltárása a különböző tanulmányokban és dolgozatokban — a polgárság szerepétől a kommunista mozgalomig — csaknem teljes. Az 1944—1962 között megjelent dokumentációs anyag múzeumi begyűjtése és elhelyezése eléggé hiányos. Különösen ki kell emelni az 1944—48 közötti éveket, melynek történeti dokumentációs anyagát kell elsősorban teljessé tenni. Erre vonatkozóan már történtek lépések s az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archivumából mikrofilmen megkaptuk a megyére vonatkozó irattanyagok másolatát.

A történeti dokumentációs gyűjteményünk eredeti anyagokkal való kiegészítését másolattal igyekeztünk pótolni. Megjelentettük a

Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848—1918.

Válogatott dokumentumok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből (Dokumentumok a Nógrád megyei bányászok életéről és harcáról 1919—1944)

Dokumentumok, adatok Nógrád megye felszabadulás utáni történetéből 1944 december—1948 július
című kiadványainkat.

Készül a Válogatott dokumentumok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1918—1919 c. forráskiadványunk.

Ezek a kiadványok, ha nem is eredetiben, de másolatban közlik azokat a legfontosabb forrásanyagokat, melyek helyi vonatkozásúak, s megfelelően hasznosíthatók kutató, feldolgozó és közművelődési propaganda munkánkban.

Még egy aspektusból kell felvetnünk gyűjteményeink tartalmi jellegét. S ez a Salgótarján és vidéke centrikusság, inkább ipari, munkás vonatkozású s csak nagyon kevés mezőgazdasági mozgalmi vonatkozású anyagunk van. Hasonló problémáink vannak a megyei építőmunkásság (Nagyoroszi és környéke) forradalmi tevékenységének dokumentációs felderítésében.

Történeti dokumentációs és adattári segédgyűjteményünk hasznosítása.

Történeti dokumentumaink és képanyagunk elsősorban a különböző kiállítások (politikai, dokumentum, helytörténeti, munkásmozgalmi, egy-egy évfordulóhoz kapcsolódó pl. tanácsköztársasági: munkáséletmód, vagy ellenállási mozgalom) anyagául szolgálnak. Az eredeti irat, plakát, rölpap, fénykép kiállításokon való szerepeltetése semmi kétséget nem hagy meggyőző hatása iránt. Nemcsak színesítő, és korhű anyagok a kiállításokon bemutatott dokumentumok, fényképek, hanem meggyőző erejükkel visszaviszik az érdeklődőt a múltba, gondolkodtatásra, következtetések levonására, érdeklődésük szélesítésére, ismereteik bővítésére, szűkebb hazánk, Nógrád megye forradalmi múltjának mélyebb megismerésére ösztönzik.

A dokumentumok nagy tömegeknek való bemutatása csak egyik de legfontosabb oldala a gyűjtemény hasznosításának. A másik oldal a kutatók, helytörténészek, honismereti körök és aktívák, szocialista brigádok, ifjú és felnőtt tanulók ilyen irányú igényeinek kielégítése. Igen gyakori a kutató eredeti anyagok iránti igénye, hiszen tanulmányok, feldolgozások, dolgozatok egy-egy terület részletesebb, sokoldalúbb, mélyebb kimunkálása a céljuk s ehhez elengedhetetlenül szükségesek az eredeti emlékek, hagyományok látása, felhasználása. A szocialista brigádok vállalásaik kapcsán ismerkednek névadójukkal, annak életével, munkásságával, hiszen eszmeileg — a név felvételével — már azonosították magukat névadójukkal. Gyakori a brigádok életében a vetélkedő (várostörténeti, felszabadulási stb.) s ennek kapcsán is használják gyűjteményünket. Az ifjú és felnőtt tanulók (középiskolások, főiskolai, egyetemi hallgatók, marxista-leninista esti egyetem és szakosító hallgatói) diákköri pályázatok, szakdolgozatok, disszertációk, előadások készítéséhez veszik igénybe írott, történeti emlékeinket.

Mindezekén túl és nem utolsó sorban a felhasználáson, hasznosításon kívül a megőrzés fontos feladata a múzeumnak. Szakszerűen, rendszerben, biztonságosan, fokozatosan gyarapítva őrizni a jövőnek a ma már nagyrészt pótolhatatlan történeti dokumentációs gyűjteményünket.

Beszámoló a megyei múzeumi szervezet 1974. évi munkájáról

Az 1974. évben a jóváhagyott munkaterv alapján végeztük feladatainkat. A teljesítés rendszeres segítése, ellenőrzése, számonkérése hozzásegítette a múzeumi szervezet dolgozóit, hogy az ütemezésnek megfelelően, időarányosan hajtsák végre tennivalóikat. A tudományos feldolgozó munkát a középtávú tudományos terv alapján végeztük, a gyűjtemény gyarapítását a kialakított koncepció, valamint a tervezett kiállításokhoz szükséges tárgyi- és dokumentációs anyag határozta meg. Továbbfolytattuk a rendszerező munkát.

Tevékenységünkkel jelentősen kivettük részünket a megye kulturális életéből, elsősorban kiállításainkkal és kiadványainkkal. Kiállítási tevékenységünket jelentősen befolyásolta, hogy a Palóc Múzeumban az év elejétől megkezdtük a felújítást, a szécsényi intézmény kiállító helyiségei pedig erőfeszítéseink ellenére sem készültek el ebben az évben. Így elsősorban a Munkásmozgalmi Múzeum, valamint az emlékmúzeumok, a vándorkiállítások álltak az érdeklődők rendelkezésére. Ez nyilvánvalóan éreztette hatását a látogatók és a múzeumi rendezvények számának vonatkozásában. Igyekeztünk azonban az épületen kívül némileg csökkenteni a kiesést.

Fellendülést hozott múzeumi közművelődésünkben is az MSZMP KB Közművelődéspolitikai határozata. Szinte tömegesen jelentkeztek az üzemek, a szocialista brigádok és az iskolák, hogy segítsük nevelési tevékenységüket. Ha nem is tudtunk minden igényt kielégíteni, a jövőre vonatkozóan hasznos kapcsolatok születtek. Az eddigiek mellett a Lampart Salgótarjáni Gyáregységével és több szocialista brigáddal sikerült olyan együttműködést kialakítanunk a határozat nyomán, amely mindkét fél számára biztosítja a célok mielőbbi megvalósítását. Céltudatos tevékenységünk alapján tehát elmondhatjuk, hogy főbb feladatainkat alapjaiban ebben az évben is teljesítettük.

I.

HALÓZATFEJLESZTÉS

Fejlesztési feladataink közül legfontosabbnak tekintettük az új megyei munkásmozgalmi múzeum tervezési munkáinak segítségét.

Összeállítottuk a mobil jellegű berendezési, felszerelési tárgyak jegyzékét, miután szakemberekkel egyeztettük elképzeléseinket. A jegyzéket októberben juttattuk el a Megyei Tanács Tervosztályára, ahol — megállapodásunk szerint — a berendezés tervezésével belső építésszt bíznak meg.

Az új múzeum kiviteli tervei elkészültek és legutóbbi információk szerint 1975 elején elkezdik építését. 1977-ben pedig átadják az épületet. Amint már a bevezetőben is említettem, a szécsényi kiállítások megnyitására felkészültünk. A régészeti *állandó* kiállítás forgatókönyvét jóváhagyta a Kulturális Minisztérium Múzeumi Főosztálya, az *időszaki* kiállítások anyagát pedig összeállítottuk. Tár-gyalásaink eredményeként a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiállításának forgatókönyve és installációja is elkészült. Az épület helyreállítása december 31-ig készül el és így 1975 első felében megnyithatjuk tervezett és előkészített kiállításainkat.

Kedvezően alakult a Palóc Múzeum felújítása is. Bár a kivitelező szeptember 30-ig vállalta az épület rendbetételét, több — rajtunk kívülálló — ok miatt az intézmény átvétele elhúzódott. A város fel-szabadulásának 30. évfordulójára készített kiállításunkat azonban már itt tudtuk megrendezni.

Ebben az évben befejeztük a profiltisztítást, amely nem kis mun-kát rótt a múzeumi szervezet dolgozóira. Ezek szerint a Palóc Mú-zeumban a néprajzi és helytörténeti kiállítások, illetve gyűjtemény marad; Szécsényben a régészeti, numizmatikai, természettudományi, illetve a megyetörténeti-, köztörténeti anyagot és az ehhez kap-csolódó iskolatörténeti gyűjteményt helyezük el. Az új múzeum-ban kerül elhelyezésre a művészettörténeti és iskolatörténeti gyűj-temény. Egyelőre azonban a szécsényi épület raktárában helyeztük el ezeket a gyűjteményeket is.

Állandó kiállítóhelyeink, falumúzeumaink felújításáról is gon-doskodtunk. Karancsberényben szocialista brigádok végezték el — társadalmi munkában — a tereprendezést, a támfal építését, a járda és feljárat betonozását, stb. Így a jövő évben már szebb környe-zetben fogadhatjuk az átrendezésre kerülő kiállítás látogatóit. Pásztón elvégeztettük a szükséges karbantartási, műtárgyvédelmi munkákat (Festés, védőrácsok, stb.)

A restaurátorműhely végleges kialakítása is megtörtént, s figye-lembevéve jelenlegi helyzetünket, az elhelyezés és felszerelés opti-málisnak mondható.

A MÚZEUMI SZERVEZET RÉSZVÉTELE A MEGYE KULTURÁLIS ÉLETÉBEN

Ajánlást készítettünk a múzeumi szervezet állandó és időszaki kiállításairól az iskolák számára. Menetközben derült ki, hogy a szocialista brigádok, egyéb művelődő közösségek számára nem ta-

láltuk meg — kísérleteink ellenére — a leghatásosabb tájékoztató formát. Propaganda tevékenységünk sem eléggé hatékonyan szolgálta a múzeumi szervezetben feltárt tudományos eredmények közkinccsé tételét. Jól kapcsolódtunk a különböző megyei-városi szintű kulturális rendezvényekhez:

- résztvettünk a szocialista brigádok városi, magyar-szovjet baráti körök megyei, Salgótarján és Székesfehérvár közötti városi TV vetélkedő előkészítésében, lebonyolításában,
- Kisterenyén megrendezett Palóc napok előkészítésében és bonyolításában;
- a megyei KISZ-bizottság által — az ellenállási mozgalom 30. évfordulója alkalmából indított akciók — szervezésében.

Résztvettünk és veszünk a HNF megyei Honismereti Bizottság, valamint a Megyei Tanács megbízásából működő Hollókői Intézőbizottság munkájában.

A Régészeti és Művészettörténeti Társasággal közösen megszerveztük Salgótarjánban 1975 szeptemberében a 3 napos vándorgyűlést.

KIÁLLÍTÁSOK

Elkészült a Palóc Múzeumban tervezett új állandó kiállítások: — néprajzi állandó kiállítás, irodalmi emlékszobák — tématerve, forgatókönyve. A helytörténeti állandó kiállítás forgatókönyve Zólyomi József tartós csehszlovákiai tanulmányútja miatt csak előkészületi stádiumban van.

Ugyancsak elkészült Nógrád megye őskora és középkori emlékei c. állandó kiállítás forgatókönyve, a tervezett időszak kiállítások tématerve. A szükséges installációk rendelkezésre állnak.

Emlékkiállításokat készített a Munkásmozgalmi Múzeum Baiassagyarmat, Rétság, Szécsény és Pásztó felszabadulásának évfordulójára. A 12 tablónyi megyei anyag mellé 6—6 helyi anyagra épülő tablót is készítettek tájmúzeumaink. (Palóc Múzeum, Szécsényi állandó kiállítóhely, a pásztói helytörténeti múzeum).

A KISZ megyei Bizottsága felkérésére képzőművészeti vándorkiállítást állítottunk össze, amelyet több községben, illetve intézményben mutattunk be.

A Bolyai János Gimnáziumban és még 3 középiskolában bemutattuk a múzeum által készített Radnóti Miklós emlékkiállítást.

Nem került megrendezésre — mivel a Magyar Természettudományi Múzeum nem bocsátotta rendelkezésünkre — a Bolyai János Gimnáziumban tervezett rovarkiállítás. A Derkovits Galéria anyagát sem tudtuk — objektív okok miatt — Pásztón kiállítani. A Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeum állandó kiállítási anyagának új tárgyakkal, dokumentumokkal történő bővítésére 1975-ben kerül sor. Ady Endre költészetünkben c. kiállítás — az irodalomtörténeti munkakör időleges megüresedése miatt — nem kerülhetett megrendezésre.

Munkatervi feladaton túl elvégeztük — a szakfelügyelet jelzésére — a horpácsi és csesztvei emlékhelyek nyilvántartásainak ellenőr-

zését, az eddig a kiállításon szereplő tárgyak bejelentését. Ezenkívül egy sorozat 1918—1919; és egy sorozat 1945—1948 közötti időszakot ábrázoló politikai plakátkiállítást készítettük, amelyet 4 középiskolában, illetve az MSZMP megyei Oktatási Igazgatóságán mutattunk be.

A beszámolási időszakban — a Palóc Múzeum felújítása és a szécsényi kiállítóhelyen végzett tatarozások ellenére — a múzeumi szervezet állandó és időszaki kiállításainak látogatói száma 71.663 fő volt.

KIADVÁNYOK

Kiadványaink közül a Nógrád megye története IV. kötete és a Múzeumi Közlemények 1974/20. száma megjelentetése emelkedik ki.

Az eddig megjelent recenziók országosan is egyedülállónak tekintik a Monográfiát, amely részben a megyei helytörténeti kutatás jelentőségére, részben a megyei elképzelések helyességére utal. A további kutatás számára pedig alapvető forrásmunkaként szolgál.

Decemberben jelent meg a Dokumentumok, adatok Nógrád megye történetéből (1867—1918) c. forráskiadványunk, amely folytatása eddigi munkánknak, és a helytörténészek számára nyújt hasznos segítséget, de felhasználható az oktatás-nevelés folyamatában is.

A MÚZEUMI ÉS MŰEMLÉKI HÓNAP

Nehéz körülményeink ellenére is sikerült vállalásainkat teljesíteni. A Múzeumi és Műemléki Hónap alatt 11 kiállítást rendeztünk, s ezeken túl az állandó kiállítások is a látogatók rendelkezésére álltak. Kiállításainkat összesen 14.761 néző tekintette meg. Az ismeretterjesztő előadások és látogatóinak száma is emelkedett. Októberben 23 előadást tartottunk 665 fő részére, tárlatvezetéseink és egyéb rendezvényeinek száma 27, 1090 fő részvételével. Túl a számokon is eredményesnek tekinthető a Múzeumi és Műemléki Hónap rendezvénysorozata, mivel sikerült új kapcsolatokat teremtenünk, illetve régi együttműködési területeinket tovább mélyíteni.

A Múzeumi Hónap keretében bíraltuk el az Országos Néprajzi-, és Nyelvjárásgyűjtői, valamint az ezzel egyidőben meghirdetett megyei helytörténeti pályázatot. A pályázat mennyiségben és minőségben meghaladta az eddigieket. Beérkezett 12 néprajzi és 5 helytörténeti pályázat. Ebből 7 pályázatot díjaztunk, a többi dicséretben részesítettük a bíráló bizottság véleményezése alapján. Különösen eredményes volt a Madách Imre Gimnázium és Szakközépiskola részvétele ebben a munkában. Néhány dolgozat az országos pályázaton is sikerrel szerepelt.

Az év folyamán továbbfolytattuk — munkatervi célkitűzéseinknek megfelelően — az új Munkásmozgalmi Múzeumban felállítandó, az 1860—1944 közötti évekre vonatkozó ipartörténettel, munkásélet-móddal, munkásmozgalommal kapcsolatos tárgyi és dokumentációs emlékek gyűjtését. Különös figyelmet fordítottunk az acélgyár 1868—1920, a vasöntőde és tűzhelygyár, a szénbányászat 1895—1944 közötti még megtalálható kézi szerszámainak, termékeinek gyűjtésére.

A SKŰ MHSZ szocialista brigádja — a kialakított együttműködés alapján — elkészítette egy, a két világháború között az acélgyárban működő dróthúzó makettjét.

Az építőanyagiparban — elsősorban az üvegyártás területén — a tárgyi emlékek gyűjtésében számottevő eredményeket értünk el. Feltérképeztük a kőbányászat megmaradt szerszámainak, termékeinek lelőhelyeit.

Kiemelt feladatként kezeltük a munkáséletmód megmaradt emlékeinek gyűjtését. Egy, az 1920—1940 között használt szoba-konyhabútor beszerzése mellett kialakítottuk és teljessé tettük a századfordulóra jellemző kolóniai bányászlakásbelsőt.

A salgótarjáni szakmunkástanuló intézet diákokthonának tanulói — felkérésünkre — elkészítették az 1968-ban épített és 1974 elején lebontott József kolónia makettjét.

A munkásmozgalom dokumentációs emlékeinek gyűjtésénél és az adattár gyarapításánál nemcsak az állandó kiállítással kapcsolatos gyűjtőmunkára összpontosítottunk, hanem a múzeumi szervezet által 1974. decemberében készített vándorkiállításokra, valamint az 1975. januárjában, a Munkásmozgalmi Múzeumban rendezendő, a Felszabadult Nógrád megye 30 éve c. politikai kiállításához szükséges és hiányzó plakátok, fényképek, tagsági könyvek, megyei sajtóanyag stb. összegyűjtésére is.

A megye szakszervezeti mozgalma 1948—1962 közötti időszakról a megye sajtóanyagának átnézéséig és az általunk fontosnak tartott cikkek legépeléséig jutottunk el.

Az év folyamán tovább folytattuk a tavaly megkezdett iskolatörténeti gyűjtemény gyarapítását. A művelődéstörténeti, irodalom- és művészettörténeti tárgyak leltárba vétele megtörtént.

A néprajzi tárgygyűjtést az 1973-ban kialakított elvek szerint folytattuk. Főfeladatunknak tekintettük az új állandó kiállítás anyagának összegyűjtését.

A néprajzi osztály dolgozói résztvettek a palóckutatás 1974. évre ütemezett munkálataiban is.

Megkezdtek Nógrád megye középkori, (1918-ig köztörténeti), és Szécsény legújabbkori, valamint felszabadulás utáni, helytörténeti anyagainak, dokumentumainak gyűjtését, feldolgozását. Január 2. és április 30. közötti időszakban a Palóc Múzeumból áthozott megyetörténeti gyűjtemény részeként 218 leltározatlan anyag került a szécsényi kiállítóhely nyilvántartásába.

A régészetben a munkatervben meghatározott helyszíni szemlék, terepbejárások a régészetiileg védett területek ellenőrzése megtörtént. Munkatervi feladaton túl a volt Forgách-kastély (Múzeum) udvarán történt ásatás az Országos Műemléki Felügyelőség kérésére. Tekintettel arra, hogy a további ásatásokra anyagi fedezet korlátozott mértékben áll a múzeum költségvetéséből rendelkezésre, állagmegóvásra pedig egyáltalán nincs, szükséges az OMF anyagi hozzájárulása.

Az 1971—1973 közötti időszakban gyűjtött kisebb régészeti (347 db) és az 1974. év folyamán a numizmatikai gyűjteménybe került anyag (33 db) beletárolására került sor. Emellett — a régészeti anyagoknál meglévő nagyfokú lemaradás csökkentése érdekében — 2867 tárgykarton és 2867 földrajzi mutató-karton készült el.

Ideiglenesen helyeztük el a szécsényi kiállító helyen a Palóc Múzeumból átköltöztetett természettudományi anyag egy részét is. A természettudományi gyűjtemény végleges rendezése, fejlesztése — a vezető szakfelügyelő által javasolt módon — de a rendelkezésre álló anyagi és személyi feltételek által megszabott határokon belül történik.

Az év folyamán 2862 tárgy tisztítására, 104 restaurálására, 296 konzerválására került sor restaurátoraink részéről. Emellett 963 cserépedény összerakását is elvégezték.

A gyűjtőtevékenység összegezése:

	1973		1974		Évi gyarapodás
	egyedileg számbavehető tárgyak száma	csak becslés alapján számbavehető tárgyak száma	egyedileg számbavehető tárgyak száma	csak becslés alapján számbavehető tárgyak száma	
Régészet	25.532	156.120	25.532	164.462	8.432
Numizmatika	2.056		2.089		33
Természettudomány	1.355		1.355		—
Néprajz	6.191		6.453		262
Képzőművészet	743		841		98
Új, és legújabb kor története	3.897		4.500		603
Ipartörténet	678		2.245		1.567
Helytörténet	685		685		—
Iskolatörténeti gyűjtemény	—		1.382		1.382
Fotótár (negatív)	27.543		28.575		1.132
Diapozitív	1.560		1.871		311
Mozgófilm	90		90		—
Térképtár	1.809		2.078		731
Adattár (tétel)					
Néprazi-tört.	2.416		2.600		184
Dokumentumok	5.510		6.065		564
Könyvtár	12.360		12.513		153

A múzeumi dolgozók és a múzeumi szervezet köré csoportosuló kutatók közreműködésével — a tudományos középtávú terv célkitűzéseit figyelembe véve — határidőre készült el a Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 20. száma. E számban jelent meg a munkatervben szereplő, Molnár Pál által írt: Az ipartörténeti gyűjtőtevékenység jelenlegi helyzete, továbbfejlesztésének feladatai, Belitzky János: Adalékok a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. bányászainak munka- és életkörülményeihez c. tanulmányokon kívül Zólyomi József, Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700—1850); Kapros Márta: A gyermekekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban; Szvircsek Ferenc: A magyar iparfejlődés hatása a XVIII—XIX. századi Nógrád megye üvegiparának fejlődésére; Szabó Béla: Jobbágyfelszabadítás és honvédelem összefüggései Nógrád megyében 1848—1949-ben, Kiss Aurél: A múzeum szerepe az ideológiai, kulturális nevelőmunka folyamataiban; Domonkos Alajos: A múzeumi közművelődés eredményei és problémái c. tanulmányok.

Emellett Kapros Márta, Zólyomi József, Szvircsek Ferenc és Molnár Pál írt szakmai és ismeretterjesztő cikkeket országos folyóiratokban, illetve a Palócföldben és a Nógrádi Szemlében.

A szakszervezeti mozgalom kezdeti időszakáról (1898—1919) szóló tanulmány — a szerző elfoglaltsága miatt — nem készült el.

A tudományos közművelődési dolgozók szakmai-politikai továbbképzését elsősorban a szakmúzeumok által évente több alkalommal megtartott konferenciák keretében oldottuk meg. Ezenkívül a megyei múzeumigazgatóság két alkalommal tartott időszerű kül- és belpolitikai kérdésekről tájékoztatót. A múzeumi dolgozók közül három fő propagandistaként vett részt a pártoktatásban, egy fő (Szvircsek Ferenc) a magyar munkásmozgalom szakosító tanfolyamán tanul. Vonsik Ilona ezévben fejezte be tanulmányait az ELTE tud.szoc. szakán. Veres György és Gellén Sándor restaurátorok 1—1 hónapos szakmai tapasztalatcseréjét megszerveztük és gondoskodtunk jövő évi beiskolázásukról.

Zólyomi József 1 hónapos csehszlovákiai tanulmányúton vett részt.

A megyei igazgatóság a munkaterv ellenőrzését a negyedévenként készített ütemtervek végrehajtása során, továbbá két alkalommal munkaértekezeten ellenőrizte. Az előző évihez képest a megyei múzeumigazgatóság növelte a helyszíni ellenőrzések számát. Eredményes tevékenységünket nagyban elősegítette a felügyeleti szerv hathatós segítsége, a főhatóság szakmai instrukciója.

Kapcsolatunkat tovább erősítettük a megyei közművelődési intézményekkel, ezek közül is elsősorban a megyei Levéltárral, kisebb mértékben a József Attila megyei Művelődési Központtal és a megyei Moziüzemi Vállalattal. Eredményesen fejlődik kapcsolatunk az MSZMP Megyei Oktatási Igazgatóságával és a megyei Pártarchívummal, kialakulóban van az SZMT Kulturális Osztályával.

A közművelődésről szóló párthatározat kapcsán eleven és kétoldalú munkakapcsolat jött létre a Lampart salgótarjáni gyáregysége, a SKÜ. a megyei Állami Építőipari Vállalat, valamint ezek párt- és szakszervezeti bizottságai, művelődési otthona, szocialista brigádjai és a múzeumi szervezet, s ezen belül is a Munkásmozgalmi Múzeum között. Hasonló törekvések tapasztalhatók Balassagyarmaton, Szécsényben és Pásztón a táj- és helytörténeti múzeumok és a termelőegységek között.

Ezévben is eredményesnek bizonyult a múzeumi szervezet és szakmunkástanuló intézetek, közép- és általános iskolák, valamint az ezek keretében működő helytörténeti-, honismereti szakkörök közötti munkakapcsolat.

Dr. Molnár Pál
megyei múzeumigazgató

HÍREK

1794

A HNF és a Múzeumi Főosztály közös rendezésében zajlott le Szombathelyen június 4—6 között a Múzeumok és a honismeret c. konferencia, melyen Domonkos Alajos és Szvircsek Ferenc képviselte megyénket.

★

A Múzeumi Restaurátor- és Módszertani Központ rendezte meg június 17-én a restaurátorok, valamint a múzeumi könyvtárosok országos értekezletét június 26-án.

★

A Régészeti- és Művészettörténeti Társulat szept. 19—21 között Salgótarjában tartotta vándorgyűlését. A tudományos előadások bemutatták a megyénkben végzett ásatások eredményeit, amelyeket részben kiállítással illusztráltunk, részben a kiállítások alkalmából mutattunk be.

★

Felszabadulásunk 30. évfordulója alkalmából vándorkiállításokat is készítettünk, amelyeket Balassagyarmaton és a járási székhelyeken tekinthettek meg az érdeklődők.

★

A Kulturális Minisztérium ajándékaként került képzőművészeti gyűjteményünkbe Kondor

Béla hagyatékából 66 db alkotás, melyet nemsokára láthat megyénk közönsége is.

★

Napvilágot látott a Nógrád megye története c. monográfia IV. kötete, s ezzel befejeztük — az országos elismerést kiváltó — sorozat megjelentetését.

★

Az MSZMP KB Közművelődéspolitikai határozatának szellemében igen jó, tartalmas kapcsolatokat sikerült kialakítanunk néhány salgótarjáni üzemmel, és szoc. brigáddal. Kiállításainkat igen nagy örömmel fogadta a ZIM munkás-kollektívája, és szervezett múzeumlátogatáson is résztvettek az üzem dolgozói.

Ugyanakkor az Építőipari Vállalat és a Kohászati Üzemek Nógrádi Sándor szoc. brigádja igen értékes társadalmi munkával segítette elképzeléseink megvalósítását.

★

Az 1973-ban megkezdett művelődéstörténeti gyűjtemény — melynek szerves része lett a szécsényi Pedagógiai Múzeum anyaga is — kialakítása után tovább gyarapodott 1974-ben. Argay Rezső nyugalmazott pedagógus tulajdonából került hozzánk egy 104 tételből álló kis iskola- és művelődéstörté-

neti gyűjtemény, melynek nagy része könyv, dokumentum és írásos anyag. Értékes dokumentumként könyveljük el Argay Rezső 1905-ből származó pásztói polgári fiúiskolai bizonyítványát, losonci tanítóképző intézeti bizonyítványát a század első évtizedéből, ugyaninnen az 1909-es keltezésű tanítói oklevelét és kinevezését a ráósmulyadi majd a Lucia bányai iskolához.

Közismert az a sajnálatos tény, hogy iskolatörténeti gyűjteményünk meglehetősen szegényes tárgyi emlékekben (szemléltető eszközökben, tantermi felszerelésekben stb.). Argay Rezső anyagából ilyenekhez is hozzájutottunk. Így pl. egy gumibetűsor és egy saját készítésű betűvariáló, melyek a korabeli olvasástanítás módszeréről adnak tanúbizonyságot, érdekes és történeti értékű darabjai a gyűjteménynek.

Első példányként a múzeum tulajdonába került a pedagógusok részére alapított arany-, gyémánt- és vas oklevél jelvény-nyel és adományozó levéllel együtt.

★

Kass János a megyének ajánlódokozta 16 lapból álló Madách: Az ember tragédiájának illusztráció-sorozatát, melyet — egyelőre — a képzőművészeti gyűjteményben helyeztünk el. A későbbiek folyamán a csesztvei Madách Imre Emlékházban fogjuk kiállítani az igen értékes sorozatot.

A szécsényi kastély kertjében megkezdjük a vár feltárását, amely a tudomány számára szolgáltatott hasznos adalékokat. Az ásatást — konzultánsok segítségével — Héjj Csaba vezette. A feltárás befejezése után várható, hogy a következő években a nagyközönség is megismerheti a régi vár romjait.

★

Az év folyamán 3 milliós költséggel felújítottuk a balassagyarmati Palóc Múzeumot. A munkálatok áthúzódása miatt még 1975-ben sem láthattak az érdeklődők néprajzi kiállítást intézményünkben.

★

Év végére elkészült a Palóc Múzeum új állandó kiállításának forgatókönyve, melyet 1975-ben hagyott jóvá a Kulturális Minisztérium. A kiállítás kivitelezése is megkezdődött, s így nem lehet akadálya annak, hogy a következő év első hónapjaiban újra megnyissa kapuit.

★

Az Oktatási Igazgatóságok Elméleti Konferenciájának alkalomával nyitottuk meg január 22-én A felszabadult Nógrád megye 30 éve c. időszaki kiállítást a Munkásmozgalmi Múzeumban.

★

Az 1975. évi munkatervünket január 23-án vitattuk meg. Az

értekezleten részt vett Verő Gábor, a Kulturális Minisztérium Múzeumi Főosztályának helyettes vezetője.

★

Feledy Gyula grafikusművész megyénknek ajándékozta a 25 lapból álló Karancslejtős 44 c. sorozatát, melyet már néhány helyen bemutatunk.

★

Április 29-én adtuk át — részlegesen — a nagyközönségnek

a felújított szécsényi kastélyt. Az év végéig látható kiállítások:

1. Nógrád megye régészete (állandó)
2. Szécsény története (időszaki)
3. id. Szabó István Kossuth-díjas, érdemes művész szobor-kiállítása (időszaki)
4. Munkásenteriór a századfordulóból
5. A Szécsényi Háziipari Szövetkezet termék kiállítása.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	3
Molnár Pál: Múzeumi szervezetünk történetének áttekintése, jelenlegi helyzete	7
Patay Fál: Másfélszáz év régészeti kutatásai Nógrád megyében	16
A. Kozák Éva: A hollókői vár kutatása	23
Valter Ilona: Pásztó, a középkori mezőváros	53
Bereczky Lóránt: A múzeumi szervezet képzőművészeti gyűjteményének helyzete, fejlesztésének feladatai	65
Zólyomi József: Az állattartással kapcsolatos építmények Észak-Cserhát falvaiban	71
Zólyomi József: Adatok Nógrád megye parasztságának XVIII—XIX. sz.-i történetéhez	95
Kapros Márta: A keresztelés szokásai az Ipoly menti falvakban	127
Zólyomi József: Nógrád megyei paraszti kárbecslések a XVIII. sz. első feléből	169
Csongrádi Béla: A szabadművelődés korszaka Nógrád megyében	181
Cseplák György: A salgótarjáni Pécskő hegyről származó későrézkori edénydarabokon megligeyelt emberi ujjlenyomatok és ujjbegyköröm-lenyomatok összehasonlító vizsgálata	197
Balázs László: Nógrádi László (1871—1939)	209
Kovács János—Say István: Száz éve született Seidner Mihály	221
Leblanc Zsoltné: Az elfelejtett nógrádi költőnő: Ferenczy Teréz	231
Draveczky Balázs: Gondolatok a múzeumi közművelődésről	243
Vonsik Ilona: A Nógrád megyei Munkásmozgalmi Múzeum történeti dokumentációs gyűjteménye és adattári anyaga	255
Molnár Pál. Beszámoló a megyei múzeumi szervezet 1974. évi munkájáról	269
Hírek	277

Ára: 20 Ft

(307)

317.031

Nógrád
Megye
Művel.
Közl.

1975

21

MT